

ГЛАМОЧ КРОЗ ВИЈЕКОВЕ

Бања Лука 2008.

ИЗДАВАЧ

Завичајно удружење “Гламоч”, Бања Лука
Српско просвјетно и културно друштво “Просвјета”, Гламоч

РЕЦЕНЗИЈА

др Ђорђе Јанковић, Филозофски факултет, Београд
мр Жељко Вујадиновић, Филозофски факултет, Бања Лука

АУТОРИ МОНОГРАФИЈЕ

Славица Арсенијевић, Музеј Републике Српске, Бања Лука
Милка Ђукић, Музеј Републике Српске, Бања Лука
Горан Симоновић, Музеј Републике Српске, Бања Лука
Братислав Теиновић, Музеј Републике Српске, Бања Лука
Жељко Савановић, Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци

КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА

Маја Илић
Дубравко Алексић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА

Оливера Теиновић
Анђелка Нићифоровић Грандић

ЛЕКТУРА

Славица Арсенијевић

ФОТОГРАФИЈА

Славица Арсенијевић
Синиша Шолак
Горан Симоновић
Синиша Синадиновић

ШТАМПА

Графомарк, Лакташи

ТИРАЖ

100

ИЗДАВАЊЕ ОВЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИЛИ СУ:

Завичајно удружење “Гламоч”, Бања Лука
Министарство културе и спорта Федерације БиХ
Центар за развој села, Бања Лука

Гламоч
кроз
вијекове

Садржај

	ПРЕДГОВОР
7	.....др Ђорђе Јанковић, Филозофски факултет, Београд
	ПРАИСТОРИЈСКИ ПЕРИОД НА ПОДРУЧЈУ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА
11	.....Славица Арсенијевић
	АНТИЧКИ ПЕРИОД НА ПОДРУЧЈУ ГЛАМОЧА
61	.....Милка Ћукић
	ГЛАМОЧ У СРЕДЊОВЈЕКОВНОМ ПЕРИОДУ
95	.....Горан Симоновић
	ГЛАМОЧ У ОСМАНСКО-ТУРСКОМ ПЕРИОДУ
153	.....Братислав Теиновић
	ГЛАМОЧ У ДОБА АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ (1878-1918)
187	.....Жељко Савановић

Предговор

Вековима траје Гламоч са својим пољем, омеђеним планинама. Настањен је најкасније у Бронзаном добу. У време Илира ту је живела једна од водећих заједница Делмата, судећи по великом броју градина. Током прошлости Гламоч је био јединствена жупа, кнежевина, и данас је самостална општина. Природа тла условила је вековни живот и опстанак сточара у Гламочу, упркос сменама царстава.

У овој књизи, пет стручњака, сваки на свој начин, приказује и тумачи грађу која чини културно и историјско наслеђе Гламоча. Са том баштином данас Гламоч учествује у заједничком европском наслеђу. Задивљујући је број археолошких споменика културе на малом простору Гламоча, а који су и сада део пејзажа и свакодневице. Уз преисторијске градине, старе 2-3.000 година, још увек се напасу све малобројнија стада, и данас се делови римских грађевина чувају и користе у сеоским двориштима, и сада се сахрањује на средњовековним гробљима или оним основаним у доба турске власти. Ти споменици културе не одражавају само стваралаштво становника Гламоча у прошлости, већ сведоче и о њиховој потпуној укључености у културна збивања између обала Јадрана и Саве кроз време. То је запретило богатство које се не сме заборавити, због садашњих и будућих генерација.

др Ђорђе Јанковић

Праисторијски
период

Славица Арсенијевић

Праисторијски период на подручју Гламочког поља

ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Крашка поља босанскохерцеговачког подручја, типска и посебна врста затворених уздужних долина, представљају зелене оазе у кршним кречњачким планинама. Северозападно од реке Неретве налазе се велика, западнобосанска поља (Ливањско, Гламочко, Дувањско и Купрешко), удубљена између највиших венаца динарског система, а југоисточно су мања, херцеговачка поља. Трагова глацијације има на планинама југозападне Босне и Херцеговине (Осјеченица, Луњевача, Шатор, Старетина, Цинџар, Радуша, Љубуша, Вран, Чврснија, Чабуља; Прењ, Вележ, Црвањ, Гатачка Бјелашница). Наслаге квартарних седимената очуване су у бројним крашким пољима (Гламочко, Ливањско, Дувањско, Невесињско, Гатачко) у различитој дебљини, у зависности од интензитета тоњења старих потолина. Реке кроз поља теку споро, меандрирају и узрокују периодична плавења. Стога су ивице већих поља, као и читава мања поља, прекривена речним наслагама, а наталожени седименти садрже муљ и језерску креду.

Главни облици рељефа југозападне Босне, која припада области динарског система,¹ односно типу голог карста, су велика крашка поља, раздвојена кречњачким масивима, са низовима увала и вртача. Ове типичне холокарстне формације, чије су стварање и положај условили тектонски раседи динарског правца, састављене су од мезозојског и еоџенског кречњака. У овим периодично плавленим пољима, која су тектонски предиспонирана уздужним раседима², или су великим делом тектонске потолине, јавља се приближни језерски рељеф, претежно терасе, често

знатне ширине, настале под утицајем таласа сталног језерског нивоа. Три терасе, засечене у старијим стенама, неогеним лапорима и глинама и у дилувијалним наносима, уочене су у Ливањском и Дувањском пољу, са траговима глацијалне фазе на оближњим високим планинама, док је најнижа тераса у југоисточном делу Гламочког поља вишестепеног типа.³

Крашка поља југозападне Босне географски су изолована, окружена су високим планинама: Динаром на југозападу, Миденом и Чврснијом на југу и југоистоку, Вран-планином и Љубушом на истоку, Цинџаром на североистоку, Луњевачом на северу и Шатором на северозападу. Ове планине представљају вишеструку природну заштиту, утичући на ограничење приступа у поља, само кроз кроз кланџе и речне кањоне, и спречавајући продор медитеранске климе са оближњег Јад-

- 1 У оквиру динарског система, састављеног од тријаских и јурских кречњака и доломита, чији непропустиви слојеви избијају на површину на уздужним раседима (верфенски шкриљци код Купреса и Гламоча), позната су два морфолошка типа: на југу голи или плитки карст (холокарст) са танким кречњачким наслагама, чији је додир са непропустљивим стенама у подлози оголићен процесом ерозије, и на северу зелени или дубоки карст (мерокарст) са неоголићеним додиром између непропустљивих и кречњачких слојева (поклапање крашких морфолошких са хидрографским процесима: стварање крашких облика у правцу је кретања воде која, понирући, тече испод топографске површине).
- 2 За рељеф била и поља, састављених од серија мезозојског и еоџенског кречњака, значајно је то што су раседи динарског правца послужили као предиспозиција за стварање пространих удолина, од којих су крашким ерозијом, према ранији тумачењима, развијена поља, чији су трагови језерске фазе видљиви у језерским наслагама и усеченим абразионим терасама. Новија тумачења истичу крашка поља као депресије спуштене дуж раседа у језерским наслагама олиго-миоџенске старости.
- 3 Захваљујући терасама могуће је пратити ниво опадања поводња на подручју Гламочког поља од дилувијума до данас.

ранског мора. У пољима, богатим пашњацима и са просечном количином атмосферских талога од око 1340 mm, влада континентална клима са кратким, свежим летима и дугим, општрим зимама, уз специфичну температурну инверзију.

Гламочко поље, попут већег дела босанскохерцеговачког простора, имало је током терцијера језерску фазу,⁴ о чему сведоче неогени језерски и барски седименти, као и петрографски материјал млађих терцијерних творевина (лапори, конгломерати, шљунак), у чијем саставу се често среће угаљ и фауна. Убраја се у антиклинална поља јер је удубљено у антиклинали тријаских слојева, а окружено је стенама формације јуре. Његов садашњи облик и димензије вероватно не разликују се много од оних током неогена. И данас представља типично крашко подручје, смештено између два горска ланца, са две различите геоморфолошке творевине: са пространом равнином, која заузима површину од око 130 km², и планинским делом (била и висоравни) од око 867 km². Пружа се у правцу северозапад-југоисток, дужином преко 50 km, са варирајућом ширином (најшире око 12 km у централном делу, најуже око 700 m) и надморском висином (између 880 и преко 930 m). Окружено је високим планинама (са висином изнад мора преко 2000 m, односно око 1100 m изнад равнице поља), како на североисточној (Џинџар, Црни врх, Словињ Виторог, Чардак, Млиништа), тако и на југозападној страни (Шатор, Старетина, Чатрња, Голија, Круг), које су јурског састава (кречњак, лапор), док се испод ових на ободу Гламочног поља јављају и старије стене.

Терен непосредне околине Гламоча у нижим слојевима састављен је од црвенкастог (верфенског) пешчара, а у вишим од слојева тамног

кречњака и доломита из старије и средње фазе терцијера. Северозападни део (горње поље) простран, неправилног облика и сведеног дна, тектонског порекла (расед дуж југозападне стране), богат је узвишењима неогеног лапорастог састава, а јужни (доње поље), ужи, са дном нагнутим према југоистоку и без неогених творевина на површини, ерозивног је порекла (Џвијић 1987: 286, 303-304, 381; Исти 1989: 80-81; Исти 1991: 486-489; Милојевић 1954: 41-43; Канаџ 1954: 16).

Горње поље,⁵ са надморском висином између 800 и 895 m и које се пружа у југоисточном правцу, уже је и краће (око 20 km) од доњег, северозападног правца, дужине око 36 km и надморске висине од 895 до 930 m. Доње поље, богатије стрмим рељефом, због ове разлике у надморској висини у мањој мери је подложно поплавама од горњег поља, којим теку понорнице Јаруга и Врба, а прожето је изворима, врелима и језерима, са терасама (најстарије, стеновите у кречњаку, млађе у крупнозрном кречњачком песку и шљунку). У супротном смеру од Јаруге, ка северозападу тече понорница Рибњак, која натапа доњи део поља, са два различита висинска дела: нижим, источно од Хомара, и вишим, западно од

4 Током терцијера Гламочко поље било је језеро, које се услед проширивања понора и сушних климатских периода постепено повлачило, прелазећи у хидрографско стање, са периодичним поплавама. Дна поља формирана су акумулацијом језерских наслага, а заравњена дуготрајним дејством речних наноса и периодичних поплава. Континуитет овог процеса и данас траје, што документују редовне поплаве од децембра до маја (средишњег дела Дувањског поља, Гламочно доње поље, Бушко блато и Ждраловац у Ливањском пољу), узроковане немогућношћу апсорбовања понора повећане количине атмосферске и изворске воде.

5 Јужни (нижи) део Гламочани називају горњим пољем, а северни (виши) доњим пољем.

овог највишег узвишења (982 m) са косама и хумовима од неогених лапора, који припада сливу речије Рибњак⁶ (Џвијић 1989: 83-85; Мандић 1930: 8; Сергејевски 1942: 114; Говедарица 1982: 113; Бенац 1985: 147; Никић 1989: 1-13).

ИСТОРИЈАТ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Гламочко поље, као посебна југозападно-босанска целина, спада у групу најмање археолошки истражених области западног Балкана, посебно праисторијског периода. У недостатку најранијих археолошких налаза, бар за сада, није могуће пратити континуирани развој материјалне и духовне културе током праисторије. Стога су овде непознате све праисторијске развојне фазе, почев од старијег и млађег каменог доба, преко бакарног, до средњег бронзаног доба. Тек су истраживања градинских насеља дала прве податке о познобронзанодопским културама југозападно-босанског простора и, у оквиру тога, популација насељених дуж ивица Гламочког поља. Повремена рекогносцирања и археолошка ископавања сондажног карактера⁷ показала су да градине представљају доминантан тип насеља током бронзаног и гвозденог доба. Прва, и за сада једина, систематска истраживања на простору југозападне Босне, извршена у периоду од 1973. до 1979.,⁸ с обзиром да није откривен ниједан други тип истовременог насеља, потврдила су претходне претпоставке да су градине можда и једини облик насеобинске архитектуре током последња два миленијума старе ере. Систематска истраживања градинских насеља током поменутог периода обављена су у Ђелином селу и Рудићима, а већа сондажна ископавања на простору села Рајић-

ке, тако да су подаци за остале гламочке градине добијени ретким рекогносцирањима током читавог претходног века.

Приликом теренских истраживања ових поља, у периоду од 1973. и 1980., обављена су геодетска снимања на 22 градине, 5 градина снимљено је геолошким компасом, а сондажна ископавања извршена су на 21 градини. На простору Гламочког поља геодетски су снимљене градине у Ђелином селу, Раићкама и Исаковцима, а геолошким компасом Тисно лије, Маслина страна и Градиница изнад Шумњака. Сондажно су истражене градине у Ђелином селу, Раићкама, Исаковцима и Градиница изнад Шумњака (Бенац 1985: 181, 189).

БРОНЗАНО ДОБА

Праисторијска прича о начину живљења најстаријих људских заједница на подручју Гламочког поља започиње тек са периодом око 1000. г. ст. е, односно са позном фазом бронзаног доба, за коју су везани први подаци. Због слабе истражености и непостојања археолошких извора није могуће извршити реконструкцију материјалне и духовне културе ранијих праисторијских раздобља, каменог, бакарног и већег дела бронзаног доба.

6 Реке са простора Гламочког поља појавиле су се по повлачењу терцијерног језера, прилагодивши се нагибу тадашњег дна. Остаци највише терасе горњег поља указују да ниво терцијерног језера није прелазно 930 m.

7 В. Радимски, 1894, В. Ђурчић, 1909, М. Мандић, 1930, 1935, Д. Сергејевски, 1942, З. Марић, 1968, Б. Човић, 1977, А. Бенац и Б. Говедарица, 1973-1979., Д. Никић, 1989.

8 Резултати ових комплексних истраживања, која су обавили А. Бенац и Б. Говедарица, објављени су у оквиру посебних радова посвећених стратиграфији и хронологији градина југозападне Босне (1982), односно, синтетичком приказу ових утврђених илирских насеља (1985).

Подручје Гламочког поља током позног бронзаног доба везано је далматску културну групу, распрострањену дуж средње Далмације, западне Херцеговине и Босне, одређену балканско-панонским сеобама и датовану у XI и X веке старе ере. Ово је вероватно и време настанка градина у Ђелином селу и изнад Шумњака, за разлику од истоврсних насеља далматске културне групе, која су била насељена и током бакарног доба и ранијих фаза бронзаног доба. У оквиру градинске керамике, израђене од глине помешане са уситњеним калцитом или песком, разликују се грубља и финија варијанта, са премазом од разређене глине. Печене у смеђој, црној и сивкастој боји, керамичке посуде украшене су урезивањем, удубљивањем, утисцима прста, браздањем, пластичним ребрима и луковима, белом инкрустацијом. Најбројнију групу посуда чине коничне зделе, са увученим или двоструко фацетираним ободом, и биконичне, са украшеним раменим појасом, а јављају се и лоптасте и јајолике облици, трбушасте пехари. Дршке на посудама су појединачне или у пару, претежно тракасте, хоризонталне или вертикално постављене, а заступљене су и пластичне, потковичасте и језичасте.

Због недостатка осталих гламочких насеобинских, гробних, и налаза из остава, није могуће реконструисати тадашње локалне друштвено-економске прилике. Не зна се да ли су овдашњи житељи своје покојнике схрањивали само под каменим гомилама, или, попут осталих популација са далматске територије, у равним гробљима крај насеља, пећинама. Њиховим сагледавањем у контексту читаве културне групе, могло би се рећи да је начин привређивања био заснован на сточарству, у мањој мери на екстензивној земљорадњи. Развој заната и трговине, као и видови духовне културе

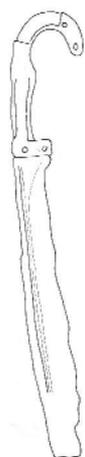
ових мањих родовских заједница за сада су непознати. Нема ни археолошких доказа о новодосељеном становништву, али, с обзиром на извесно ширење културе поља са урnama до Далмације и Јадрана, као и заступљеност импортоване робе и утицаја са југозападнопанонског простора у материјалној култури делматске групе (метални налази), изгледа да ова изолована и конзервативна гламочка регија није остала ван токова ових струјања (Батовић 1983: 331-332, 336, 348).

ГВОЗДЕНО ДОБА

Југозападна Босна, заједно са западном Херцеговином и средњом Далмацијом, чини једну целину у културном погледу и током старијег гвозденог доба. Тада је област Гламочког поља припадала далматинској културној групи⁹, која је трајала између 1200. и 300. г. ст. е и чији су носиоци, како се претпоставља, били припадници племенске заједнице Делмата. Традиција подизања градинских насеља у јадранском залеђу, започета током позног бакарног доба, губи континуитет у средњој фази бронзаног доба (цезура), да би се наставила интензивније у старијем гвозденом добу. Велика концентрација градина,¹⁰ било да су у функцији сталног насеља, утврђеног прибежишта, одбрамбеног система већих градина, самосталног стратешког значаја (осматрач-

9 У литератури се срећу и други називи за ову културну групу: средњодалматинска, далматска, делматска, горичка.

10 Појава униформног начина насељавања у приличној мери условљена је географском изолованости, тако да градине не би требало посматрати појединачно, већ у оквиру одређених природних џемна и њиховог разложног груписања (Говедарица 1982: 112, 114).

Сл. 1 гвоздени мач, гроб, Крстановића шилана, Гламоч (М. Паровић-Пешикан, 1982)

није, стражаре), или са култном наменом, уочена је уз ивице готово свих већих крашких поља, на падинама брда, вишим брежуљцима и терасама изнад поља, а ретко на висоравнима са релативном висином од 400 до 500 m. Осим од њихове намене, положај оваквих насеља зависио је и од геоморфолошких предности, пре свега од природних ресурса (пашњака, обрадивог земљишта), као и од могућности коришћења конфигурације терена и добре визуелне комуникације између градина. Градине са средишњег простора некадашње провинције Далмације, осим по намени и локацији, разликују се и према величини, облику и начину грађења и организације унутрашњег простора. Најбројније градине, пречника између 50 и 100 m, окренуте према пољу, подизане су на падини брда, са највишим делом бедема окренутим ка брду, док бочни прати конфигурацију терена, а најнижи је без камених фортификација, и понекад заштићен палисадом.

У недостатку остатака стамбене архитектуре, изузев ретких налаза комада кућног лепа и трагова огњишта (градине у Ђелином селу, Исаковцима и Рајићкама), а узимајући у обзир податке античких извора и савремене етнографије, као и природно богатство шумама, претпоставља се да су на подручју крашких поља југозападне Босне током гвозденог доба куће грађене претежно од дрвета (Бенац 1985: 200-201). Најбројнију групу налаза из гламочких гвозденodobних насеља чини керамички материјал (фрагменти посуда, пршљенци), сакупљен на падинама узвишења, а у знатно мањој мери јавља се гвоздено оружје (копља, мач махаира типа) и сасвим изузетно камени предмети (осим жрвњева, фрагментовани стругачи и један колут/пршљенак са Ђелине градине) и поједини делови накита (1

бронзана ранолатенска фибула, гробни налаз из села Подградина, 1 керамички прстенасти привесак са ушпицом са Ђелине градине).

Претпоставља се да се састав наоружања овдашњег ратника није разликовао од истовременог наоружања осталих делматских племена. Ипак, малобројни налази са подручја Гламоча, за сада искључиво појединих делова оружја за напад, осим гвозденог мача (Гламоч) и неколико примерака гвоздених копча (Гламоч, Хотковци), не дају довољно података за реконструкцију наоружања у целини.

Кратки гвоздени мач са локалитета Крстановића шилана у Гламочу (сл. 1), који одговара махаири, грчком типу кривога мача заступљеном на илирском подручју (Македонија са Поморављем, Посавина и јадранско залеђе), чува се у Земаљском музеју у Сарајеву, заједно са гвозденим копљем листоликог врха. Гламочка махаира, сачуване дужине од 36 cm, попут већине примерака овог типа, вероватно представља гробни налаз¹¹ и припада најкомпактнијој групи мачева типа грчке махаири, разликујући се од осталих налаза који су локалне имитације, са бројнијим типолошким разликама. Једносеклог је сечива, са дршком оплаћеном гвозденим апликацијама, украсним плочицама фиксираним гвозденим ексерима, уз могуће дрвене уметке. Сврстан је, према облику сечива, у мачеве таласасте профилације, са знатно искривљеним сечивом, што типолошки одговара варијанти I b (дужина између 45 и 47 cm), односно, подваријанти I b/1 (ширина сечива од 3,5 до 3,8 cm). С

11 Мачу, дарованом Земаљском музеју у Сарајеву заједно са гвозденим копљем, недостаје врх сечива, које је дужине око 25 cm а ширине између 3,5 и 2,5 cm, док је дршка, дужине 11,2 cm, очувана у целини.

обзиром на типолошке карактеристике копља из исте целине, које одговарају налазима из доњодолинске фазе II a,¹² датован је у V в. ст. е., односно, у период од 425. до 325. г. ст. е као варијанта I b, или у саму другу половину IV в. ст. е. као подваријанта I b/1, што би значило да је реч о најпознијем типу грчке махаире заступљеном на некадашњем југословенском простору.

Изглед махаире познат је захваљујући подацима грчког вазног сликарства, нарочито црвенофигуралног стила током V в. ст. е., као и писаних извора. Први помен у Илијади говори да је махаира коришћена као нож за свакодневну употребу. Од раздобља персијских ратова махаира преузима функцију оружја, које је од IV в. ст. е. постало омиљено у коњици.¹³ Остале промене односе се на варирање димензија овог једносеклог мача и типолошки развој његовог сечива, од издуженог (преко 50 cm) и готово равног, до краћег (око 40 cm) и знатно ширег и искривљенијег облика. Препознатљиви су по сличном облику дршке, који се незнатно мењао и чија дужина изузетно прелази 11 cm, док је украсна оплата израђивана од гвожђа, бронзе, кости, или у комбинацији ових материјала. Украшавање оплатних плочица сведено је на једноставне урезе дуж ивица (Гламоч, Сански мост) или је сама дршка имала стилизовани облик птичје (Доња Долина) и животињске главе (Жданец).

На простор западног (Гламоч, Доња Долина, Сански Мост, Горица, Чараково, Штрпци, Махаревићи, Столац, Гостиљ) и централног Балкана (Мајур, Крајина, Доња Топоница, Крајчиновићи, Широко, Рутевац, Беранци, Жданец, Радање, Охрид, Требенишко Кале) ова врста оружја доспела је вероватно импортом из Грчке или из радионица грчких колонија са источнојадранске обале, могуће и из средње и северне Италије

(Цермановић 1957: 81; Марић 1964: 41). Налази из Санског Моста, датовани у крај VI и почетак V в. ст. е., указују на могућност да је увоз започео и пре оснивања грчких колонија на Јадрану, могуће са северноиталског (етрурског) подручја. Јаподска варијанта ових мачева¹⁴ (некрополе у Лици), за разлику од осталих налаза, израђивана је од бронзе и има дршку у облику слова T, а блиска је халштатским италским налазима из Пиццету-ма. Овај тип, различитог типолошког развоја у односу на тишичну махаиру и заступљен у источноалпским и северноиталским областима, раширио се на простор Балкана и Подунавља током VII и VI в. ст. е. Појава кривог мача на илирском простору током V и IV в. ст. е. ¹⁵ везана је пре-

12 Криви мачеви из Доње Долине датовани су у другу половину фазе II c (између 425. и 350. г. ст. е.) и на овом подручју можда представљају најстарије оружје импортовано из једне од грчких радионица (Марић 1964: 41). Грчки примерци из гробних целина простора западног и централног Балкана опредељени су у период од почетка V до средине или друге половине IV в. ст. е. (Паровић-Пешикан 1982: 35).

13 Махаири су источњачко порекло приписивали сами Грци, који су је као оружје прихватили у периоду између Хомера и Херодота. Типолошка сродност између грчке махаире, шпанске (иберске) фалкате и илирске сике (криви бодж или кратки мач) наметнула је расправе о питању порекла (грчко, илирско) и преносилаца (грчке колоније, Феничани, иберски најамници у војскама Картагине и Грчке, Келти) овог карактеристичног и широкораспрострањеног оружја. Римљани су кратки криви мач, који је током латенског периода коришћен на простору Шпаније, Италије, Балкана и мале Азије, сматрали типично илирским оружјем, везујући његово порекло за Илире и Трачане.

14 Јаподска варијанта представља пример мачева типа махаире (Цермановић 1957:74) или врсту великог бојног ножа-мача (Дрекслер 1956: 49).

15 Мачеви типа махаире са илирске територије датују се и у IV в. ст. е., с обзиром да је то доба настанка грчких колонија на Јадрану и прихватања грчких трговачких и културних утицаја (Цермановић: 1957: 81-82).

тежно за ратничке гробове, а од латенског раздобља срећу се на источноалпској (Крањска) и посавској територији. Посматрани у ширем контексту, могли би се довести у везу са траговима ратовања македонских краљева против Дарданаца и Трибала (Паровић-Пепићан 1982: 26, 29-31, 34-35, 42-49, сл. 2, Т. II/3 Т. V/1).

Непознати видови духовне културе, с обзиром на малобројне гвозденодобне гробне налазе са подручја Гламочког поља (Крстановића пилана у Гламочу, Дубраве, Плочице у Кошићу),¹⁶ за сада се морају посматрати у ширем контексту, припадности далматинске културне групе, за коју је карактеристична инхумација под тумулима или другим каменим конструкцијама, али и појава равних гробова, укопаваних у земљу. Гробни прилози (оружје и накит), угљенисани дрвени и керамички остаци представљају трагове даће и потврђују поштовање култа покојника. Претпоставља се и постојање културних објеката, уколико је прихватљива претпоставка да су велики лимитни тумули унутар градина, осим фортификационе намене, имали функцију култног места за вршење обреда посвећеног аутохтоним божанствима. Подаци о осталим култовима и религиозним схватањима потичу из римског периода, када су Делмати, као и друга илирска племена, по угледу на обичаје окупатора и његов пантеон подизали споменике својим божанствима, прилагођавајући се и на тај начин новонасталој ситуацији. Бројни споменици посвећени Силвану и Дијани, као и рељефи са приказом домаћег божанства, вероватно кућног генија- заштитника породице, указују на постојање предримског делматског пантеона. Будући да су ови култни камени рељефи из римског раздобља клесани техником која је блиска дуборезу, могуће је да су делматска пле-

мена у доба своје самосталности културне рељефе израђивали у дрвеном материјалу, те стога нису сачувани. Ово је вероватно и случај са текстилним израђевинама, па су облици изворне ношње познати само посредством појединих римских епиграфских споменика код, којих је примећено одступање од канона у рељефном приказу, што их сврстава у вид наивне уметности. С обзиром на важност сточарства у сувим крашким областима, претпоставља се и развијен религијски систем, са преовлађујућим поштовањем божанства везаних за култ плодности, пре свега стоке, али и шумских животиња и лова, извора и река, а у складу са овим и постојање светилишта и културних места (светих гајева, извора, пећина, можда и зиданих храмова), где су делматска племена приносила жртве и заветне дарове (Стипчевић 1989: 154-156; Човић 1976: 250-257).

Привреда ове вишеплеменске заједнице, натуралног типа, заснована првенствено на сточарству, потврђеном налазима животињских костију, претежно ситне стоке, на градинама у Ђелином се-

16 У литератури су, осим градинских лимитних тумула са заштитним или културном функцијом, наведени: 1 уништен гроб са локалитета Крстановића пилана у Гламочу (гвоздени мач махаира типа и масивно гвоздено копље); 1 гроб од камених плоча у Дубравама, под великим, претежно разореним, каменим тумулом, пречника основе око 20 m, са уништеним остеолошким и керамичким налазима; један тумул, окружен стећцима, са локалитета Плочице у селу Кошић, димензија 15 x 11 m, крај средњовековног гробља (Човић 1988: 238, 245, 247). На овом последњем локалитету Д.Никић помиње чак 11 праисторијских камено-земљаних тумула, висине до 2 m и полупречника између 5 и 18 m. Исти аутор евидентирао је у Исаковачком Поткрају 6 праисторијских тумула, такође везаних за средњовековне стећке: 3 (пречника 5, 7 и 8 m) испод сеоског пута према Исаковцима, 2 код Радојина млина и 1 код Радојине куће (1989: 287, 209).

лу и Рајићкама, вероватно се није битно разликовала од економике јадранско-илирског подручја. Угљенисане цереалије са градине у Рајићкама и налази каменог жрвња са градина у Ђелином селу, Исаковцима (Паланка) и на Великом Обљају (Доња градина) указују на бављење земљорадњом. Обрадиво земљиште је код Делмата, према античким изворима, представљало у време Цезара и Августа заједничку својину, која се дели и даје на осмогоишњу употребу појединим породијама унутар једног рода или братства.¹⁷ По друштвеној структури, заснованој на родовској организацији, која се одржала и после римске окупације и документују је подаци из античких писаних (Демати подељени у 342 декурије, са 80 градова) и епиграфских извора (међашни натписи помињу границе између појединих братстава, указујући на величину њихове територије), нису се битно разликовали од осталих илирских племена. Антички извори појединим илирским племенима (Дарданци, Ардијеји) приписују познавање институције родства (Стипчевић 1989: 128-131).

Налази металних предмета, за сада малобројни на ширем гламочком простору (копља, ранолатенска фибула), који не спада у богате рудне области, али остаји гвоздене згуре у градинским насељима, (Исаковци, Рајићке, Ђелино село, Велики Обљај) указују на постојање релативно развијене локалне металопрерађивачке делатности током предримског периода. Постојала је свакако разноврсна међуплеменска размена и трговина са, мање или више, удаљеним областима (импортовани грчки тип кривог мача). Изолована егзистенција у унутрашњости, изван токова развоја грчких колонија на приморју и процеса хеленизације илирског живља, условила је, између осталог, и непознавање употребе новца.¹⁸ Овакав однос према градовима ван уже делматске територије није прекинут, чини

се, ни током римског периода, када је делматска цивилска обухватала део племена који је наставио традиционалну егзистенцију, док су градови, премда је њихово становништво претежно било делматско, представљали аутономне јединице. Уједињавани само у ратним околностима, са заједничким вођом (Папазоглу 1967: 22), сукобљавали су се са суседним племенима (Даорси, Исејци) током III и II в. ст. е. Низ римских ратова против Делмата¹⁹ започиње 156. г. ст. е. Вођен је у оквиру војних операција против осталих илирских племена, који су трајали и после губитка самосталности илирске државе на југу. Римској окупацији пружан је отпор појединачним побунама све до краја старе и почетка нове ере, закључно са последњим покушајем б. и 9. г. н. е. (Стипчевић 1989: 45-51).²⁰

17 Страбонев податак да Демати заједнички поседују земљу, коју деле сваке осме године, не указује на њеног колективног власника, припадника рода или братства. А. Стипчевић (1989: 129) је мишљења да земља код Делмата није била власништво рода, него братства, и да се није делила појединцима и породијама, већ родовима.

18 Познат је податак код Полибија да су суседна племена (Даорси) 158. г. ст. е. Делматима плаћала данак у стоји и житарицама (Пашалић. 1967: 120). Ковање новца код појединих илирских племена (Лабеати, Даорси) јавља се као једна од привилегија добијена од стране римске власти за послушност и издају интереса илирске државе (Стипчевић 1989: 44).

19 Захваљујући опису римско-илирских ратова из античких извора познато је да су Демати први на овом простору применили партизанску тактику ратовања против Римљана (Стипчевић 1989: 132).

20 По разбијању јединствене илирске државе (167. г. ст. е.) на мање државе и аутономне јединице, настављен је отпор појединих илирских племена, иначе међусобно сукобљених и пре појаве Римљана, посебно Јапода и Делмата. Дугогодишњи ратови против Делмата и других илирских племена која нису признавала римску власт, који су трајали око 150 година, окончани су тек Октавијановим ратовима, најпре окупацијом (27. г. ст. е.) илирске територије, а затим и гушењем појединачних побуна, као што је и делматска, подигнута 12. г. ст. е. (Стипчевић 1989: 44, 48-49).

ПРЕДРИМСКЕ (ДЕЛМАТСКЕ) КОМУНИКАЦИЈЕ

Малобројна посредна сведочанства о постојању путева у предримском периоду потичу из античких извора: Дион Касије, описујући батонски устанак, наводи да су Илири бацали на Римљане „точкове и своја кола напуњена камењем“ (Никић: 1983: 230); вести о борбама Ардијеја и Аутаријата око сланих извора. Овај последњи податак, осим што указује на постојање путева и у време илирске самосталности,²¹ указује и на важну улогу трговине сољу у економији сточарских илирских племена, па и Делмата, с обзиром да се одвијала између обалског појаса, са соланама, и јадранског залеђа (Заниновић 1967: 93). Један од најстаријих покушаја реконструисања предримских путева на територији Босне и Херцеговине, укључујући и области југозападне Босне, учињен је на основу налаза грчког новца (Пач: 1902, 399-403). На карти, између осталих делматских путева који су спајали јадранску обалу са њеним залеђем, дате су комуникације Дувањског поља са Нароном и Салоном, са два главна средишта предримске трговине са грчким приморским градовима. Трасе римских путева засноване су на претходним, делматским путним мрежама. Већина градина на Дувањком пољу, Бушком блату, Ливањском и Гламочком пољу у предримском добу биле су повезане не само визуелним везама, већ и путевима (Бенај 1985: 210).

Геоморфолошке карактеристике крашких поља југозападне Босне, уз природну изолованост, условиле су, осим начина привређивања, избора положаја насеља, распореда родова, братстава и племена, и правце њихових кретања и међусобних комуникација. Унутар Гламочког, Ливањског и Дувањског поља, која су раздвојена ви-

соким планинама како од суседних области, тако и међусобно, постојала је током предримског периода повезаност преко најпогоднијих зона премоја, односно, висоравни Круга, Кланца, Ивовика и Привале. Контакти између делматских племена Гламочког и Ливањског поља одржавани су преко Круга, благо заталасане висоравни, надморске висине између 1000 и 1200 m, са мноштвом вртача, карстификованих долина и сталних извора. Ова два поља била су повезана са дувањским пољем путем преко Ивовика, уз који су се налазиле градине код Доља (Шиљак и Тисно лије), Ливна (Касалова), Мокронога и Бухова.

Покушај идентификације ових епихорских делматских путева, највећим делом уништенних преслијавањем каснијих путева и чији је основни правац тешко препознати, учињен је следећи трагове распореда праисторијских градина, односно, њихове највеће концентрације уз присојне делове, североисточне и северне ивице поља. Готово сва градинска насеља смештена су дуж ове природне линије контакта. Њихов положај, у односу на околну конфигурацију терена, условио је градњу путева изнад, сасвим изузетно испод градина. Реконструисани распоред гламочких градина дуж путева био би следећи: Церина градина на Благодијама, Бараћева и Марелића градина уз југозападни обод, систем градина дуж североисточног и северног обода, који почиње на месту завршетка висоравни Круг. Систем почиње са градинама код села Долац (Шиљак и Тисно лије), изнад села Караизовици, Видимлије и Скуцани, на Девића главици, да би

21 У савременим називима „соларских путева“ сачувана је традиција предримских праваца трговине сољу на подручју југозападне Босне

се ка северозападу наставио градинама изнад села Исаковици (Шанац), Дубраве, Рајићке, Пријани (Велика и Мала градина), и даље ка северу ка Лашковици, у правцу Млиништа. Низ градина уз североисточни обод повезан је са системом од 14 градина централног дела Гламочког поља, које су груписане око градине у Ђелином селу. Остаци предримских путева уочени су и код градина изнад села Шумњаци, Хотковици, Стекеровици и Маслина страна. Судаћи према овим, готово континуираним траговима предримског пута, основни путни правац, углавном прекривен трасом познијег римског пута,²² ишао је дуж североисточног и северног обода Гламочког поља, са којим су вероватно биле повезане градине на Рајану и изнад Подградине, путем преко поља (Никић 1982: 231-235). Мрежа предримских комуникација углавном је задржана и током римског периода, с обзиром на успешно спровођење романизације, остваривана је окупаторска политика повезивања постојећих насеља, заснована на контроли покороног становништва и искоришћавања његових ресурса (Заниновић 1967: 26).

ХРОНОЛОШКИ ОКВИР И УЛОГА ГРАДИНА

Најстарија насеља на тлу југозападне Босне потичу из развијене фазе раног бронзаног доба, за разлику од градина на јадранској обали, у долини Њеретве и гласиначкој области, које су насељаване још током бакарног доба. Његова крашка поља представљају северну периферију источнојадранског културног круга, која током бронзаног доба, у културном смислу, гравитира овој јужној територији. Насеља из раног бронзаног доба, потврђена на ободу Дувањског поља, нису констатована на подручју Гламочког и Ли-

вањског поља. После ове почетне фазе изградње градинских насеља уследио је вишевековни прекид, па из средњег бронзаног доба нема података о постојању сталних насеља. Почетком позног бронзаног доба, обележеног ширим популационим покретима (егејска сеоба или ширење културе поља са урнами), долази до запоседања старих и изградње нових насеља типа градина на простору северне, средње и јужне Босне. Из овог раздобља (На А) вероватно потиче и гламочка Градиница изнад Шумњака, са манифестујућим елементима аутохтоне традиције у керамичком материјалу, али чија функција још увек није утврђена. Око 1000. г. ст. е., на прелазу из бронзаног у гвоздено доба, поново се јављају добро утврђене градине. Током млађе фазе позног бронзаног доба (На В1-В2) документовано је трајање градинице Шумњаци и настанак нових насеља на Ђелиној градини, у Исаковцима и Рајићкама, ²³ носилаца аутохтоне традиције јужнобосанског културног круга (грубља порозна керамика, украшена утисцима прста, урезаним шрафираним троугловима и цик-цак тракама, са облицима: биконични пехари, коничне зделе са двоструко фа-

22 За разлику од римских путева, препознатљивих по трасима са усецима и подзидима, уз пратеће миљоказе, епихорски путеви нису насипани, нити су уз њих грађени ивичњаци, неуједначене су ширине (2-3,5 m). Најпоузданији трагови налазе се уз вештачке, праисторијске градине и камене тумуле, и природне творевине (усеци, стални извори).

23 А. Бенац настанак градине у Ђелином селу опредељује у време око 1000. г. ст. е., као и градине у Исаковцима и Рајићкама, на основу истог принципа градње, док градине Шиљак, у Рудићима и Подградини Каменској, према типолошким карактеристикама керамичког материјала, датије у VI и V в. ст. е., са могућим трајањем до II в. ст. е. (1985: 186, 192-193).

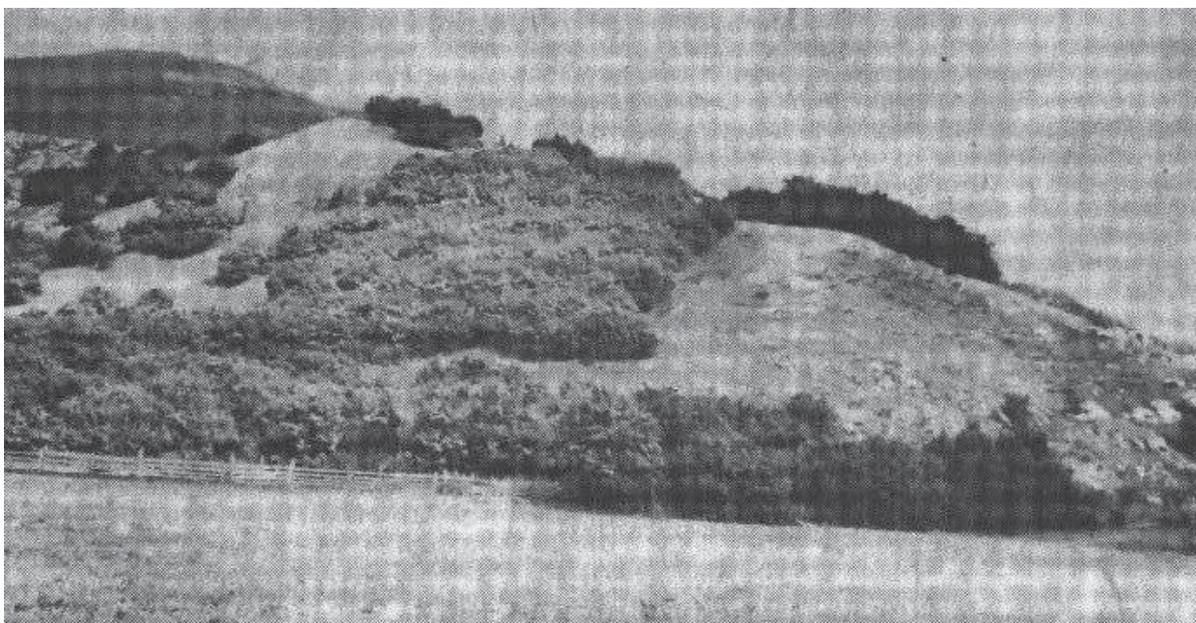
цетираним ободом, лонци са пластичним тракама и потковичастим дршкама). Оснивање нових градина везано је за новодосељене популације из области средњобосанске културне групе, чији се утицаји манифестују у керамичком материјалу, од избора облика (лоптасте и посуде са малом канелованом вертикалном дршком која прелази обод) до декоративних мотива (инкрустовни и криволинијски). Ови средњобосански утицаји заступљени су на Вељиној градини, која показује континуирани развој и исте керамичке облике из претходне фазе и током старијег гвозденог доба (На ВЗ-D), када Градиница изнад Шумњака губи функцију насеља и постаје рефугијум.

Интензитет изградње градина, посебно појачан од VIII в. ст. е., карактеристичан је и за VI и V в. ст. е., а настанак помоћних, везних и контролних градина уследио је током последњих векова пре римске окупације. Знатно интензивнији развој градина на простору југозападне Босне у овом раздобљу потврђује прилично повећана насељеност свих крашких поља, што указује и на постојање чвршће друштвене организације. За област Гламочког поља Вељина градина вероватно је представљала најзначајније стално насеље, утврђено и са великим подграђем, око које су стратешки груписане градине, у функцији њеног обезбеђења. Појава проширивања насеља изван бедема и запоседање положаја без стратешког и одбрамбеног значаја, уочена на овој градини, указује на добру организованост, која је присутна у оквиру свих поља југозападнобосанског тла, између којих постоје рефугијуми и осматрачнице (Благодија, између Гламочког и Ливањског поља, Привала, између овог последњег и Дувањског поља), као и нека веста савеза, уз постојање одређене самосталности. Подграђе Вељине градине егзистира и током мла-

ђег гвозденог доба (La A-C), показујујући истовремено и конзервативност и унутрашњу еволуцију керамичких облика (наглашена општра профилација биконичних пехара), без страних утицаја. На овај начин Вељина градина уклопљена је у шири контекст територије југозападне Босне, са преовлађујућом аутохтоном културном традицијом током гвозденог доба и смањеном изложеношћу страним утицајима, без већег улива хеленистичке културе и трагова келтских елемената. Културни континуитет окончан је у раздобљу римско-делматских ратова (158-27. г. ст. е.), када су вероватно напуштана насеља на приступачним положајима а насељавана она стратешки безбеднија. Остаци римских бедема и заједничка појава аутохтоне праисторијске и римске керамике у површинским слојевима појединих градина²⁴ пре су сведочанство секундарне употребе ових насеља од стране Римљана, као стратешких војних утврђења, него што документују континуитет илирске егзистенције у њима и током античког периода (Говедарица 1982: 163-183).²⁵

24 Градине у Рудићима и Подградини Каменској представљале су рефугијуме у касноантичком периоду, за који се могу везати Солдатово и Церина градина, као и градине Шилак, у Скуцанима, Дубравама и Вељиним селу (Бенац 1985: 186).

25 Б. Говедарица разликује четири периода насељавања градина на простору југозападне Босне, који трају током бронзаног и гвозденог доба: први и други (протоделматски), без трагова постојања насеља у Гламочком пољу; трећи и делимично четврти, који захватају позно бронзано доба (праделматски), са настанком градина у Шумњацима, Вељиним селу, Исаковићима и Раићкама; и други, гвозденodobни део четвртог периода (делматски), обележен трајањем градина у Шумњацима и Вељиним селу у старијој фази, а у млађој само подграђа Вељине градине (1982: 163-183).

Сл. 2 градина Шиљак (А. Бенац, 1985)

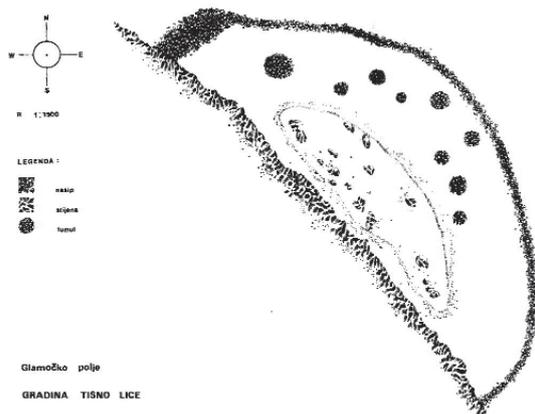
ТИПОЛОШКО-КОНСТРУКТИВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАДИНА

Већина градина има назив према селу изнад кога се налазе, или по одређеној географској одредници. Поједине градине назване су по бившем или садашњем власнику земљишта, пре свега одређених испаша (Бараћева, Церина, Козомарина, Солдатова, Марелића). Избор терена за изградњу овог типа насеља био је условљен коришћењем геоморфолошких предности, пре свега положаја између природних тераса и гребена (градине у Ђелином селу, Исаковићима и Рајићкама), и главица (Шиљак, Караизовићи, Видимлије). Градине на Брду изнад Пријана, у Видимлијама и Скујанима, као и Горња градина на Великом Обљају, сматрају се недовршеним, док је код градине у Руњићима запажена почетна фаза изградње.

Најчешћи градински облик, такође условљен геоморфолошким карактеристикама, био је овалан, односно приближно овалан, што документују градине у Рудићима, изнад Маслине стране и Шумњака (Градиница), на Лашковици, Шиљку и Малом Озрену. Заступљена је и потковичаста форма код градине у Ђелином селу, односно, приближно потковичаста код градина у Караизовићима, Видимлијама, Дубравама, Скујанима и на Великом Обљају (Доња градина), као и приближно четвороугаона (лопатаста) варијанта у Исаковићима и Рајићкама. Полумесечасте или лучни облик јавља се код градина под Девића главицом и на Великом Цикељу, а полукружни код градина изнад Доца (Тисно лице) и Пријана (Локвице), у Хотковцима. Неправилно елипсоидни и трапезоидни облик имају градине на Великом Озрену и Лишчици, код Поповића, односно Солдатова градина.

Начин утврђивања градина, пре свега формирања каменог насипа, односно бедема,²⁶ не разликује се од принципа примењеног на Дувањском и Ливањском пољу. Остаци сухозидног система констатовани су на градинама Тисно лице, у Дубравама, Рајићкама, Исаковићима, изнад Маслине стране и на Великом Обљају (Доња градина), изнад Драгњића (Бараћева) и Доца (Шиљак). Двоструки бедем јавља се на градинама у Ђелином селу и Хотковцима, изнад Маслине стране, на Великом Обљају (Доња градина) и Малом Озрену, под Девића главицом, на градинама Солдатовој и Тисно лице. Заштита дрвеним палисадом примењен је код градина у Скујанима, Исаковићима и Ђелином селу, Караизовцима и Дубравама, на градини Шиљак.²⁷ Овакав систем утврђивања захтевао је и одговарајуће обезбеђење улаза на градински плато. Међутим, идентификовање улаза на градински плато, за разлику од система утврђивања, отежано је због несачуваности његових конструктивних елемената, који су препознатљиви по одређеним појачањима у насипу на градинама изнад Маслине стране и Шумњака, у Рајићкама и Скујанима, на Великом Обљају (Доња градина), могуће и на Солдатовој градини. Терасисти градински платои констатовани су на Великом Обљају (5), у Ђелином селу (3), на градини између Горњег Вагана и Шумњака (3), у Исаковићима (2) и Дубравама (2), на Лашковици (2) и Шиљку (2). Примери лимитних тумула констатовани су на градини Шиљак, где је

26 Код већине гламочких градина (Бенац 1985: 183) доминантни насип налази се на супротној страни од ивице поља (у Караизовцима, Видимлијама, Скујанима, Исаковићима, Дубравама, Рајићкама и Ђелином селу, под Девића главицом, на Великом Обљају и Малом Озрену, Солдатова градина).

└ План 2 градина Тисно лије (А. Бенац, 1985)

претежно култног карактера, као и на Градиници изнад Шумњака и у Караизовцима, изгледа са двоструком функцијом, пре свега одбрамбеном, али и култном. Извесно је да су подграђе имале градина у Ђелином селу и Подградина Каменска, можда и Градиница изнад Шумњака, док на осталим гламочким градинама није документован подградински културни слој (Бенац 1985: 181-186, 189, 190-194, 197).

ГРАДИНЕ ИЗНАД ДОЦА

Крапки долац, према коме је село Долац, смештено на ивичној падини горњег поља и неизложено поплавама, добило назив, затворен је из правца поља двама праисторијским градинама распоређеним на различитим надморским висинама, Шиљак (950 m), на јужној страни од улаза, и Тисно лије (1013 m), северозападно од њега.

Градина Шиљак (сл. 2)

Приликом грађења градине Шиљак, југозападно од Доца, на крају лингуле која штити пролаз према овом селу, испоставане су геоморфолошке предности терена,²⁸ тако да градина има облик неправилног овала, са оријентацијом исток-запад и одступањем у правцу југоисток-северозапад. Трагови одбрамбеног система, каменог зида или насипа са дрвеном палисадом, видљиви су дуж ивичног дела градине, у правцу северозапада, запада и југозапада. Унутрашњи плато, чији улаз није идентификован, приближне величине 104x55 m, састављен је од две терасе, доње (50x30 m) и горње (54x25 m). Уз горњу терасу, на југоисточној страни градине и положају природног узвишења, насутог камењем, констатован је велики тумул, димензија преко 70 x 30 m. Реч је о лимитном

тумулу, окренутом према селу у функцији осматрачнице, што не искључује његову култну намену, са остацима камена и малтера, који указују на коришћење овог положаја и у каснијем раздобљу (одбрамбена кула?). Градина Шиљак, судећи по обиљу фрагментованог, искључиво, керамичког материјала на простору лимитног тумула и падини градине, била је стално насељена током праисторијског и средњовековног периода, с обзиром на некрополу са стећцима и оближњи каменолом.²⁹ Претпостављено илирско сеоско насеље, попут данашњег Доца, било је окружено високим планинама (Џинџар, Кујача, Долови, Међугорје), које раздвајају делматски градински систем од суседних племенских система, а улазило је у контактни круг Церине и Бараћеве градине (Мандић 1930: 110; Сергејевски 1942: 154; Бенац 1985: 150-151).

Градина Тисно лије (план 1)

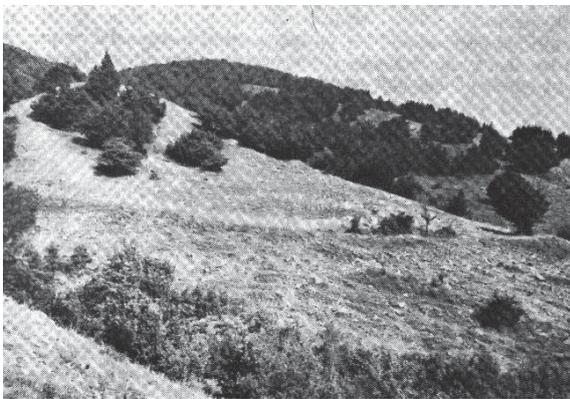
Друга долачка градина³⁰ простира се на обронку брда, чија се југозападна страна стрмо спушта према пољу, на северозападној страни пролаза из горњег поља према овом селу, насупрот градини Шиљак, са којом је заједно улазила у одбрамбени систем делматске заједнице Утврђена је

27 Двоструки сухозид од ломљеног камена јавља се и на другим илирским територијама : либурнске градине Будим, Колон, Орјак, Запунтел, тридесетак градина из северне Албаније (Бенац 1985: 196).

28 Осим у одбрамбене сврхе, оне су код градине на Шиљку искоришћене и због близине природних ресурса, пре свега, пашњака и воде (Никић 1989: 293).

29 У подножју ове градине, датоване у позно бронзано и гвоздено доба, уз западну и југозападну ивицу лингуле, на прелазу у равницу горњег поља налази се средњовековна некропола, са око 50 стећака у облику сандука (Човић 1988: 249).

30 Наведена је под називом Козарац и опредељена у позно бронзано и старије гвоздено доба (Човић 1988: 241).

└ Сл. 3 градина Караизовци (А. Бенац, 1985)

са североисточне, источне и југоисточне стране каменим полукружним бедемом, чије димензије (дужина око 300 m, ширина до 3 m и висина око 5 m) указују да је реч о највећој градини на простору Гламочког поља, са унутрашњом површином величине 200x75 m. Трагови улаза видљиви су на североисточној страни каменог насипа, а унутар платоа налази се девет камених тумула.³¹ Остаци двоструких подзида од слаганог камена са унутрашње и спољашње стране насипа, са површином од око 2,60 m између њих, документују постојање јаког одбрамбеног система. Малобројан фрагментовани керамички материјал констатован је на градинском платоу и у оквиру остатака каменог насипа.³² Ова градина, с обзиром на стеновитост унутрашњег простора, посебно његовог средишњег дела, није представљала стално насеље, већ прибежиште (Мандић 1930: 110; Сергејевски 1942: 154-155; Бенац 1985: 152; Никић 1989: 293).

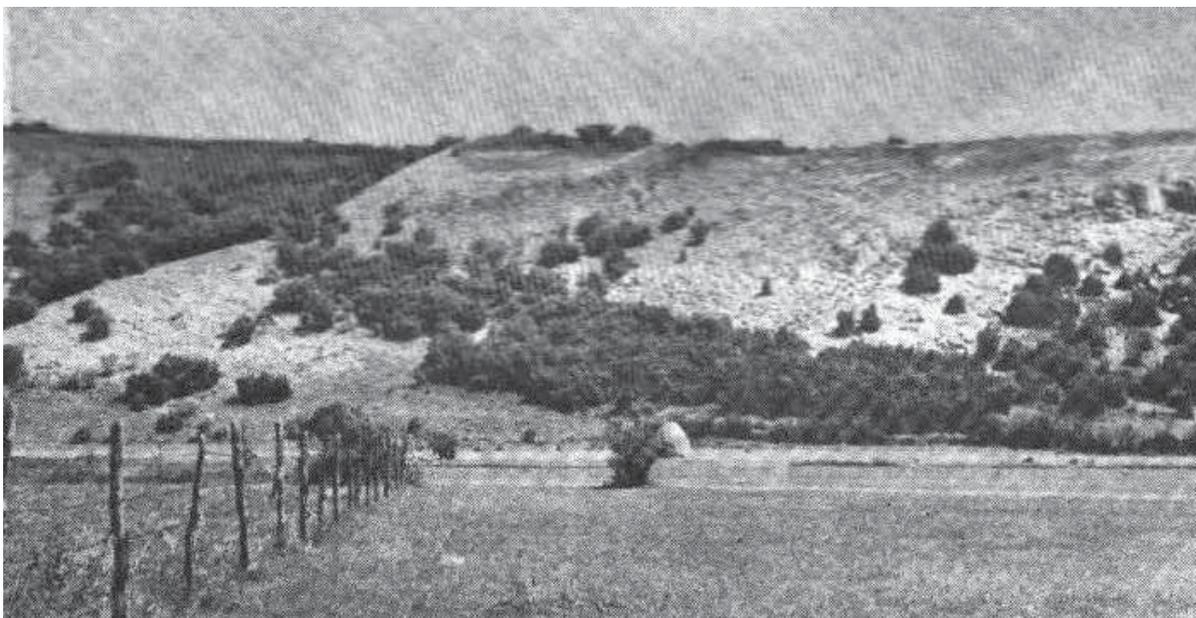
Градина Караизовци (сл. 3)

Праисторијска градина са подручја села Караизовци, оријентисана у правцу североисток-југозапад, заштићена је са североисточне стране бедемом полумесечастог облика, приближне дужине од 47 m, ширине 25 m и висине 5, 5 m, који у средишњем делу прелази у лимитни тумул.³³ Ос-

31 Д. Сергејевски помиње око 20 камених тумула унутар средњег дела градине (1942: 155).

32 Д. Сергејевски изражава сумњу у постојање бедема, јер му његове „рушевине не изгледају импозантно“, наводећи дужину насипа од 260 корака и ширину градине код улаза од 67 корака (1942: 155).

33 Одбрана појачана усеком наводи се иза (Бенац 1985: 152) и испред тумула (Човић 1988: 239). Осим полумесечастог облика, наводи се и крушколики изглед бедема (Мандић 1930: 110), а за тумул се каже да личи на банану (Бенац 1985: 152).

Сл. 4 градина Скуцани (А. Бенац, 1985)

тали ивични делови градине, иначе природно заштићени, вероватно су имали ниске бедеме или палисаде. Будући да је унутрашња градинска површина, димензија 70x35/50 m, стрма и кршевита, претпоставља се да је само њен доњи плато био насељен, попут подножја, у коме је смештено данашње село, могуће и мање насеље током римског периода. Добра визуелна повезаност са Џерином и Бараћевом градином сврстава је у њихов контактни систем. Бројни налази фрагментоване познобронзанодобне и гвозденодобне керамике са горње површине и бочних страна лимитног тумула, како се претпоставља, доказују његову културну намену, везану за илирски погребни ритуал разбијања посуда (Мандић 1930: 110; Бенац 1985: 152-153; Никић 1989: 283; Пашалић 1960: 20).

Градина Видимлије

Смештена изнад села Видимлије и Балагића главице, на надморској висини од око 1010 m и без уобичајених керамичких налаза, ова градина, чини се, остала је недовршена због пратећих околности током формирања коначног одбрамбеног система на горњем делу Гламочког поља. Овални градински плато³⁴ штите са североисточне и северозападне стране ошким и каменим бедем, лоше очуван и са лимитним тумулом. Насипањем крупног камена на природном узвишењу са североисточне стране подигнут је тумул лучног облика, приближне дужине од 54 m, ширине 14 m и висине 4 m, ошкочен ровом са зачеља. Улаз се вероватно налазио на приступачној, западној страни (Мандић 1930: 110; Бенац 1985: 153-154; Никић 1989: 279).

Градина Скуцани (сл. 4)

Подигнута је северозападно од села Скуцани, на завршетку мање лингуле, на око 60 m изнад поља и понора, са бедемом потковичастог (лопатастог) облика и оријентацијом североисток-југозапад. Природно узвишење на североисточној страни изабрано је за главни масивни камени бедем, приближне дужине 55 m и ширине 27 m, у чијем централном делу се налазе остаци четвороугаоне грађевине од камена и малтера, средњовековне старости. Нешто нижи, северни бочни бедем дужи је за око 40 m, док на осталим странама нису видљиви остаци каменог насипа, те се претпоставља да су биле брањене дрвеним палисадама. Неизвесно је да ли је улога мањег насипа, широког око 5 m, одбрамбена, или је реч о одбаченом делу пута. Ови остаци градине на брежуљкастој падини, као ни унутрашњи плато, приближних димензија 40x29 m, нису дали налазе праисторијског керамичког материјала, што указује на одсуство сталне насељености, односно, на могућност њеног привременог коришћења као прибежиште. Скучанска градина, визуелно повезана са Џерином и Бараћевом градином, сматра се недовршеним делматским утврђењем (Мандић 1930: 110; Бенац 1985: 154-155; Никић 1989: 267).

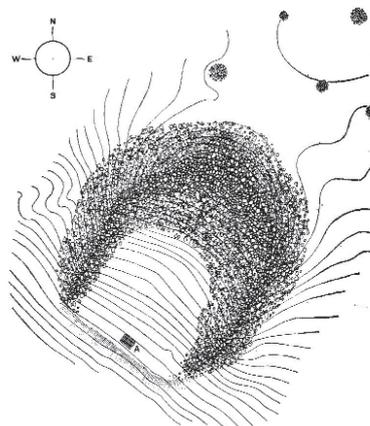
Градина под Девића главицом

На једном од обронака Девића главице, између села Зајаруга и Поткрај и на надморској висини од око 1130 m, смештена је праисторијска градина, утврђена двоструким каменим бедемом са северне, приступачне стране. Ови паралелни камени насипи, ширине око 12 m, раздвојени су

³⁴ Наводи се и као четвороугаона насута градина, чија је дужина спољашњег насипа 60 m (Мандић 1930: 110).

Сл. 5 градина Паланка, Исаковци

LEGENDA:
 nasip
 tumul
 sonda
 Glamoc̃ko polje
 GRADINA U ISAKOVCI
 R = 1:1000

План 2 градина Паланка, Исаковци (А. Бенац, 1985)

ровом величине око 5 m. Унутрашњи, полумесе-
 частог облика³⁵ и дужине од око 88 m, прилично
 је масивнији од спољашњег, полукружног беде-
 ма, широког око 4 m и високог око 2 m. Како не-
 ма археолошких доказа да је градина била стал-
 но насељена, а с обзиром на добру визуелну по-
 везаност са суседним градинама и могућност да
 контролише читав југозападни обод Гламочког
 поља, сврстана је у контактне станице³⁶ овог ло-
 калног одбрамбеног система (Мандић 1930: 109-
 110; Бенац 1985: 155; Никић 1989: 261).

Градина Паланка (сл. 5 и 6, цртеж 1, план 2)

Припада групи најрепрезентативнијих гра-
 дина на подручју Гламочког поља и, према потко-
 вичастом (лопатастом) облику,³⁷ типичним дел-
 матским насељима ове врсте, која је сондажно ис-
 тражена.³⁸ Находи се североисточно од села Иса-
 ковци, на коси (надморска висина од 958 m), од-
 носно, на положају Паланка³⁹ и недалеко од некро-
 поле са каменим тумулима. Утврђена је каменим бе-
 демом са североисточне, северозападне и југоис-
 точне стране, а оријентисана у правцу североис-

35 А. Бенац за унутрашњи бедем наводи облик банане, а за спољашњи облик неправилног полукруга (1985: 155).

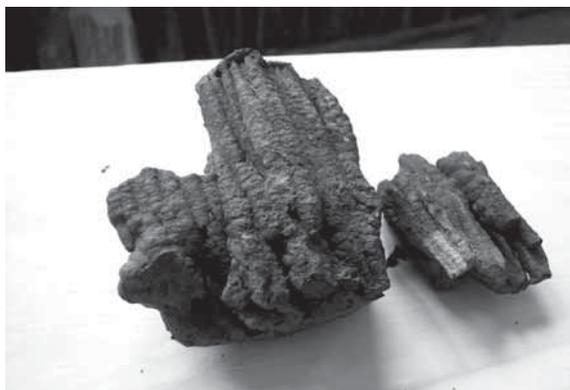
36 М. Мандић је у недоумици да ли је реч о култном месту (жртвиште) или стражари (1930: 110).

37 М. Мандић помиње правоугаони облик градине Паланка (Мандић 1930: 107).

38 На основу фрагментованих керамичких налаза (претежно халштатске керамике, тамне површине и фактуре, један латенски примерак) из пробне сонде (А), отворене уз југозападну ивицу, настанак градине датован је у старије гвоздено доба, а трајање и током млађег гвозденог доба (Бенац 1985: 157).

39 У литератури се наводи као исаковачка градина, према на-
 зиву села (Бенац 1985: 155-155), или уважавајући локалне
 називе: Паланка (Мандић 1930: 106; Сергејевски 1942:
 140) и Шанац (Никић 1989: 203).

ток-југозапад. Главни бедем, окренут насупрот пољу, односно према брду, који штити североисточну, приступачну страну, најмасивнији је, дужине око 60 m, ширине око 40 m и висине око 6 m.⁴⁰ Природно узвишење, насуто камењем, искоришћено је изградњу главног, али и нешто слабијих бочних бедема, северозападног и југоисточног, дужине 50, односно 40 m, док се за југозападну страну градине претпоставља примена палисада. Остаци сухозида видљиви су на северозападном бедему. Унутрашњи плато, величине 40x40 m, заштићен градинским бедемом, укупне дужине од око 150 m, има две попречне терасе, од којих доња није оштећена, док је горња поремећена савременим стамбеним објектом. Са ове градине, осим уобичајеног праисторијског керамичког материјала (фрагменти посуда, један приљепанак), потичу и налаз једног каменог жрвња и неколико комада гвоздене згуре (Мандић 1930: 106-107; Сергејевски 1942: 140; Бенац 1985: 155-157; Никић 1989: 203-204). Некропола са 30 камених тумула констаована је на западној, источној и североисточној страни градине.⁴¹ Претпоставља се да је у подножју градине постојало и насеље током римске окупације.⁴² Ос-

40 Тридесетих година прошлог века главни насип са спољне стране био је висине око 7, а са унутрашње око 10 m (Мандић 1930: 107).

41 Код појединих тумула уочено је груписање у редове, а један тумул на североисточној страни истиче се својом величином и можда је „кнежевски“ (Бенац 1985: 157). Пре осамдесетак година М. Мандић и Д. Сергејевски обавили су пробна ископавања три тумула, једног на северној и два на северозападној страни градине, пронашавши у њима, осим остеолошког, керамички материјал (рађен руком и на витлу) и комаде гвоздене згуре (Мандић 1930: 107).

42 Локалитет Црквина на тераси испод градине, дужине око 15 m и ширине око 9 m, најпре коришћен као праисторијско култно место (жртвиште), а, с обзиром на архитектонске и епиграфске остатке, насељено и током римског периода (Мандић 1930: 107-108).

Сл. 6

керамички налази и згура, градина,
Паланка, Исаковици

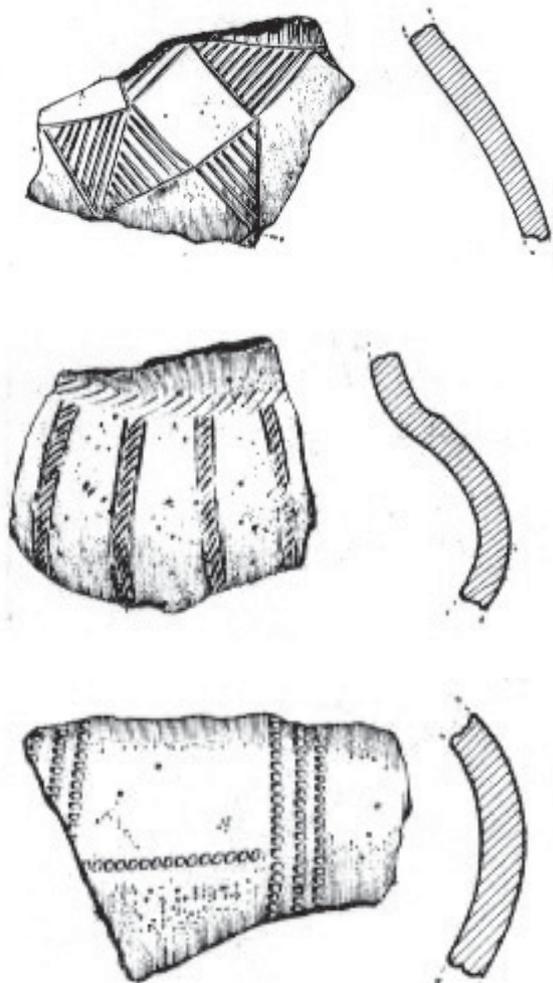

Сл. 7 градина Дубраве (А. Бенац, 1985)

нивање градине у Исаковцима, попут истоврсних насеља у Ђелином селу и Рајићкама, везано је за млађу фазу касног бронзаног доба, што одговара периоду На В1-В2 (Говедарија 1982: 173).

Градина у Дубравама (сл. 7-8)

Мања праисторијска градина, без посебног назива, смештена на лингули у селу Дубраве, на надморској висини од 960/970 m,⁴³ са оријентацијом северозапад-југоисток, има приближно потковичасти (лопатасти) облик и двоструки камени бедем, дужине око 80 m, ширине око 20 m, висине са унутрашње стране око 7 m и са спољне, око 2, 5 m.⁴⁴ Југозападна бочна страна природно је заштићена стрмом стеном, док је североисточна страна утврђена продуженим краком главног насипа, дужине око 35 m, где су, у дужини од око 25 m, видљиви трагови двојног сухозида. Унутрашњи плато, димензија 26x39 m, састављен је од две терасе, без трагова сталног насељавања и са само неколико фрагмената праисторијске керамике, што указује на одбрамбени карактер ове градине, која је штитила прилаз градини изнад села Рајићке са североисточне стране. Група праисторијских тумула, прилично оштећених грађевинским радовима, налази се на локалитетима Гомиле и Баштине, у непосредној близини ове градине. Источно од ње, на локалитету Црквина, видљиви су остаци темеља неке мање грађевине из римског периода, а неко-

фрагментовани керамички налази (А. Бенац, 1985)

Цртеж 1

43 Ова слабо очувана градина правоугаоног облика, удаљена од Дубрава око 150 m, налази се на једном обронку Овчева брда, уздигнутом изнад поља око 70 m (Мандић 1930: 106). Сигурирана је на граници између Дубрава и Младенковаца, где је констатована градина сличног облика и димензија (Сергејевић 1942: 138).

44 М. Мандић за највећи насип на северозападној страни наводи спољну висину од око 3 m, а унутрашњу, око 5 m, док за југоисточни насип каже да се једва распознаје (1930: 106).

лико преосталих оближњих стећака указује на постојање средњовековне некрополе (Бенац 1985: 157-158; Никић 1989: 57-58).

Градина у Рајићкама (сл. 9-10, план 3)

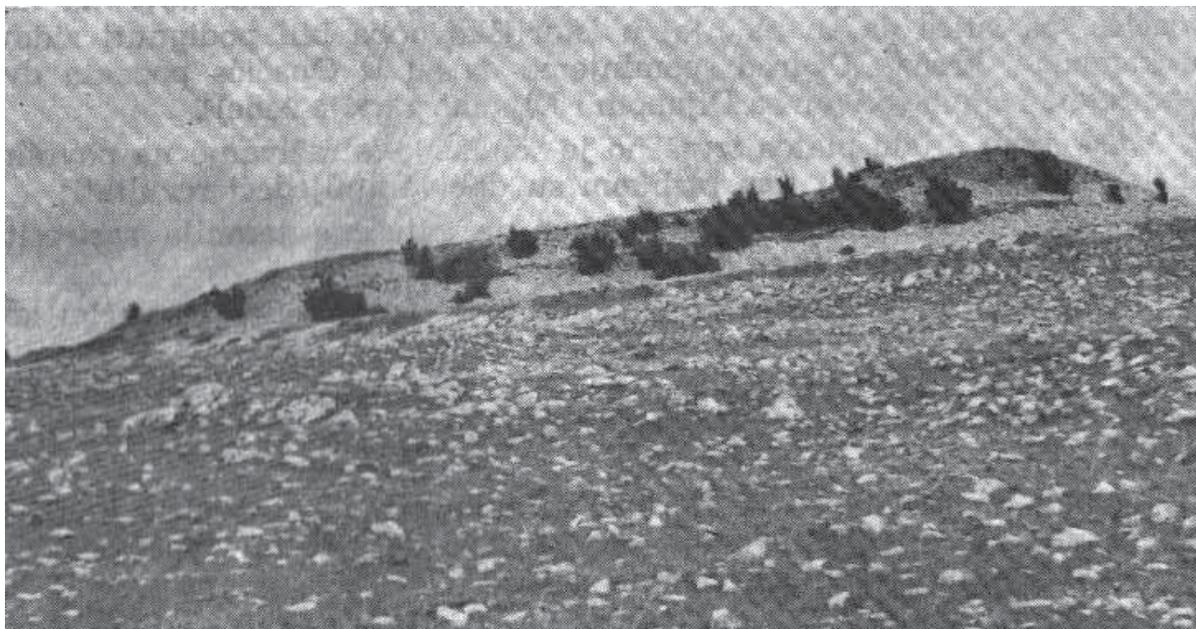
Већа и добро утврђена праисторијска градина, без посебног назива, а сврстана међу стратешки најзначајније градине простора Гламочког поља, издиже се непосредно изнад села Рајићке,⁴⁵ на крају лингуле, са надморском висином од 993 m. Ова градина, неправилно правоугаоног облика, оријентисана у правцу исток-запад и сондажно истражена,⁴⁶ утврђена је са свих страна моћним каменим бедемом, чија укупна дужина износи око 200 m. Главни камени бедем, са остацима зида у малтеру, подигнут је насупрот пољу а према масиву брда, са источне, приступачне стране, ширине око 40 и висине до 12 m. Нешто нижи, помоћни бедеми, пружајући се од овог без видљивог прелаза према северној и јужној- југозападној страни (спољна висина око 6 m, а унутрашња око 3 m), затварају унутрашњи простор градине величине 50x35 m. Улаз је био на северо-западној страни, а дуж северног и јужног бедема видљиви су темељи првобитног сухозида. Изван бедема, са југозападне стране констатовани су трагови једног мањег објекта, заштићеног знатно

Сл. 8 градина Дубраве

⁴⁵ М. Мандић градину у Рајићкама везује за подручје села Младешковици, код Опачића (1930: 105). Д. Сергејевски помиње невелику праисторијску градину изнад северозападног дела села, на коти 993, са траговима широког пута према југо-истоку и темељима неке грађевина из римског периода (1942: 138).

⁴⁶ Сондажно ископавање А. Бенца и Б. Говедарије извршено је у доњем делу платоа (сонда А), где је у свим слојевима откривен фрагментовани керамички материјал, док су појединачни слојеви дали остатке цералија и животињских костију, претежно ситне стокe.

Сл. 9 градина Рајићке (А. Бенац, 1985)

Сл. 10 градина Рајићке

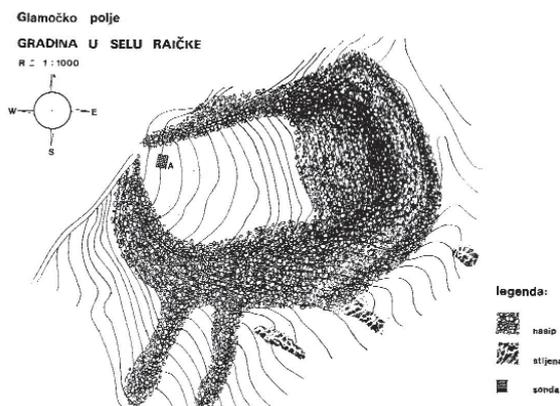
слабијим каменим насипом, неутврђене намене⁴⁷ С обзиром на бројност праисторијског керамичког материјала, откривеног у оквиру камених насипа и на падињама (фрагменти посуда са турбаноидним и фацетираним ободом, украшени урезивањем),⁴⁸ налаза комада гвоздене згуре, као и због погодности за настањивање унутрашњег платоа, у доњем делу релативно равнoг, градина у Рајићкама била је стално насељена у дужем периоду, од позног бронзаног до касноантичког доба (рефугијум).⁴⁹ Налазила се изнад градинског одбрамбеног система око Вељиног села,⁵⁰ али је имала добре визуелне везе чак са крајњим југоисточним делом (Церина градина), као и са супротном страном Гламочког поља, односно, са градинама изнад Шумњака, Вељина села, Обљаја и Пријана (Мандић 1930: 105; Бенац 1985: 158-160; Никић 1989: 68-69).

47 А. Бенац је ближи тумачењу да је реч о мањој градини која је претходила изградњи веће, него што је у питању истовремена помоћна градина, са функцијом појачавања одбрамбене снаге градине у Рајићкама (1985: 159).

48 М. Мандић помиње керамику украшену врпчастим и (ноктом) утиснутим орнаментима (1930: 105).

49 Нјен настанак, датован је у млађу фазу касног бронзаног доба (На В1-В2), што указује на истовременост са градинама у Вељинoм селу и Исаковцима (Говедарица 1982: 173).

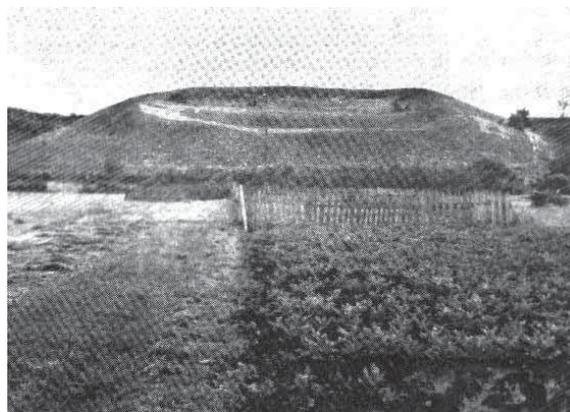
50 Непрот овоме, Д. Никић наводи двојну градину изнад Рајићке и Хасанбеговаца са функцијом да контролише и затвара пролазе ка Вељиној градини. Градина са подручја села Хасанбеговци, чије је остатке по први пут (1989. г.) констатовао Д. Никић, налази се на положају Цева, изнад Ђурелића кућа, са платоом величине 45 x 35 m, заштићеним са свих, осим са северне стране, каменим и земљаним насипима, ширине до 5 m и висине око 2, 5 m, са улазом на западној и лимитним тумулом на источној страни, уз пратећи фрагментовани крамички материјал (1989: 76-77).

└ План 3 градина Рајићке (А. Бенац, 1985)

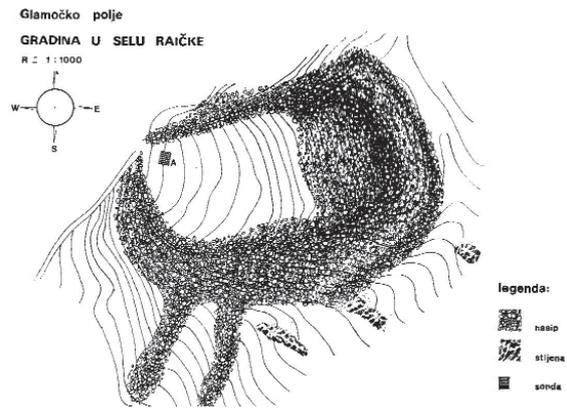
Рељина градина⁵¹ (сл. 11-13, план 4, цртеж 2-3)

Велика праисторијска градина северног дела Гламочког поља, лоцирана непосредно изнад крашке заравни Бара, на ниској тераси и готово у центру Рељиног села,⁵² између кућа породица Црнчевић и Ајдер (Хајдар), представља прво насеље ове врсте на подручју југозападне Босне са археолошки потврђеним стално насељеним подграђем.⁵³ Приближно четвороугаоног облика, заобљених углова, Рељина градина са јужне, односно, југозападне стране има природну заштиту у виду стрме падине, висине од око 10 m, на чијем врху су једва уочљиви остаци бедема, што због слабе заштите доњих ивица претпоставља коришћење палисаде. Градински плато, величине 48x47 m, са три паралелне терасе различитих ширина (од 3 до 15 m), утврђен је моћним каменим насипом са северне, североисточне и северозападне стране. Североисточни бедем, ширине преко 30 m, висине преко 13 m са спољашње, а са унутрашње стране до 7 m, као најјачи постављен је према масиву брда и, с обзиром да је у средишњем делу знатно узвишен, првобитно је појачан и лимитним тумулом. Бочни бедеми, нешто слабији, ширине до 20 m и унутрашње висине до 4 m, чине јединствену целину са главним бедемом, чија укупна дужина износи око 160 m. Око Рељине градине, која је визуелно најбоље повезана са Солдатовом градином изнад Шумњака, вероватно је било концентрисано више градина, чинећи јединствен одбрамбени систем доњег дела Гламочког поља.⁵⁴ Најбројнију групу налаза чини фрагментовани керамички материјал из површинског слоја унутрашњег платоа и бедема, као и падина испод доње ивице градине.

└ Сл. 11 Рељина градина (А. Бенац, 1985)

- 51 Овде је преузет назив Б. Говедарице (1982: 147), премда се у литератури ова градина помиње и без посебне ознаке (Мандић 1930: 104; Бенац 1985: 160; Човић 1988: 240).
- 52 За ову добро очувану градину, која је недавно делимично уништена багером, М. Мандић каже да лежи на источном крају села Подградине, између Вагња и Красиња, код Оцака (1930: 104), док А. Бенац уз локацију Подградина додаје и Рељино село, да би је разликовао од градине у Подградини Каменској (Бенац 1985: 160).
- 53 По извршеном рекогносцирању, које је резултирало бројним налазима керамичког материјала на платоу и у пољу испод градине, што је индицирало постојање подграђа, уследило је сондажно истраживање које потврдило ову претпоставку.
- 54 Рељина градина, према мишљењу Д. Никића, не само да је представљала важно насеље, декурију или опидум, већ је била и седиште једног дејматског племена (1988: 166).

План 4 Вељина градина (А. Бенац, 1985)

Сондажним истраживањем простора испод Вељине градине (Вигњипште-Подворице/Придворије)⁵⁵ потврђено да је реч о подграђу. У поремећеним културним слојевима сонде са доње терасе градинског платоа, без архитектонских остатака, преовлађују налази керамичког материјала, уз бројне налазе животињских костију и комада кућног лепа, као и уз појединачне фрагментоване примерке камених стругача и жрвњева, један камени колут. Заступљено је неколико врста керамике, рађене руком: фина гљачана керамика мрке и црвенкасте боје, фина са мат површином црвенкасте и окер боје, са уситњеним калцитом у фактури (одговара варијанти А из Корита), са хрпавом површином мрке и смеђе боје и крупнијим зрнцима калцита у фактури (варијанта С из Корита), и малобројна груба керамика сивкастоокер боје, неравне површине, од непречишћене глине, са неуједначено порозном фактуром од крупнозрнастог калцита, (варијанта Д из Корита). Од керамичких облика најчешћи су биконични пехари (одговарају варијанти В из Корита) и посуде лоптастих и благо биконичних трбуха, а јављају се и коничне зделе и оне са извијеним фаџетираним ободом, који је присутан и код већих здела-урни (аналогни типови у градинама Привала С и Грковци).⁵⁶ Керамичке посуде украшене су урезаним метописким тракама, испуњеним низом кратких косих зареза, пластичним дугметастих испучењима и лажним врччастим орнаментом.⁵⁷ Из културног слоја сонде на равном терену југозападно од градине, дебљине 0,60-0,70 m и очуваног у већој мери у односу на слој сонде А, од непокретних налаза потичу остаци малог огњишта, а од покретних, осим бројних фрагмената керамичких посуда, и један керамички прстенасти привесак са ушицом. Доми-

нантна вета керамике је фина са мат површином и квалитетном фактуром, водећи тип представљају биконични пехари и зделе са имитацијама турбан-обода, а најчешћи украсни мотиви су урезани линеарни низови.

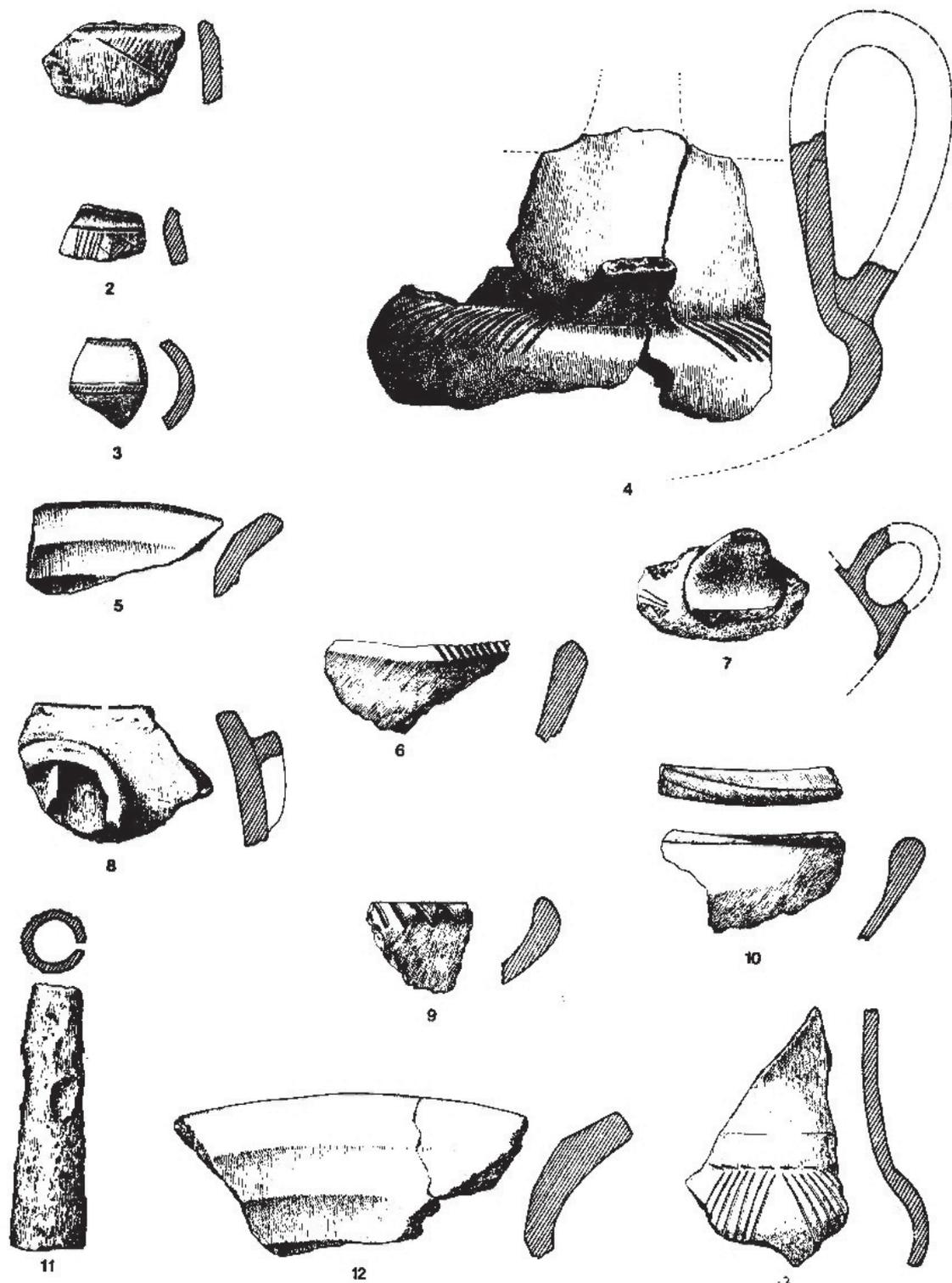
Хронолошко опредељење извршено је на основу керамичке типологије (сродност најстаријих налаза са средњобосанским, Под В,⁵⁸ и југозападнобосанским градинама Привала С и Корита А, здела са лажним врччастим орнаментом претходи примерку из Корита), као и типологије појединачних налаза, керамичког прстенастог привеска са ушицом (бронзане аналогije из остава Гај, датоване у На А-В, и Војилово, са прелаза из касног бронзаног доба у ранохалштатски период) и С-14 датума добијеног анализом узорка са огњишта (370. г. ст. е.). Указује на претежно истовремену егзистенцију Вељине градине и њеног подграђа, почев од времена прелаза из На А у

55 Ископане су две сонде: једна (А) на доњој тераси платоа градине, а друга (В) у пољу, на око 60 m југозападно од градине.

56 „Турбан“-зделе са широким извијеним (укошеним) фаџетираним (канелираним, турбаноидним или тордираним) ободом овде вероватно представљају домаће имитације, јављајући се као утицај са простора северне и северозападне Босне, где су један од најкарактеристичнијих керамичких облика током позног бронзаног и гвозденог доба, али, такође, страног порекла, везаног за подручје културе поља са урнами у западној Панонији.

57 Појава лажних врччастих орнамената почетком гвозденог доба, попут технике инкрустације, представља панонско-подунавску традицију, која овде долази посредством позних фаза Пода В и Вараваре С.

58 Појава елемената средњобосанског порекла на територији југозападне Босне крајем позног бронзаног доба (На В), изражена претежно у најранијим хоризонтима, односно у време настанка градинских насеља, раширена је посредством градина у Коритима (А) и Вељиним селу (Говедарица 1982: 176).

Цртеж 2 фрагментовани керамички налази, Рељина градина (А. Бенац, 1985)

Сл. 12 *Veľина градина*

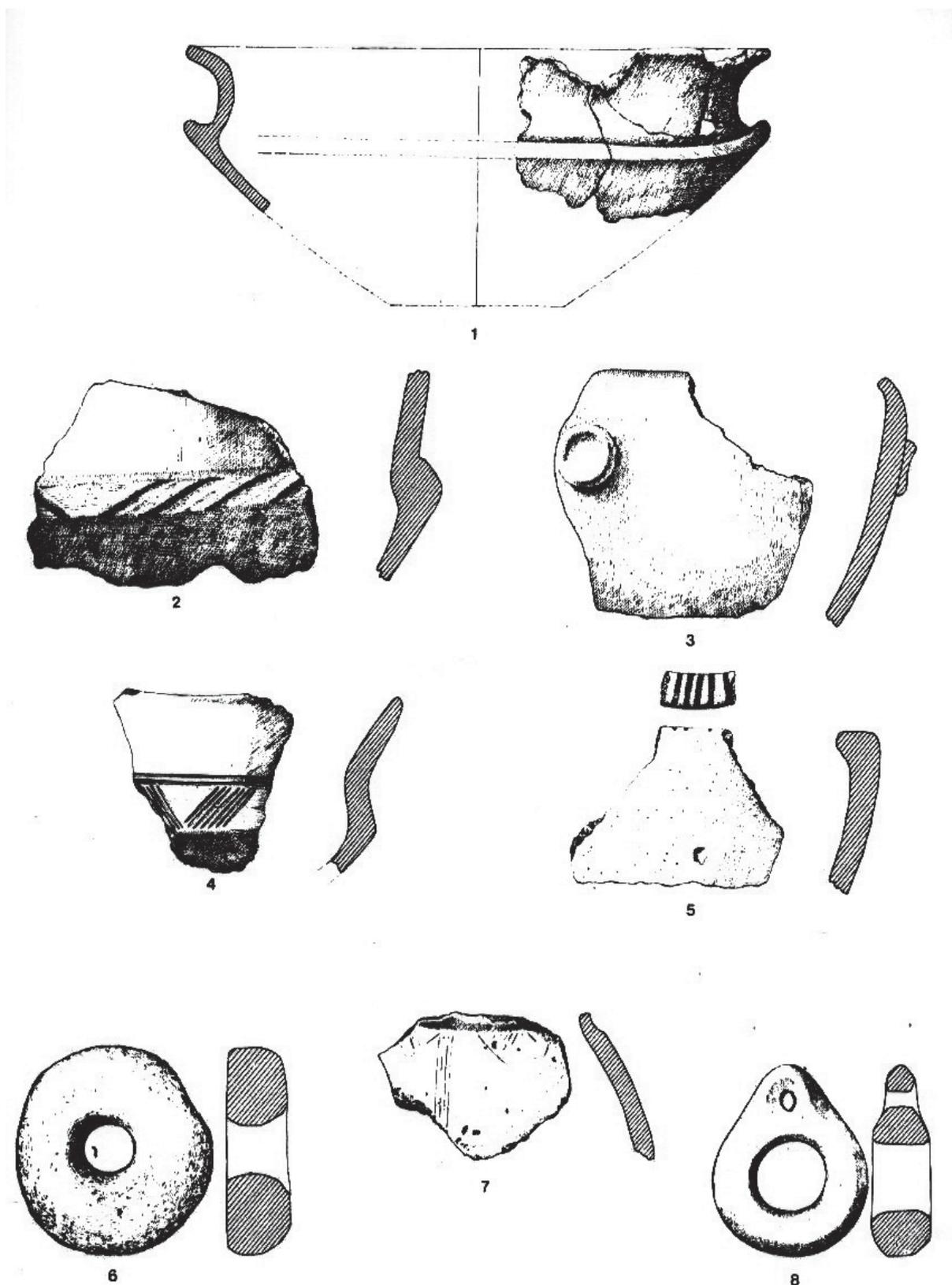
Сл. 13 *фрагментовани керамички налази*

На В, или бар од самог почетка На В, односно, од млађе фазе позог бронзаног доба,⁵⁹ током старијег гвозденог доба и прве фазе млађег гвозденог доба (La A). Ово, вероватно најзначајније насеље на подручју Гламочког поља, са подграђем, трајало је приближно од 1000. до после 370. г. ст. е., али је престанак још увек археолошки непотврђен (Говедарица 1982: 147-151; Бенац 1985: 160-162; Човић 1988: 240; Мандић 1930: 104).

ДВОЈНА ГРАДИНА ИЗНАД ПРИЈАНА

Двојна градина Пријана везана је за венац Брдо, који припада нискогорју изнад овог села, од којих се прва (унутрашња) налази на локалитету Локвице и надморској висини од 1381 m, а друга (спољна), у непосредној близини ове, на нешто нижем локалитету Шупља стијена. На недовршено подизање ове двојне градине, можда прекинуто продором римских освајача, указују делимично изграђени камени насипи на источној страни код обе градине, као и одсуство пратећег керамичког материјала. Градине на Брду, са којих се пружа добар преглед великог дела Гламочког поља, од градина у Вељином селу и изнад Маслине стране до Церине и Бараћеве градине на Благодији, везане су, попут градина на Лашковици, за раздобље чвршће племенске повезаности на делматском подручју, ради заједничке одбране од северних суседних племена (Бенац 1985: 168-169).

⁵⁹ Ово је почетна фаза периода IV и време настанка гламочких градина у Исаковцима и Рајићкама, а трајања Градинице изнад Шумњака, подигнуте још у периоду III, током старије фазе позог бронзаног доба, односно, у На А (Говедарица 1982: 162, 173-174).

Цртеж 3 фрагментовани керамички и камени налази, Вељина градина (А. Бенац, 1985)

Градина на Локвицама

Градина на Локвицама, изнад извора потока, прва и већа праисторијска градина на Брду, неправилно полукружног облика,⁶⁰ оријентисана у правцу север-југ, са незнатним одступањем према северозападу-југоистоку, има плато величине 60x43 m, утврђен јачим каменим бедемом на северној и нижим бочним бедемима на западној и источној страни, без трагова сухозида. Главни бедем на северној страни, приближне дужине од 30 m, ширине 16 m и висине 2,5 m, затвара најприступачнији прилаз градини. Нешто ужи и нижи од главног бедема, источни бочни бедем појачан је већим каменим насипом, ширине око 25 m, који, чини се, представља остатак заштине куле изнад градинског улаза, са чије друге стране је слабији насип, ширине 3 m.⁶¹ Западни бочни бедем, ширине око 10 m, продужен за још 20-ак m, нагло се прекида, а унутрашњи градински плато, такође продужен за 50-ак m, допире до градине на Шуљој стијени (Бенац 1985: 167-168; Човић 1988: 241; Никић 1989: 99).

Градина на Шуљој стијени

Мања и друга праисторијска градина на Брду, смештена изнад стрмих стена, према Мрђановој драги, на локалитету Шуља стијена, оријентисана је у правцу север-југ и заштићена са северне стране јаким каменим бедемом, дужине око 25 m и ширине преко 30 m, и слабијим, бочним бедемима. До улаза унутрашњег платоа, малих димензија (25 x 8 m), продужен је са западне стране главни бедем, окружен одбрамбеним опкопом, дужине око 72 m, ширине 2 m и дубине 1,2 m (Бенац 1985: 167; Човић 1988: 241).

Двојна градина на Лашковици

Двојна градина, источно од градина у Вељином селу и изнад Маслине стране, прилично удаљена од самог поља, од којих је већа (унутрашња) лоцирана на Лашковици, а мања (спољна) изнад села Пријана.⁶² Могуће је да су ове градине штитиле пролаз кроз Млиниште, као што је двојна градина на Брду чинила кроз Мрђанову драгу, у правцу Пријана (Бенац 1985: 168).

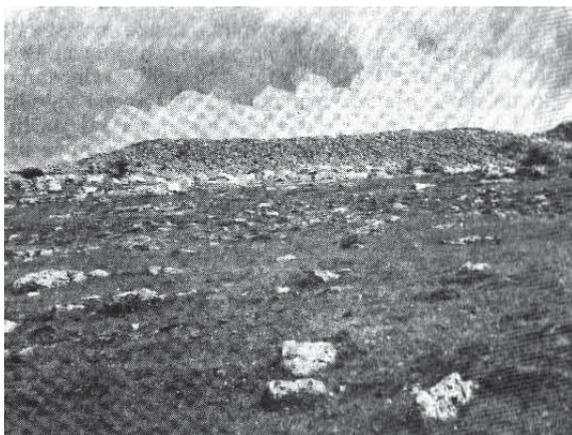
Градина на Лашковици

Већа праисторијска градина на истакнутој коси Лашковице и надморској висини од 1357 m, североисточно од Гламочног поља, неправилно је овалног облика, чији је главни бедем, приближне дужине од 22 m и ширине 12 m, подигнут на природној главици са приступачне, северозападне стране Нешто слабији и нижи бедеми, дужине око 153 m и ширине од 2 до 4 m, штите градински плато, димензија 70x38 m, са две терасе, односно северну, североисточну и део југозападне стране, која се другим делом, без каменог ојачања, стрмо спушта испод градине, где су, на споју са југозападним насипом видљиви трагови улаза. Одсуство керамичких и било каквих других налаза указује на њену улогу првенствено у заштити прилаза градине у Вељином селу, али и шире, као осматрачнице

60 А. Бенац наводи облик одрезаног овала (1985: 167).

61 А. Бенац је мишљења да је овај камени насип остао недовршен (1985: 168).

62 Градине на Лашковици (прва, локалитет Градина и доња, локалитет Велики Цикељ) наводе се у литератури за подручје села Пердухово (Човић 1988: 241) и Пријане (Никић 1989: 99). Изнад Пријана, на горском венцу Брдо подразумевају се градине: прва, на локалитету Локвице, и друга на локалитету Шуља стијена (Човић 1988: 241; Бенац 1985: 166-168).

Сл. 14 градина Маслина страна (А. Бенац, 1985)

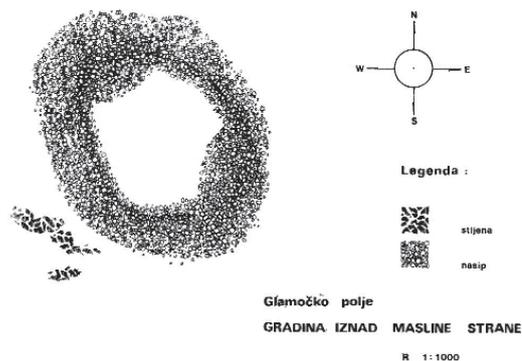
ца у оквиру одбрамбеног градинског система читавог Гламочког поља, управо захваљујући добрим визуелним комуникацијама са градинама у Вељином селу, изнад Маслине стране и Шумњака, на Обљају и Рајану, као и могућности да контролише територију према долини Пливе (Бенац 1985: 166-167; Човић 1988: 241; Никић 1989: 99).

Градина на Великом Цикељу

На локалитету Велики Цикељ, испод лашковичке градине, са којом чини двојни градински систем, удаљеном око 1,5 km према југозападу, налази се мања праисторијска градина, утврђена једино са задње стране каменим насипом у облику полумесеца⁶³ приближне дужине од 25 m и ширине 15 m. Остале градинске стране са ове омање терасе у облику лингуле природно су заштићене стрмим тереном, који се нагло спушта ка Тијесном долу, односно Млиништу, значајном пролазу између Гламочког поља и долине Пливе. Са могућношћу да овај пролаз контролише, уз добру визуелну комуникацију са градином на Лашковици и градином изнад Маслине стране, градина на Великом Цикељу представљала би допунску одбрамбену станицу првој градини (Бенац 1985: 166 - 167; Човић 1988: 241; Никић 1989: 99).

Градина изнад Руњића

За праисторијску градину малих димензија изнад Руњића,⁶⁴ заселка Пердухова, ситуираној на равном платоу између овог села и Маслине стране, препоставља се, с обзиром на наслагано камење уз ивице североисточне, јужне и југозападне стране, да је остала у почетној фази градње (Бенац 1985: 163; Човић 1988: 240; Никић 1989: 110).

градина Маслина страна (А. Бенац, 1985) План 5

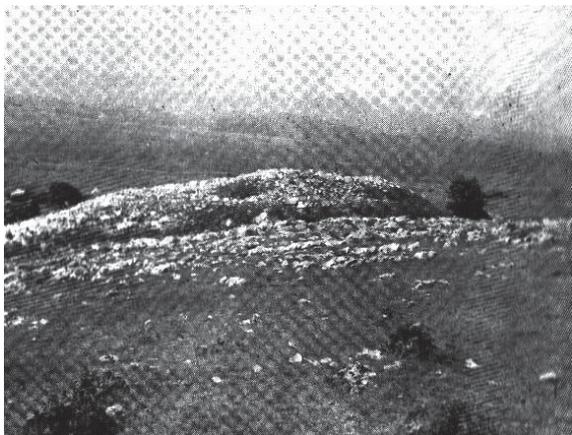
ГРАДИНА ИЗНАД МАСЛИНЕ СТРАНЕ (СЛ. 14, ПЛАН 5)

Једна од најјачих праисторијских градина са подручја Гламочкиг поља, судећи по моћном одбрамбеном бедему, налази се на врху доминантног брда, непосредно изнад села Маслина страна, на надморској висини од 1224 m.⁶⁵ Оријентисана у правцу северозапад-југоисток, неправилно кружног или елиптичног облика, ова градина заштићена је са свих страна прилично јаким бедемом од крупног камена, дужине око 140 m, са видљивим остацима првобитног грубог сухозида на југозападном бочном насипу и улазом на јужној страни. Од два главна камена бедема, чији су средњи делови вероватно представљали лимитне тумуле, први, окренут ка северозападу и селу Хотковици, приближне је дужине 35 m и ширине од 25 m, висине 5 m са спољне и 3,5 m са унутрашње стране. Други, попут првог спојен бочним каменим насипом, окренут према југоистоку и селима Пердухово и Пријани, приближне је дужине 32 m и ширине од 20 m, а висине 9 m са спољне и 4,5 m са унутрашње стране. Улаз, на спојном делу југоисточног (главног) и југозападног (бочног) бедема, заштићен је појачаним насипима са јужне стране, где се испод градине пружа равна долина, погодна за испашу стоке. Унутрашњи плато, величине 45x40 m, прилично каменит и без услова је за стално настањивање, што потврђује и одсуство ос-

⁶³ А. Бенца овај облик подсећа на банану (1985: 167).

⁶⁴ М. Мандић је наводи као Малу градину, приближне дужине 10 m и ширине 5 m, на заравни која се стрмо спушта ка Пердухову, југоисточно од Велике градине, смештене у пољу изнад Смиљанића код Пердухова (1930: 103).

⁶⁵ У литератури се наводи као Велика градина код села Пердухова (Мандић 1930: 103) или Маслине стране (Човић 1988: 238), док је код локалног становништва позната под називом Град, вероватно ради снажног каменог насипа, односно бедема којим је заштићена.

Сл. 15 градина Хотковци (Бенац, 1985)

градине, Велики Обљај Сл. 16

татака керамичког материјала,⁶⁶ као и индикација о употреби током античког и средњовековног периода. Имајући у виду њен добар географски положај, са погледом на већи део Гламочког поља (од Хотковаца до Благодије) и могућношћу да контролише и ширу позадину (Млиниште), градина је могла бити коришћена као одбрамбено утврђење⁶⁷ или рефугијум (Мандић 1930: 103; Бенац 1985: 163-164; Човић 1988: 238; Никић 1989: 110).

Градине код Стекероваца

Изнад села Стекероваца, које се налази на самом крају Гламочког поља, у његовом северозападном углу, на брдовитом подручју констатоване су две праисторијске градине, датоване у позно бронзано и гвоздено доба, са остацима каменог бедема: прва, на локалитету Чегари, на коси североисточно, а друга, северозападно од Гламочког поља, на локалитету Ћулуми (Човић 1988: 240).⁶⁸

⁶⁶ Ретки, појединачни фрагментовани примерји грубе праисторијске керамике сакупљени су само дуж бедема.

⁶⁷ Утврђење изнад Маслине стране, према мишљењу А. Бенца, вероватно је подигнута од стране племенске заједнице из истовременог насеља у Вељином селу, ради обезбеђења ове градине и њене подградине (1985: 164).

⁶⁸ Д. Никић за ове градине даје следеће податке: на локалитету Градина, са ширег подручја Рора - Црног Врха, између две крашке вододерине (Јурдол) и недалеко од села Травари, на надморској висини од 1127 m, налази се утврђена праисторијска градина величине 120x20 m, са лимитним тумулом (и полукружном средњовековном кулом), уз пратећи керамички материјал (1989: 130); наводи локални назив Градиште и Заградина за планински комплекс, на чијој се шумовитој коси (надморска висина 1318 m), северозападно од села Стекероваца, налази праисторијска градина, са четвороугаоним платоом, заштићеним сухозидом, приближне дужине између 77 и 85 m и ширине од 28 до 20 m. Смештена на значајном геостратешком положају, са добрим прегледом простора ка Рорама, изворишту Унца и Сане, и са могућношћу контролисања територије ка Обљају, Маслиној страни и Поповићима, заједно са градином у Рорама, вероватно је функционисала као одбрамбена утврђена станица (1989: 120).

Градиница у Хотковцима (сл. 15)

Мања праисторијска градина, позната под називом Градиница код локалног становништва, смештена је између села Хотковци и Шкрбићи,⁶⁹ на завршетку лингуле. Веома каменит градински овални плато, димензија 3x27 m, и оријентисан у правцу североисток-југозапад, утврђен је са свих, осим са југоисточне стране, каменим бедемом и нема остатака сухозида. Са северне стране појачан је спољним полукружним бедемом, а са југоисточне заштићен природним падом терена. Дуж североисточне стране слабијег бедема, дужине од око 120 m и ширине између 2 и 2,5 m, протеже се одбрамбени јарак. Унутршњи бедем, приближне дужине од 110 m и ширине од 3 до 4 m, изграђен је од прилично крупног камена, нарочито североисточни део који је, у дужини од око 34 m, знатно појачан. Узвишени, унутрашњи простор, изразито каменит и без услова за настањивање, уз спорадичне праисторијске керамичке фрагменте, указује на одбрамбену функцију Градинице, са које је добар поглед на градине изнад Маслине стране, Обљаја и Малог Озрена. Штитећи прилаз пољу са североисточне стране, коришћена је, чини се, као допунско утврђење Великој градини изнад Маслине стране Велика камена громила, на коси изнад Градинице, премда погодна за осматрачницу, вероватно је представљала гробницу. (Бенац 1985: 164-166; Човић 1988: 241; Никић 1989: 114). Од покретних налаза, осим ретких керамичких, заступљено је само једно делимично очувано гвоздено копље, дужине 37, 2 cm и ширине 4, 3 cm.⁷⁰

ГРАДИНЕ НА ВЕЛИКОМ ОБЉАЈУ (сл. 16)

Природне геоморфолошке карактеристике Обљаја, истакнутог купастог узвишења северозападног дела Гламочког поља, на подручју села Ваган, коришћене су током праисторијског и средњовековног периода.⁷¹ На Великом Обљају подигнуте су две праисторијске градине, Горња на надморској висини од 1143 m, односно од 1040 m, доња,⁷² а нешто ниже, на Малом Обљају, једна средњовековна кула, названа од локалног становништва Мали градић.

Горња градина на Великом Обљају

Смештена на простору око највише тачке Великог Обљаја, северно од Доње градине, захваћајући велику кружну површину, димензија 300x230 m, представља једну од највећих западнобосанских градина, са слабо очуваним ниским каменим бедемом, ширине између 2 и 2, 5 m, и ос-

69 М. Мандић је наводи северозападно од Велике градине код Пердухова села (1930: 103), док је Д. Никић везује за локалитет Велика градина, недалеко од чапора Шкрбића (1989: 114).

70 Ово листолико копље, слабо истакнутог ребра, није поуздано опредељено као праисторијско, јер у трагању за аналогама (Гласинац, Доња Долина, Ламинци), М. Мандић истиче сличности и са средњовековним примерцима (1930: 103).

71 Д. Никић у атару села Ваган наводи четири археолошка локалитета: Горњу градину на простору око врха Обљаја, градину Тава (локални назив) на јужној падини Обљаја, са надморском висином од 1040 m, моћно средњовековно утврђење Мали Градић, подигнуто на рушевинама праисторијске градине, и четврту ваганску (дедматску) градину на локалитету Брешчић, са лимитним тумулом (1989: 146-147).

72 За сада је непознат карактер њихове међусобне повезаности, али се претпоставља да представљају посебну врсту двојне градине (Бенац 1985 : 169).

└ Сл. 17 градине, Шумњаџи

тацима сухозида на јужној, источној и западној страни. Са приступачне, северне, делимично и североисточне стране градина је незаштићена, а на јужној страни бедема видљиви су трагови пролаза, ширине око 8 m (Бенаџ 1985: 169-170; Човић 1988: 241). Идентификовани тумули мањих и средњих димензија (45)⁷³ на јужном делу, већа вртача на северозападној страни, уз слаб бедем и његову оријентацију у односу на Доњу градину, доводе у питање овог објекта у функцији градине.⁷⁴

Доња градина на Великом Обљају

Праисторијска градина на југозападним падинама Великог Обљаја, изнад велике вртаче, утврђена је јаким каменим бедемом и одбрамбеним шанчевима, са видљивим траговима сухозида. Главни бедем, приближне дужине од 35 m, ширине 16 m и спољне висине од 5 m, подигнут је са приступачне, североисточне стране, према масиву брда. Југоисточна и северозападна страна опасана је знатно нижим, ужим и краћим бочним бедемима, дужине око 38 m, односно око 23 m, док југозападна страна има природну заштиту, дубоку вртачу. Специфичност ове градине односи се на постојање неке врсте тростуког одбрамбеног система, с обзиром да су главни, делимично и бочни бедеми, праћени још једним ниским, бедемом, ширине око 2 m, и опкопом између унутрашњег и спољашњег бедема, дубоким око 8 m и широкиим од 3 до 4 m. На унутрашњем градинском платоу, величине 57x46 m, састављеном од пет мањих тераса, ширине од 7 до 8 m, откривени су фрагменти праисторијске керамике и делимично очувани камени жрвањ, који указују на могућност да је ова градина, окренута ка југозападу и визуелно повезана са градинама изнад Шумњака и у Вељином селу, била насељена (Бенаџ 1985: 169).

Градине изнад Шумњака (сл. 17)

Одбрамбени систем градина изнад Шумњака, уколико је заиста постојао,⁷⁵ обухватао је шест градина: између овог и села Горњи Ваган, Козомо(а)рина, Солдатова, Градиница, Велики и Мали Озрен

Градина између Горњег Вагана и Шумњака (сл. 18)

Једва видљиви остаци, прилично уништене, праисторијске градине малих димензија, ситуиране између села Горњи Ваган и Шумњаџи,⁷⁶ наспротив средњовековној некрополи, односе се на главни камени бедем на југозападној страни, према масиву брда, приближне дужине од 45 m и висине 15 m, који штити плато величине 46x22 m. Ова градина, оријентисана у правцу југозапад-североисток, са траговима бедема на североисточној и југозападној страни, са лимитним тумулом, има три терасе и визуелне комуникације са гра-

73 Д. Никић идентификовао је током јула 1979. г. 60 камених тумула на пространом унутрашњем платоу Горње градине (1989: 146).

74 С обзиром да ископавање једног мањег тумула није потврдило да је реч о гробу, А. Бенаџ се двоуми између два тумачења, о недовршеној градини или о култном објекту (1985: 170-171).

75 Функција градине између Горњег Вагана и Шумњака, с обзиром да је готово уништена, непозната је, што је случај и са невеликом, добро утврђеном градином на Малом Озрену, Козомо(а)рина и градина на Великом Озрену вероватно су служиле као ограђени простор за ситну сточку, Солдатова градина, са веома стрмим унутрашњим платоом и добрим визуелним комуникацијама, била би корисна као осматрачница или стражара, што би се могло рећи и за Градиницу, са лимитним тумулом и евентуалним подграђем.

76 Д. Никић је сврстава међу ваганске градине и смешта на локалитет Бренчић (1989: 147, 155).

└ сл. 18 градина, Горњи Ваган

динама на Великом Обљају, у Рељином селу и изнад Маслине стране. Неколико површинских керамичких фрагмената сакупљено је код главног бедема (Бенац 1985: 171-172; Човић 1988: 239).

Козомарина градина

Подигнута на стеновитом платоу брда, димензија 250x150 m, на надморској висини од 1069 m, заштићена је са свих страна ниским каменим насипом, на чијој је југоисточној страни сакупљено неколико керамичких фрагмената. Ова, условно речено, градина са ниским и слабим насипом, без одбрамбених могућности, коришћена је вероватно као ограђени простор за ситну стоку (Бенац 1985: 172).

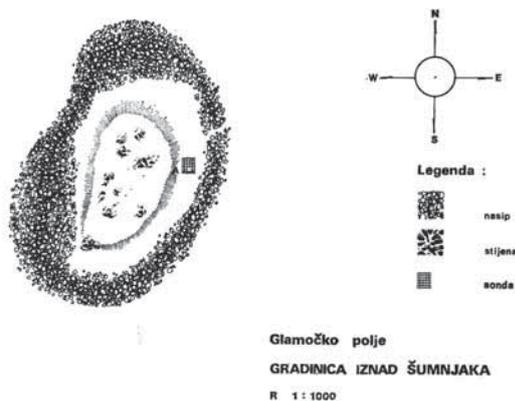
Солдатова или Велика градина⁷⁷ (сл. 19)

Подигнута на брду изнад поља и источног дела села Шумњаџи, данас у близини кућа породица Солдат и Њенадић и зарасла у коров, приближно трапезастог облика, има на југозападној страни остатке главног и помоћног каменог бедема, а бочних насипа на југоисточној и северозападној страни. На горњој ивици другог бедема, дужине око 30 m и на удаљености од 10 m од главног, констатовани су темељи зида са малтером, вероватно касноантичке утврђене осматрачнице или стражаре. На падинама градине, чији је унутрашњи плато прилично стрм, нађени су бројни фрагменти праисторијске керамике. Визуелно је најбоље повезана са гардинама у Рељином селу, Рудићима и изнад Маслине стране (Бенац 1985: 172-173).

└ Сл. 19 Солдатова градина, Шумњаџи (А. Бенац, 1985)

⁷⁷ Градина има два локална назива, од којих је један дат према бившем власнику земљишта, као што је случај и са Козомо(а)рином градином.

└ План 6 Градиница, Шумњаџи (А. Бенаџ, 1985)

Градиница (план 6)

Ова, друга градина изнад села Шумњаџи, југоисточно од Солдатове градине, вероватно представља и најстарију гламочку градину, датовану у старију фазу позног бронзаног доба. Унутрашњи стеновити плато, величине 60x40 m и приближно елипсастиг облика, оријентисан у правцу север-југ, заштићен је са свих страна каменим бедемом, који на приступачној, северној страни прелази у моћан лимитни тумул, приближне висине од 5 m, дужине 30 и ширине 15 m, а сличан је и тумул на југозападној страни. Дуж западне стране лимитних тумула налази се опкоп,⁷⁸ док је улаз на источној страни, одакле се пружа велика и равна тераса погодна за настањивање, што упућује на постојање подграђа. Површински налази праисторијске керамике везани су градински плато и лимитне тумуле (Бенаџ 1985: 173-174). Сондажни керамички материјал,⁷⁹ по облику и фактури одговара Привали С, везаној за аутохтону традицију (Говедариџа 1982: 162).

Градина на Великом Озрену

Остаџи градине на врху Великог Озрена, без икаквих покретних археолошких налаза, одnose се на каменити плато у облику неправилне елипсе, приближне величине 200x79 m, опкољеног slabим и ниским каменим насипом, што је, попут Козомо(а)рине градине сврстава у ограђени простор за ситну стоку (Бенаџ 1985: 174).

78 Шанаџ неодбрамбеног карактера, ископан вероватно због коришћења материјала за насипање лимитних тумула (Бенаџ 1985: 173).

79 Б. Говедариџа истражио је сонду А уз источни бедем, опредељујући ову градину у свој период III, односно у старију фазу позног бронзаног доба, што одговара На А (1982: 172).

Градина на Малом Озрену (сл. 20)

Природна кружна тераса на Малом Озрену, одвојеног удолином од Великог Озрена, искоришћена је за подизање градине малих димензија. Делимично нераван плато, величине 42x30 m, заштићен је са северне, западне и јужне страна каменим бедемом, док источна страна има природну заштиту, стрму падину према пољу. Одбрамбени систем градине чине двоструки камени бедеми на југозападној страни, без трагова сухозида: унутрашњи, моћнији, приближне дужине од 95 m, ширине од 10 до 25 m и висине од 3 до 6 m, са лимитним тумулом, и спољни, слабији, дугачак око 120 m. Површински налази грубе праисторијске керамике сакуљени су дуж главног бедема и у пределу лимитног тумула (Бенац 1985: 174-175; Човић 1988 : 241).

Градина на Лишчици

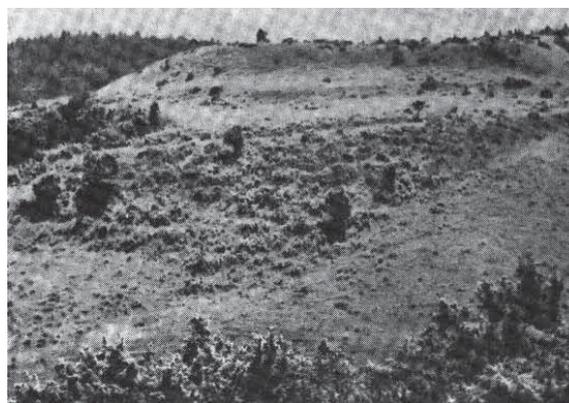
У брдовитом пределу, западно од Гламочког поља, изнад села Поповићи, смештеног у крашкој ували динарског праваца пружања, испод Шатора, видљиви су остаци градинског елипсоидног платоа, заштићеног земљаним бедемом, позно-бронзано-добне и гвоздено-добне старости (Човић 1988: 241; Никић 1989: 140).

Градина у Рудићима (сл. 21-22)

Утврђена и настањена праисторијска градина са локалним називом Градац налази се у Рудићима, заселку Халацића, на платоу брежуљка смештеног на крају косе, која се спушта са Старедине, изнад којег су видљиви и остаци касноантичког рефугијума, сличног оном у Подградини Каменској. Уз бројне налазе праисторијске керамике, јављају се и касноантички фрагменти (Бенац 1985: 1751-176; Човић 1988 : 238).

Сл. 20 градина Мали Озрен, Шумњаџи (А. Бенац, 1985)

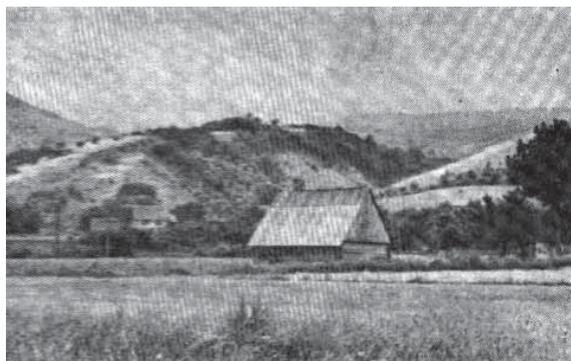
Сл. 21 градина, Рудићи (А. Бенац, 1985)

градина, Рудићи Сл. 22

Сл. 23 градина Рајан (А. Бенац, 1985)

Сл. 24 градина Подградина Каменска (А. Бенац, 1985)

градина Подградина Каменска Сл. 25

Градина на Горњем граду у Гламочу

На врху доминатног узвишења, изнад савременог градског насеља, на Горњем граду налази се праисторијска градина,⁸⁰ невидљиве конструкције, покривене сачуваним остацима утврђеног средњовековног града, испод чијих падина се још увек може пронаћи понеки фрагмент керамике из бронзаног и гвозденог доба (Човић 1988: 237-238).

Градина на Рајану (сл. 23)

Остаци праисторијске градине и средњовековног града⁸¹ налазе се на Рајану, високом брду изнад Гламоча, на чијем врху су видљиви темељи делимично обрушених зидова, саграђених од камена са кречним малтером. Од главног утврђења на југоисточној страни, чији је унутрашњи простор приближне величине 200x150 m, сачувани су остаци кружног зида са малтером и каменог насипа, уз које су пронађени бројни фрагменти грубе праисторијске керамике. А. Бенац се двоуми између две хронолошке могућности за остатке утврђења са кулом на источном узвишењу Рајана, доминантог над већим делом Гламочког поља, између припадности I в. ст. е, добу устанка и делматских ратова, када су делматска племена могла већ да користе грађење са малтером, и касноантичком периоду. С обзиром на одсуство касноантичких покретних налаза, ипак да је предност првој могућности, претпостављајући да је унутрашња кула ипак средњовековног порекла (1985: 177-178). Како је добро визуелно по-

80 Д.Никић наводи две сличне праисторијске градине изнад Гламоча, на Рајану и Старом граду (1989: 15-16).

81 М. Мандић је наводи као ненасуту градину на брду јужно од Гламоча (надморска висина 1239 m), према чијој конфигурацији, као и керамичким налазима, чини се да је била стално насељена и током праисторијског периода (1930: 112-113).

везана са градинама у Подградини Каменској, Рудићима, Ђелином селу и Исаковцима, могла је да контролише велики део Гламочког поља (Бенац 1985: 178, Никић 1989: 15-16, 18-19).

Градина у Подградини Каменској (сл. 24-25)

Остаци градине, која је припадала систему праисторијских градина на подручју Гламочког поља, налазе се на врху брда, издигнутог западно од села Подградина Каменска, на релативно равном платоу и утврђеном са свих страна бедемом дебљине око 1,5 m, коришћеног за касноантички рефугијум. Градински плато, величине 90x65 m, данас прекривен шумом и шикаром, заштићен је са северне и јужне стране стрмим падом према потоку Трамушић, односно дубоком увалом, док са западне стране вештачку препреку чини јарак. Обиље праисторијске, уз ређе примерке римске керамике, констатовано је на платоу и испод градине, између савремених сеоских кућа, што указује на постојање подградинског насеља. Налази керамичког материјала, опредељеног у рано гвоздено доба, као и ранолатенске бронзане фибуле, указују на трајање ове праисторијске градине са подграђем током читавог гвозденог доба (Бенац 1985: 178-180; Мандић 1930: 109; Сергејевски 1940: 147).

Марељића градина

Праисторијска градина са подручја Старог села, подигнута је на платоу доминантног брда, са надморском висином од 1282 m, северозападно од села Царевица, на западној страни Гламочког поља. Градинска површина са ивичним странама неједнаке ширине, са ужим делом на источној (североисточној), и ширим на западној (југо-

западној) страни, заштићена је у целини каменим бедемом, прилично обрушеним.⁸² Примењен је систем двоструких бедема за заштиту унутрашњег платоа, приближних димензија 58x44 m, при чему је најјачи бедем на западној (северозападној) страни, ширине између 7 и 9 m, унутрашњи висине од 2 до 2,5 m, а спољни од 4 до 4,5 m. На источној (југоисточној) страни бедем је нешто слабији, ширине између 4 и 5 m, унутрашњи висине до 1,5 m а спољни од 2 до 3 m. Улаз је вероватно постављен на приступачној, североисточној страни. Малобројни остаци праисторијске керамике нађени су испод бедема на унутрашњој страни. Нешто увучена од ивице Гламочког поља, а способна да контролише територију између Скуцана и Карајизоваца, Марељића градина коришћена је вероватно у одбрамбене сврхе (Бенац 1985: 180-181).

82 Наведена је као градина крушколиког облика, утврђена насипом од крупног камена и без трагова сухозида (Бенац 1985: 180), односно, са површином неправилног, троугаонооовалног облика и величине 70x45 m, заштићеном са свих страна праисторијским сухозидом, на коме су дограђени касноантички бедеми од ломљеног камена са кречним малтером (Човић 1988: 245-246).

└ Сл. 26 Церина градина (А. Бенац, 1985)

ГРАДИНЕ ИЗНАД ДРАГЊИЋА

Изнад села Драгњић, удаљеном од Гламоча око 30 km, на различитим надморским висинама налазе се Бараћева (1247 m) и Церина градина (1278 m).

Бараћева градина

Смештена између брда Јуковац, Јеловац и Боровац, прилично повучена од ивице поља, Бараћева градина има положај који јој омогућава добру визуелну комуникацију готово са свим градинама дуж североисточне стране, до брда Обљаја, као и са градином изнад Вапаровина, чиме је повезана са низом истих насеља на територији Ливањског поља. Својим сухозидним бедемима, каменим насипом на западној, и делимично северозападној страни, са које је био приступ градинском платоу, делимично одступа од уобичајених облика и начина утврђивања градина крашких поља. Са својим каменим унутрашњим платоом, величине 50x18 m, без услова за настањивање, вероватно је коришћена као стражара, односно, контактна градина између Ливањског и Гламочког поља у оквиру јединственог одбрамбеног система читаве племенске заједнице. Од покретних налаза може се споменути само један керамички фрагментат. (Бенац 1985: 148; Никић 1989: 300-301).

Церина градина (сл. 26)

Друга праисторијска градина са подручја села Драгњић,⁸³ са положајем изнад јужне ивице гламочког поља и прилазом са ливњске стране, од села Сухаче, подигнута је на доминантном узвишењу масива Благодије. Издужени плато Церине градине, оријентисане у правцу север-југ, са главним каменим бедемом (36x14 m) на северној, и нешто нижим бедемима на западној, источној и југоисточној страни. Сви бедеми су каснијим дог-

радњама прилично општећени, као и лимитни тумул, чији су остаци откривени у склопу главног бедема и уз који се налазио улаз у градину. С обзиром на повољнији стратегијски положај у односу на Бараћеву градину, са којом је визуелно добро повезана, као и са осталим градинама на потезу од Доља до Исаковаца, реч је вероватно о једној од кључних контактних градина, са могућношћу да контролише југозападну страну ливањског градинског система и остварује визуелну везу са системом градина Бушког блата и Дубањског поља. Овакав стратешки значај вероватно је условио и њен продужени континуитет и током римског периода, изградњом на праисторијским бедемима касноантичког рефугијума, налик лађи, чији су остаци констатовани у каменим зидовима са малтером. Покретни налази из позног бронзаног и гвозденог доба односе се само на фрагментарни керамички материјал (Бенац 1985: 148-150; Никић 1989: 301).

83 М. Мандић помиње градину „Благодија“ јужно од Коринине, код Кутлешиних кућа, на коти 1273 (1930: 110). Хронолошки је опредељена у касно бронзано и старије гвоздено доба (Човић 1988: 236).

За једну трећину, од преко тридесет градина са подручја Гламочког поља,⁸⁴ могло би се рећи да представљају стална градинска насеља: Шиљак, Караизовци, Исаковци, Рајићке, Ђелина, Велики Обљај (Доња), Солдатова, Шумњаџи (Градиница), Рудићи, Подградина Каменска и, могуће, градина на Горњем граду у Гламочу. Неке градине Козомарина, Велики Озрен, служиле су као посебно ограђени простори за ситну стоку, док су друге биле од већег стратешко-одбрамбеног значаја (градине изнад Доња, Пријана). Поједине су имале своја подграђа (градине у Ђелином селу, Исаковцима, Рудићима и Подградини Каменској, могуће и Градиница изнад Шумњака и лимитне тумуле, уграђене у бедем или као самосталне објекте, постављене ради одбране најприступачнијих и најугроженијих страна, или коришћене у културне сврхе. Само за три гламочке градине могло би се са сигурношћу рећи да су имале лимитне тумуле: Шиљак, у Караизовцима и на Великом Обљају (Горња градина). Као евентуални опидуми могле би се навести градине: у Исаковцима, Рајићкама, Ђелином селу, Рудићима и Подградини Каменској (Човић 1985 :198, 199, 207; 1987: 442-443, 460-466).

Претпоставља се да су градине у Ђелином селу, Рајићкама и Исаковцима представљале централна насеља на једној страни Гламочког поља, док су градине изнад Маслине стране и у Дубравама вероватно су биле у служби њихове заштите. Централни положај на супротној страни поља припадао је насељима у Подградини Каменској, Рудићима и градини Шиљак. Сматра се, уколико је ова претпоставка оправдана, да је оваквих организованих друштвених заједница (братстава) могло бити десетак, укључујући и градине на Великом Обљају (Горња градина), у Караизовцима (са градином у Видимлијама), Скупанима (са градином под Девића главицом) и Градиницу изнад

Шумњака (са Солдатовом градином). Уклопљене у ужи одбрамбени систем Гламочког поља, ове заједнице, по потреби, биле су укључене и у шири систем делматског племенског савеза територије Дувањског, Ливањског и Гламочког поља. Изгледа да су градине изнад Пријана имале главну улогу одбране Гламочког поља са североисточне стране, од области Млиништа. Марелића, Бараћева и Џерина градина, са положајем на супротној страни, вероватно су најпре контролисале прилаз са Ливањског поља, да би касније, у оквиру ширег савеза племена, ову одбрамбену функцију, везану за Гламочко поље, прошириле на повезивање овог са Ливањским пољем.

Крашка поља подручја југозападне Босне, судећи према античким и историјским изворима, као и захваљујући археолошким подацима, делимично представљају класичну делматску територију, са спорном јужном, и познатом северном границом, коју чине северни обронци Гламочког поља. Била су насељена, како је за сада познато, од старијег гвозденог доба делматским племенима, чија је етногенеза започета вероватно већ током раног бронзаног доба, а ширење ка јадранској обали у IV или III в. ст. е., када су, чини се, створила јединствен градински систем.⁸⁵ Ово би могло бити и време настанка градина на високим положајима, стратешког карактера, које су слу-

84 Овде су узете у обзир 34 градине, за сада познате, укључујући стална насеља, повремене станице стратешког или економског карактера, као и делимично изграђене градине (неутврђене намене).

85 На постојање јединственог одбрамбеног система указује положај низа градина (на Брду и Лашковици изнад Пријана, Марелића, Бараћева, Џерина, и, у ужем смислу, градине изнад Маслине стране и у Хотковцима) које заједнички чине одређени спољни заштитни појас (Бенац 1985: 185).

жиле као осматрачнице или допунска одбрана појединим већим градинама. Привремене утврђене станице стратешког значаја, са функцијом контроле пролаза и одржавања веза унутар јединственог градинског система, оставиле су незнатне културне слојеве (груба и неукрашена керамика), или никакве (градине изнад Драгњића, Доја и Стежераца, под Девића главицом, у Дубравама и Хотковцима, на Лашковици и Липчици, Марелића градина). Појава неке врсте двојних градина, са функцијом заштите одређених пролаза према пољу, идентификована је код градина Шиљак и Тисно лије, које затварају пролаз према Доју, на Брду изнад Пријана и Лашковици, могуће и на Великом Обљају. Посебну групу локалитета чине лако приступачни простори, ограђени slabим насипима, који су вероватно служили као већи обори за стоку, што би се могло рећи за Козомарину градину и градину на Великом Озрену (Бенац 1985: 193, 182).

Summary

As a separate area in the southwestern Bosnia, Glamočko polje (Glamoč plain), is one of the archaeologically least explored areas in the western Balkans, especially concerning the prehistoric period. This lack of the earliest archaeological finds prevents us, at least for the time being, from exploring the continuous development of material and spiritual culture during the prehistoric period. Therefore, the prehistoric developmental stages, from the Early to Late Stone Age and the Copper to Middle Bronze Age are unknown in this region. The first data on the Late Bronze Age cultures in the southwestern Bosnia and the population that occupied the borders of Glamočko polje appeared with the explorations of settlement hill forts. The systematic research of hill forts was carried out in Reljino selo and Rudići with extensive trial digs in Rajičke village from 1973 to 1980, so the data on other hill forts in Glamoč area are known through rarely performed reconnaissance works in the last century. Occasional reconnaissance projects and archaeological digs have shown that the hill forts have prevailed as a settlement type in the Bronze and Iron Age.

The field explorations mentioned included geodetic survey of 22 hill forts, five of which have been surveyed using geodetic compass, with trial digs carried out in 21 hill forts. Geodetic survey of hill forts of Glamočko polje has been done in Reljino selo, Rajičke and Isakovci, while the geodetic compass has been used in Tisno lice, Maslina strana and Gradinica above Šumnjak. Trial digs were carried out on hill forts in Reljino selo, Rajičke, Isakovci and Gradinica above Šumnjak.

Bronze Age

The prehistoric accounts of life in the oldest human settlements in Glamočko polje begin around 1000 BC, or the Late Bronze Age, which is the period the first data appear from. In the Late Bronze Age this was the area of the Dalmat cultural group, spreading across the central Dalmatia, western Herzegovina and Bosnia, defined in the migrations in the Balkans and Pannonian plain and dated to the 11th and 10th c. AD. It is very likely that the hill forts in Reljino selo and above Šumnjak originate from this period, unlike the same type of settlements of the Dalmat cultural group, inhabited in the Copper Age and early stages of the Bronze Age.

The lack of other settlements, sepulchral and hoard findings from Glamoč make it impossible to reconstruct local and social-economic situation of the time. We do not know whether the local people buried their dead under the stone heaps or, like other Dalmat territory inhabitants, in graveyards close to the settlements and caves. Taking the insight into the context of this group, we might conclude that the main activity was cattle breeding, while the agriculture was less developed. Development of crafts and trade, as well as spiritual culture of these small clans is unknown to us at this point. There is no archeological evidence of new inhabitants; however, considering definite expansion of the Urn-field culture to Dalmatia and Adriatic coast, as well as import of goods and influences from the southwestern Pannonia on material culture of Dalmat group (metalwork finds), it appears that this isolated and conservative area of Glamoč was not left out of the current developments.

Iron Age

Southwestern Bosnia, together with the western Herzegovina and central Dalmatia makes one cultural territory in the Early Iron Age. At that time, Glamočko polje belonged to Dalmat cultural group that lasted from 1200 to 300 BC, the bearers of which were presumably the members of the Dalmat tribe. The tradition of hill fort building in the Adriatic rear that started in the Late Copper Age loses its continuous development in the middle stage of the Bronze Age (caesura) and continues intensively in the Old Iron Age. Large number of hill forts used as permanent settlement, fortified shelter or defense system of larger hill fort, strategically independent watchtowers or for cult purposes exists on the rims of almost every large karst field, including Glamočko polje. Due to the lack of remains of the house architecture, except for the rarely found pieces of mortar and traces of hearths (hill forts in Reljino selo, Isakovci and Rajičke) and taking into account classical sources and contemporary ethnography, as well as the natural wood resources, it is presumed that the Iron Age houses in the karst fields of the southwestern Bosnia were built of wood. The majority of finds from Glamoč's Late Iron Age settlements belong to the group of ceramic materials (fragments of pottery, whorls) found on the hill-sides, there are some findings of iron arms (spears, Machaira type sword), while it is extremely rare to find the stone objects (except millstones, there are fragmented scrapers and one hoop from Reljina gradina) and parts of jewelry (one late La Tène bronze fibula, grave find from Podgradina village, one ceramic ring-like pendant with a loop from Reljina gradina)

The unknown form of spiritual culture that could not be identified from a few finds in Iron Age graves on Glamoč plain (Krstanovića pilana in Glamoč, Dubrave, Pločice in Kopic), can be perceived in a wide context of belonging to the Dalmat cultural group known for burying their dead under tumuli or other stone constructions, as well as the first flat graves, dug in the ground. We can conclude that the cult objects existed, if we agree with the assumption that the big fixed tumuli inside the hill forts had, beside the fortification role, the role of the cult area for the rituals dedicated to the autochthonous deities. The original costume is known only through the several Roman epigraphic monuments.

The natural type economy of this community consisting of several tribes has been based mostly on cattle breeding, which is confirmed by finds of small animal's bones on hill fort in Reljino selo and Rajičke. Traces of carbonized cereals from the Rajičke hill fort and finds of millstones on the hill forts in Reljino selo, Isakovci (Palanka) and on Veliki Obljaj (Donja gradina) point to the agricultural activities. The finds of metal objects are rarely seen in the wide Glamoč area (spears, early La Tène fibula) that is not rich in ore, still the iron slag residues in hill fort settlements (Isakovci, Rajičke, Reljino selo, Veliki Obljaj) point to the existence of reasonably developed local metallurgy in the pre-Roman period. A diverse trade between tribes and, more or less, distant regions (Greek type curved knife) existed. Due to the isolated inland life, far from development routes of Greek colonies on the coast and Hellenization of Illyrians, Glamoč area population, among other things, was unaware of use of money. Such situation in the towns locat-

ed outside the narrow Dalmat territory seems to have continued in the Roman period, when the Dalmat civitas were occupied by tribes that continued to live in the traditional way, while the cities became autonomous units, though inhabited by mostly Dalmat population. They have been united only in the war times, under one leader, to fight against the neighboring tribes (Daorsi, Isseians) in the 3rd and the 2nd c. AD. The Romans started a series of wars with the Dalmats in 156 AD, as part of the military campaign against other Illyrian tribes that did not stop after Illyrian state lost its independence in the southern part. Roman occupiers found resistance in separate uprisings until the end of the old and the beginning of the new era, with the last attempt in 6 and 9 CE.

Pre-Roman (Dalmat) communications

Sparse indirect data on the roads in the pre-Roman period can be found in classical sources, especially the ones describing the battles for salty springs between the Ardieians and the Autariats. It is for certain that the Roman routes have been made on the existing Dalmat roads. Geomorphologic characteristics of the karst fields in the southwestern Bosnia and their natural isolation limited the Dalmat means of providing for food, choices of settlement location, organization of clans, brotherhoods and tribes as well as direction of their movement and communication. Glamočko, Livanjsko and Duvanjsko polje, divided with high mountains from the surrounding regions and from each other have had connections in the pre-Roman period, using the most suitable areas on Krug, Klanac, Ivovik and Privale plateaus.

In the attempt to identify these Epichoric Dalmat roads, ruined for the most part by the ones built over them later and without clearly defined direction, traces of prehistoric hill forts location have been used, identifying the areas with the most sites in the southern, northeastern and northern parts of the plain. Almost all hill forts have been located along this natural contact line. Due to their location, compared to the terrain configuration, the roads have been built above, or in extremely rare cases, below the fort hills.

Chronological frame and the role of the hill forts

The oldest settlements in southwestern Bosnia date from the developed stage of the Early Bronze Age, unlike the hill forts on the Adriatic coast, Neretva valley and Glasinac that have been inhabited as early as Copper Age. In the beginning of the late Bronze Age, wide population migrations occurred (Aegean migration or spreading of the Urn-Field Culture), causing occupation of old and construction of new hill fort settlements in northern, central and southern Bosnia. That was probably the period (Ha A) of construction of Glamoč's Gradinica above Šumnjak, as the elements of autochthonous pottery have been noticed, but the function of which has not yet been defined. The hill fort in Šumnjaci and new settlements on Reljina gradina, in Isakovci and Rajičke, bearers of the autochthonous tradition of the south Bosnian cultural circle (rough porous pottery, decorated with fingerprints, engraved hatched triangles and zigzag lines, in the shape of biconic cups, conical bowls with double faceted rim, pots with molded rib-

bons and handles shaped as horseshoe) are datable to the last stage of the Late Bronze period (Ha B1-B2). New hill forts have been built with the arrival of new population from central Bosnian cultural group, influencing the shape of pottery (round bowls and bowls with a small fluted vertical handle placed over the rim) and decorative motives (incrusted and curved). These influences can be found in Reljina gradina, showing continuous development and the same pottery forms from the previous stage in the early Iron Age (Ha B3-D), when Gradinica above Šumnjak lost its settlement function and became a refugium.

The hill forts were rapidly built starting with the 8th c. BC, which was also a characteristic of the 6th and 5th c. BC, while the conjunction and control point hill forts appeared in the last centuries of Roman occupation. Reljina gradina (Relja's hill fort) has probably represented the most important permanent settlement in Glamočko polje, fortified and strongly reinforced, with more hill forts strategically built around it for the protection purposes. Settlement below Reljina Gradina continued to exist in the late Iron Age (La A-C), keeping the same pottery forms and, simultaneously, developing new ones inside the community (angular profile of biconic cups), without foreign influences. In this way, Reljina gradina integrated into a wide context of the southwestern Bosnian territory, with autochthonous cultural tradition prevailing in the Iron Age and reduced exposure to the foreign influences, especially the Hellenistic culture and Celtic elements. The cultural continuity has ended during the Roman-Dalmat wars (158-27 BC), when easily accessible settlements had been deserted and those strategically safer inhabited.

Typological and constructive characteristics of the hill forts

The hill forts are mostly named after the village they are surmounting or by the geographic location. Certain hill forts have been named after the former or current owner of the land, pastures in most cases (the pasture of Barać, Cera, Kozomara, Soldat, Mareljić). The terrain for construction has been chosen based on geomorphologic advantages, primarily the position between the natural terraces and ridges (hill forts in Reljino selo, Isakovci and Rajićke) and peaks (Šiljak, Karajizovci, Vidimlije). The hill forts above Prijan, in Vidimlije and Skucani, as well as Gornja gradina on Veliki Obljaj, are considered to be unfinished, while the hill fort in Runjići has been left in the initial construction stage.

The most often found shape of the hill fort is oval or nearly oval, depending on geomorphologic characteristics, which is documented in hill forts in Rudići above Maslina strana and Šumnjak (Gradinica), on Laškovića, Šiljak and Mali Ozren. The hill fort in Reljino selo is shaped as a horseshoe, while those in Karaizovci, Vidimlije, Dubrave, Skucani and on Veliki Obljaj (Donja Gradina) have nearly the same shape, whereas those in Isakovci and Rajićke is of the nearly square shape. Crescent form can be seen in the hill forts under Devića glavica and on Veliki Cikelj, while the semi-circular hill forts are located above Dolac (Tisno lice) and Prijan (Lokvice), in Hotkovci. Irregular ellipse and trapeze shapes have the hill forts on Veliki Ozren and Liščica near Popovići, and Soldatova Gradina.

The way the hill forts have been reinforced does not differ from the way stone rampart has been built in Duvanjsko and Livanjsko

polje. The remains of the stone walls system have been recognized in hill forts Tisno lice, Dubrave, Rajičke, Isakovci, above Maslina strana and on Veliki Obljaj (Donja gradina) above Dragonjić (Baračeva) and Dolac (Šiljak). Double ramparts can be found in hill forts in Reljino selo and Hotkovci, above Maslina strana, on Veliki Obljaj (Donja gradina) and on Mali Ozren, under Dević peak, in hill forts Soldatova and Tisno lice. The hill forts in Skucani, Isakovci, Reljino selo, Karaizovci and Dubrave, on Šiljak hill fort, have been protected with wooden palisades. Such protection system required appropriate security for the entrance to the hill fort plateau. However, it is difficult to identify the entrance to the plateau, unlike the fortification system, due to lack of preserved construction elements, recognizable in several reinforcements of the embankment in the hill forts above Maslina strana and Šumnjak, in Rajičke and Skucani, on Veliki Obljaj (Donja gradina) and possibly in Soldatova gradina, too. The terraced hill forts plateaus have been identified on Veliki Obljaj (5), in Reljino selo (3), at the hill fort between Gornji Vagan and Šumnjak (3), in Isakovci (2) and Dubrave (2), on Laškovića (2) and Šiljak (2). Examples of fixed tumuli have been found on Šiljak hill fort, cult tumuli prevailing, as well as on Gradinica above Šumnjak and Karaizovci, where the function of tumuli can be described as both defensive and cult. We know for certain that the hill forts in Reljino selo and Podgradina Kamenska have had reinforcements, possibly even Gradinica above Šumnjak also, while for the other Glamoč hill forts there have been no traces of culture existing in the surrounding settlement.

Prevela: Olivera Teinović

Библиографија

Arheološki leksikon BiH

Batović, Š. 1983 Dalmatska kulturna skupina, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 331-357.

Basler, Đ. 1979 Uvod, Praistorija jugoslovenskih zemalja, I, Sarajevo, 13-17.

Benac, A. 1985 Utvrđena ilirska naselja. (I), *Djela* LX, Sarajevo.

Govedarica, B. 1982 Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XX/18, Sarajevo, 111-188.

Drechsler-Bižić, R. 1956 Gradine u Lici, *Vesnik Vojnog muzeja* 36-51, T, II, 1,2

Zaninović, M. 1967 Ilirsko pleme Delmati, II, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, V/3, Sarajevo, 5-101.

Канаџ, Т. 1954 Privredno-geografske oblasti i područje NR BiH, *Materijali*, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1953, 10-21.

Mandić, M. 1930 Tragovi prastare kulture oko Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLII, Sarajevo, 8-117.

Милојевић, Б. Ж. 1954 О географским областима динарског крша, *Materijali*, III kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1953, 41-44.

Marić, Z. 1964 Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. XIX, Sarajevo, 5-128.

Nikić, M., D. 1983 Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXI, Sarajevo, 239-249.

1989 Glamoč. Naselja i stanovništvo, Sarajevo.

Papazoglu, F. 1967 Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1966, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Posebna izdanja V/2, 11-31.

Parović-Pešikan, M. 1982 Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* XX/18, Sarajevo, 25-51.

Patsch, C. 1902 Nahodaji novaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIV, Sarajevo, 398-438.

Pašalić, E. 1960 Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 20

1967 Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1966, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Posebna izdanja V/2, 111-138.

Sergejevski, D. 1942 Putne bilješke iz Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LIV, Sarajevo, 113-171.

Stipčević, A. 1981 Kulturni simboli kod Ilira, Sarajevo. 1989 Iliri, Zagreb.

Soklić, I. 1979 Prirodni okviri, Praistorija jugoslovenskih zemalja, I, Sarajevo, 299-311.

Џвијић, Ј. 1987 Карст. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва. Сабрана дела, књика 1, Београд.

1989 Географија краса. Сабрана дела, књика 7, Београд.

1991 Геоморфологија И. Сабрана дела, књика 6, Београд.

Cermanović-Kuzmanović, A 1957 Grčki tip krivog mača u našoj zemlji, *Vesnik Vojnog muzeja*, Beograd, 74-82.

Cermanović-Kuzmanović, A., Srejić, D. 1992 Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd.

Čović, B. 1976 Od Butmira do Ilira, Sarajevo.

1987 Srednjodalmatinska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 442-480.

KAR

RTA 1

Антички
период

Милка Ђукић

АНТИЧКИ период на подручју Гламоча

ИСТОРИЈАТ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Пензионисани судски подворник 1914. године обављао је прикупљање камених споменика из Гламочке околине, по налогу администрације Током 1926. и 1927. године Д. Сергејевски обишао је подручје Гламочког поља и евидентирао споменике. М. Хернес посетио је Гламоч 1880. године и указао да Гламочки град има доста узиданих епиграфских споменика. Град је био разорен после аустро-угарске окупације (1882-1884) и том приликом уништени су и археолошки остаци.

Д. Сергејевски и М. Мандић 1930. године извршили су пробна археолошка истраживања на локалитету Црквина у Исаковцима, откривши темељне зидове касноантичке базилике, гдје су као сполје кориштени орнаментисани фрагменти епиграфских римских споменика. Инжењер Пх. Балиф током радова на градњи цеста у Босни прегледао је римску цесту, која је пролазила кроз Гламочко поље, и описао је 1892. године у свом раду посвећеном овој теми. Током наредних деценија археолози нису вршили обилазак гламочких локалитета, па је уништен велики број споменика, између осталих, према сјећању мјештана, и касноантичко утврђење у Подградини.

Ф. Булић посетио је 1929. и 1930. године неколико пута Гламоч и са данским архитектором Дитгвеом обавио је 1931. године пробно археолошко ископавање на Црквини у Халашу. (Сергејевски 1942: 113-116). Археолошка истраживања касноантичке базилике на Врби, обављена у периоду од 1974. до 1976. године, водио је И. Бојановски, а у екипи су учествовали и Анте Рен-

дић, кустос Археолошког музеја у Загребу и Зденко Жеравица, кустос Музеја Босанске Крајине у Бања Луци. (Бојановски 1982: 195). На поменутом локалитету у Халашу вршена су сондажна истраживања 2007. године и том приликом откривени су остаци римског храма из III вијека и касноантичке базилике из VI вијека.

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКИХ ДЕШАВАЊА

Након пропасти ардијејске државе Делмати су постали најаче племе на овим просторима, те је долазило до сукоба са грчким градовима и са племенима која су била под римском заштитом. Средином II вијека п.н.е. настављају се сукоби Римљана и Делмата, а узроци томе првенствено су у јачању деламтске војне силе, чиме су били угрожени римски интереси на источној јадранској обали. Изложени нападима Делмата, трговачки путеви постали су несигурни. Они нападју илирска племена у сусједству, али и јадранска острва окупирана од стране Грчке. После неуспјелих преговора Римљани су 156. године п.н.е. повели рат против Делмата, што представља почетак једног дугог ратног периода. Како Делмати тада нису поражени, током II и I в.п.не. долази до нових сукоба, у којима је вјероватно страдао и гламочки крај. У походима по илирској земљи Октавијан је водио с Делматима ратове између 35 и 33 г. п.н.е. Када је цар Август ударио јаким снагама на Илирик нека племена одмах су се предала, друга су пружала слабији отпор, а најупорнија стално дизала устанке, нарочито Делмати. Велики илирско-панонски устанак против Римљана, познат као Батово устаничење и чији су

учесници, поред Десидијата и Бреука, били и Делмати, трајао је од 6. до 9. године и не Повод устанка је била регрутација домаћег становништва за рат који су Римљани водили у Германији. Гламочко подручје, као и остали део деламтске земље, опљачкано је и спаљено, а сукоби су окончани покоравањем свих илирских племена од стране Римљана. Ради лакшег контролисања покорене земље Римљани су је 10. године подјелили на Далмацију и Панонију. Тиме започиње процес романизације и урбанизације провинције Далмације. Овај процес текао је брзо у областима ближе главним саобраћајницама, а знатно спорије у планинским предјелима. Романизација је подразумевала изградњу цеста, која је отпочела у доба намјесника Долабеле, између 14. и 20. године. Главна цеста, која је спајала Салону и Сервитиум, пролазила је гламочким пољем, чиме се овај крај још више приближио главном граду провинције и осталим дијеловима римског царства. Највећи дио становништва у унутрашњости земље имао је статус перегрина, био је слободан, али без грађанског права. За вријеме М. Аурелија Антонина Каракала 212. године највише перегрина је стекло грађанско право. Овај слој грађана добио је гентилициј Аурелии (Заниновић 1967: 65; Бојановски 1988: 29-35).

Ономастички подаци пружају нам могућност да пратимо хронолошки процес романизације, односно, политику романизације појединих царева. Гентилициј Julia Elia носили су многи војници, а на подручју Гламоча бенефицијар Julius Rogatus. Неки дијелови деламтског подручја у Гламочком пољу добијају грађанско право од времена Хадријана, гдје налазимо искључиво Аелије: Аелиус Титус, Градина код Гламоча; P. Ael(ius) Casianus, Градина, Халашкић; Ael(ius) Varroni, Spom.

88, бр.23 Врба; Aelia Maximina, Spom. 88, бр. 25 Врба; Ael(ius) Maximu(s) Karus Erationi coningi (et) Ael(ius) Varro (Сергејевски 1927: 261) Гламоч-Бусија; Ael(ius) Maximus (Сергејевски 1928: 79-91) Гламоч-Бусија. Aelii са неилирским именима су: Ael(ius) Anterides benef. leg. XIII gemini (Сергејевски 1927: 262), Халашкић, Црквина; Ael(ius) Celsinus (Сергејевски 1927: 263), Халашкић, Градац; Ael(ius) Celsus, Рудићи; P. Ael(ius) Procul(us) (Сергејевски 1928: 87) Подградина (Zaninović 1967: 62-69).

Велика сеоба народа започиње 375. године продором Хуна, који ће у потпуности измјенити етничку карту Европе. Долази до слома римског лимеса на Дунаву око 380. године, преко којег у Панонију проваљују варварска племена у Далмацију, па тако и Гламочко поље неће бити поштеђено разарања и пустошења. Године 395. дошло је дефинитивно до подјеле Римског Царства. Варвари су надирали кроз већ пробијену границу на Дунаву. Западни Готи кренули су у поход према Грчкој, Далмацији и Италији. Ради лакше одбране Западно Царство 437. године додјелило је цјелокупну Далмацију Источно Царству. Становништво Паноније покушавало је да пронађе заштиту у Далмацији, која до 437. године остаје у саставу Западног Римског Царства. Након распада Хунске државе, нека германска племена покушавала су да се учврсте на територији бившег Западног Римског Царства. (Šeparović 1999: 25-28).

По пропасти Западног римског царства Далмација 480. године долази под власт Одоакра, заповједника германске војске у Италији. Тешко социјално стање и велике неправде подстакле су цара Зенона да наговори Источне Готе на рат против Одоакра. Рат је повео краљ Теодорих 488.

године, освојивши 490. године Далмацију и Панонију, а 493. године и Италију. Године 535. међу Источним Готима долази до несугласија, па Источно Царство поново осваја дио Далмације и укључује га у заједницу са Царством. Географски појам Далмације сужава се, јер се граница помјера са Дрине на Босну, да би у VIII вијеку у њој остали само градови на мору. Доласком на власт цара Јустанијана 527. године гради се лимес у близини лијеве обале Неретве Продором јужно од Саве, Авари, помјешани са Словенима, 602. године нарушавају кратки мир и прекидају посљедње остатке античке државне организације у нашим крајевима (Paškvalin 1988: 36-40).

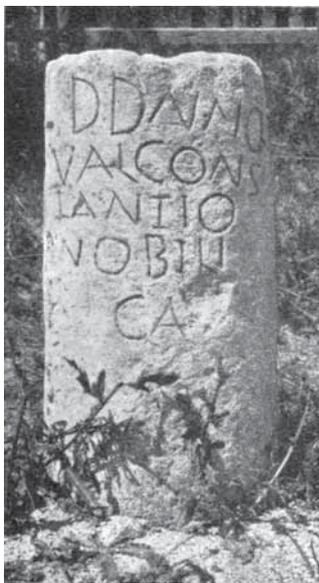
ПУТЕВИ И КОМУНИКАЦИЈЕ

Изградња цеста започета је када су војници VII и XI легије угушили отпор Делмата, од времена Августа, да би била настављена и довршена за владавине Тиберија и његовог намјесника Долабеле Римљани су већ 20.г.не у вријеме Долабелине управе Далмацијом изградили преко Гламочког поља цесту, која је водила правцем Ливно–Крузи–Долац–Скуцјани–Исаковићи–Младешковићи–Млиништа и даље на сјевер (Бојановски 1988: 238-239).

Ревидирани Салонитански натписи документују градњу пет цеста из Салоне, које су водиле „ad fines provinciae Illiricae у унутрашњост земље (дуге 167 миља), идентификоване са правцем Saloniae - Servitium (Itin. Ant. i Tab.Preuting). Главна римска цеста Saloniae-Servitium (Солин код Сплита - Босанска Градишка) имала је дужу и краћу трасу. Дужа траса водила је правцем Салона–Пролог–Ливно–Подградина код Камена–Подрашко поље–Бања Лука–Маховљани, а краћа траса прав-

Римска провинција Далмација, карта 1
(E. Imamović 1977)

сл. 1 Миљоказ Констанција Хлора,
(D. Sergejvski 1942)

Миљоказ бр.23 цара Јулијана у Бусији, сл. 2
(D. Sergejvski 1942)

цем: Салона–Пролог–Лиштани–Струпић–Халашапић–Пејка–Подрашкопоље–БањаЛука–Маховљани. Најсигурнија траса односила се на правац: Буква–Подградина код Камена–Врба–Јакир–Чукуре–Хасићи–Ковачевци–Биличић–Главице–Млиништа, и даље на сјевер.

Археолошки остаци цеста, на које су указали Балиф и Сергејевски, односе се на трасу која води из Струпића на Голију и Старегину, одакле се преко Чатрње спуштала до Халашапића, силазећи кроз шуму до Дубоког дола и пролазећи поред миљоказа.¹ За вријеме цара Гордијана (238-244) и каснијих владара (Констанција Хлора и Јулијана Апостате) постављени су миљокази (сл.1 и сл. 2). Остаци цесте најбоље су се сачували у Дубоком долу, гдје су се налазила два миљоказа, забиљежена од стране Балифа: бр.19, (сл. 3) укопан у земљу горњим дијелом, бр.22 (сл. 4) одбачен на ливади. Из Дубоког дола, према К. Милеру, цеста се спуштала низ Подове код југозападног краја села Халашапић, према Грацу и Црквини. Код самог Граца остаци цесте нису видљиви. Путну станицу Salvije (Itin. Ant.) можемо локализовати у Халашапић (Бојановски 1974: 68-74). Појављује се по неки ивичњак и распаднута калдрма, а пред Халашапићем сачувана је калдрма са ивичњацима, ширине 3, 20 м (Сергејевски 1942: 114-126). Поред католичког гробља на Црквини прелазила је у Гламочко поље код Главица.

ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ ГЛАМОЧА У ОКВИРУ РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ

По успостављању римске власти на подручју Илирика, код Делмата је обрађена земља сматрана заједничком својином, а подјељености у њиховом друштвеном развоју на земљопосједни-

ке и најамне раднике није било у I вијеку, о чему сједоче натписи из I вијека. Са Салонитанских натписа стичемо представу о политичкој организацији и територијалној подјели делматског подручја, гдје су постојали утврђени градови (оридуми), насеља испод ових градова, веће политичке територијалне заједнице и декурије као посебно локалне заједнице. Утврђени градови, као упоришта домаћег становништва у борби против Римљана, представљају стратешки центар политичко-територијалне заједнице.

Делматска економија дијели се на предримску и римску фазу. Натурална привреда, заснована на сточарству и пољопривреди, остала је вијековима у овим предјелима непромјењена. Римска власт није измјенила делматску економију. Она је и даље сточарско-пољопривредна натуралну привреду замјењује новац нато указују налази новца. Центар римске пољопривредне производње била је villa rustica. Ниједан овакав објект није истражен на подручју Делмата, не можемо да сазнамо о величини посједа на којима су настајале (Zaninović 1967: 92). Осим сточарством, бавили су се и експлоатацијом шума, што потврђују остаци зграда из римског периода покривени дрветом. Употреба овог грађевинског материјала за вријеме Римљана није потиснула традиционални начин градње, који је остао непромијењен све до краја античког периода. Поједини локалитети из римског периода показују непознавање коришћења цигле и опеке, а ретки су и примјери употребе

1 Захваљујући сачуваним миљоказима, познато је поријекло остатака путева. Између Халашапића и Главица стајали су миљокази: цара Јулијана, означен код Балифа бр. 21, до 1929. године, када је пренијет на Бусију (градски парк у Гламочу), гдје се и сада налази, бр. 22 и 23.

сл. 3 *Миљоказ бр. 19 на Старетини,*
(*D. Sergejvski 1942*)

Миљоказ бр. 22, (D. Sergejvski 1942) сл. 4

римског пријепца на Гламочком пољу, само два насеља, од којих један је представљао муниципални центар овог подручја (Imamović 1983:133).

НАСЕЉА

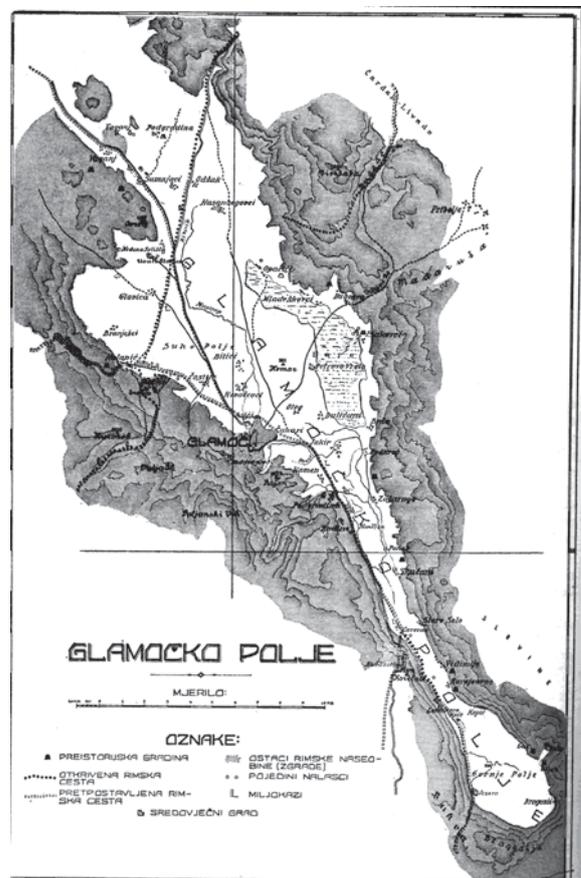
На подручју провинције Далмације постојала су два делматска муниципијума, од којих се један налазио на Гламочком пољу, коме је можда припадало и сусједно Ливањско поље, иначе јединствена племенска област у предримско доба, смјештена на нижој надморској висини. Гламочко поље распрострањено је између планина Голије и Старетине на југу, које га раздвајају од Ливањског поља, Шатора на западу, те Виторога и Цинцара на сјеверу. Поља су била добро насељена што потврђују многобројна насеља, од којих нека своју функцију нису изгубила ни у римско доба (сл.5).

Јужна граница муниципија није позната. Поједини истраживачи на Ливањско поље смјештају муниципијум Пелва, који је добио назив према путној станици, за коју се претпоставља да се налазила у Лиштанима, премда за сада нема епиграфских потврда за ово мишљење (Bojanovski 1988: 233).

БАЗИЛИКЕ

На локалитету Црквина, у предјелу Буква (код Ледникових кућа) у селу Карајизовци, налазе се темељни остаци правоугаоних зграда, опеке, новца, што указује на постојање касноантичке базилике (Сергејавски 1942:122).

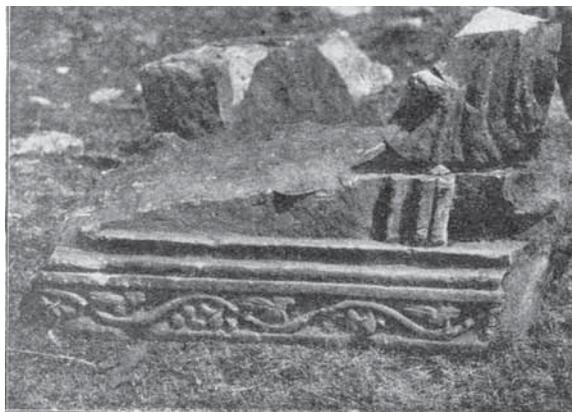
Испод праисторијске градине (Паланка) на Црквини у селу Исаковици налази се објект, димензија 15 x 9 м, са дебелим зидом од тесане муљике и

сл. 5 *План Гламочког поља,*
(*I. Bojanovski 1985/86*)

Л сл. 6 Фрагмент натписа, (М. Mandić 1930)

Л сл. 7 Рељеф с виновом лозом, (М. Mandić 1930)

Л сл. 8 Фрагментована надгробна стела, (D. Sergejvski 1933)

два камена фрагмента, од којих је један натпис, (сл.6) а други рељеф, са украсном виновом лозом (сл.7 и сл.8). Овдје је пронађена и надгробна плоча у дијеловима, употребљена као грађевински материјал (Сергејевски 1933: 9). Налази указују да је ријеч о касноантичкој базилици, која би се могла датовати у V и VI вијек (Mandić 1930: 108).

Пробно археолошко истраживања почео је 1931. године Ф. Булић, заједно са данским архитектом Duggveom на Црквини у Халацићу, када су откривени остаци једне велике базилике, која се према малим капителима може датовати у VI вијек.

На локалитету Црквина у Главијама (Ђекића Брдо), (сл.9) испред улаза у савремено гробље налазе се темељи једне велике зграде (А), уз коју је дограђена мања просторија (В) као продужене просторије (А). Сјеверно од гробља виде се темељи у облику правоугаоника (С), који су окренути према згради (А), са темељима оградног зида. Ријеч је о касноантичкој базилици, која подсећа на Јустанијанску грађевинску фазу, на босански (наронитански) тип базилике, који се састоји од нартекса, наоса и атријума. На источној страни је апсида приближно четвороугаоног облика, а са обе стране наоса налазе помоћне просторије: три на сјеверу, баптистеријум с малом и великом писцином (сл. 10).

КАСНОАНТИЧКА БАЗИЛИКА НА ВРБИ

Објект се налазио на сјевероисточном рубу античког насеља на Борку (катастарски назив Мајданиште).² Уз западну страну базилике на парцели „Маријина њива“ била је некропола,

² Касноантичка базилика у Врби на Борку истраживана је у три кампање 1974, 1975. и 1976. године

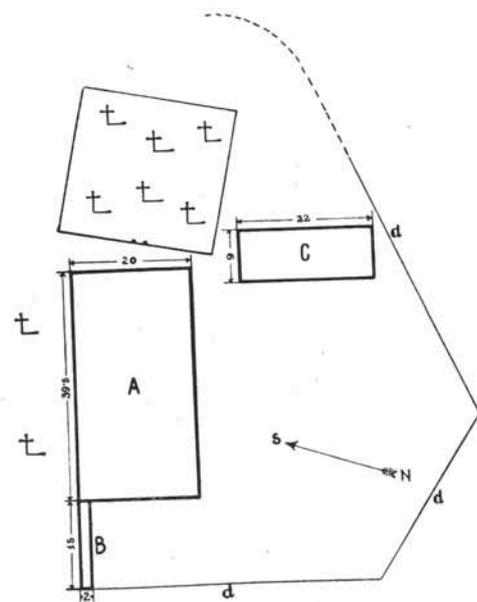
сл. 9 Савремено гробље на Црквини у Главицама, (Д. Сергејски 1942)

одакле потичу два надгробна споменика (ципуса), који се налазе у порти обновљене православне цркве. Претпоставља се да је некад на том мјесту постојала прероманичка црква (сл. 11). Архитектура базилике дјелимично је очувана: зидови до 30-70 цм висине, на нивоу пода зид који је одвајао наос и нартекс од сјеверних просторија. Базилика спада међу веће објекте (28, 50 X 19, 10 м). Подјелена је на три дјела: нартекс (Е), наос (F) и презбитеријални санктуариј (G), који се на истоку завршава апсидом. На сјеверној страни се налазе помоћне просторије (А, В, С, D) и крстионица (С, С1). У томе реду налазили су се протезис (А) и консигнаториј (В).

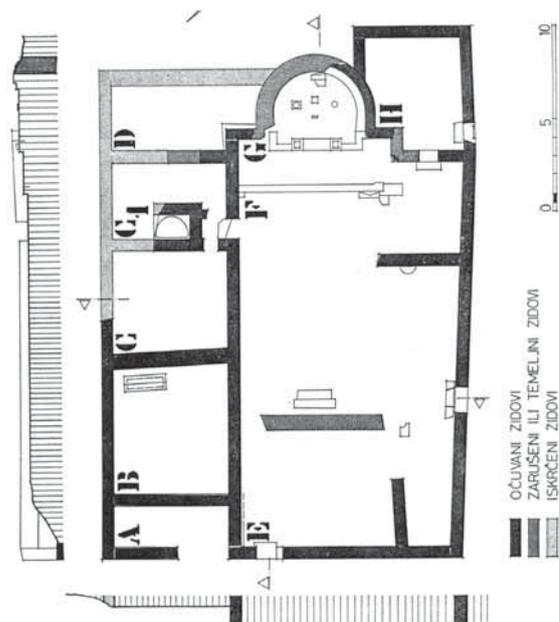
Овај тип базилике карактеристичан је за босанско-херцеговачки простор и зато се назива босанским типом. Будући да се такав план споредних просторија распоређених уз дужу страну развио у Нарони, користи се и назив наронитански тип базилике. Гламочко поље се налазило у залеђу Салоне, одакле су још од почетка римске власти долазили утицаји грађевинске праксе, а тек касније развија се тип цркве са већим бројем споредних просторија, што је случај и са базиликом на Врби.

С обзиром да се овакав тип базилике није развио у Салони у V вијеку, могуће је да је базилика на Врби настала касније. Датовање је у складу са гробном конструкцијом ако је она саставни дио цркве још за вријеме прве фазе градње то је крајем V вијека. Вријеме укопавање унутар и око цркве. Из те гробнице потиче и фибула што се сматра да је то био њен градитељ, будући да се то догодило почетком VI вијека.³

Базилика на Врби спаљена и уништена је у провали Авара 597. године, а касније је простор око базилике служио као гробље. Базилика је из-

План базилике на Црквини у Главицама, (Д. Сергејски 1942) сл.10

сл.11 План базилике на Врби, (I. Bojanovski 1980/81)

3 Бројни римски споменици од II-IV вијека су као сполијни уграђени у базилику.

Капител пиластра, (D. Sergejvski 1942) сл. 12 ┘

гледа изграђена на периферији градића, судећи по чињеници да је рано хришћанство настало на периферији античких градова (Рим, Равена, Салона) и да је постојало и током V вијека, када се посмртни култ стојио са литургијом. Стога су и дограђене поменуте споредне просторије (Војановски 1980: 195-211).

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВИНА, ХАЛАПИЋ

Насеље у Халацићу налазило се на значајном путу, који је долазио из Салоне и водио на сјевер, гдје је била станица конзуларних бенефицијара, са храмом посвећеном богу Јупитеру. Простор Црквине покривен је каменим громилама, зараслим у растиње. На сјевероисточном дијелу Црквине налази се католичко гробље, а према југозападу су двије терасе, окренуте према планини. Вјероватно ради се о културном слоју са великим бројем остатака грубе керамике. Ту се првобитно налазило параисторијско насеље. Изнад једне терасе се на врху брежуљка диже утврђење које се зове Градац.

Из Халацића потичу бројни вотивни споменици. Бенефицијарски натписи указују на муниципијум. Романизирано становништво, иако је прихватило тековине римске цивилизације и културе, остало је везано за домаћа вјеровања и обичаје, како то показује њихова ношња, накит, као и имена на споменицима. Овдје се под римском формом крију домаћи садржаји све то показује да на Гламочком пољу поред јаког римског утицаја сачувао се живот домаћег (илирског) елемента још у III и IV в. па све до сеобе народа. Са Црквине потичу базе стубова и мали капители указује да је ту постојао храм и базилика саграђена у VI вијеку.

Из тога можемо закључити да је насеље у Халацићу настало са доласком Римљана на ово подручје и живјело интезивним животом до доласка Авара крајем VI вијека.

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВИНА, ГЛАВИЦЕ

Главице, удаљене од Халацића око 2 км, налазе се на дијелу главне трасе пута. Сачувани остаци насеља у Главицама указују да је оно постојало током касноантичког периода. Насеље је аутохтоног типа, са кућама изграђеним од дрвета, без трагова археолошких остатака. Једини чврсти објект била је касноантичка базилика, у којој је било уграђено доста камених сполија донетих из Халацића. Значи да у вријеме кад се почела градити ова базилика у Главицама римски храм у Халацићу није био више у функцији.

ЛОКАЛИТЕТ ГОМИЛЕ, ШУМЊАЦИ

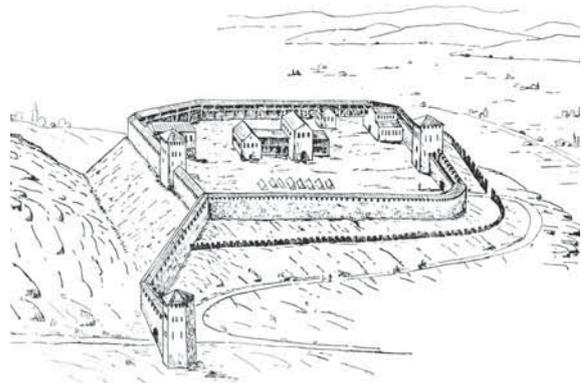
Ово насеље налази се 3 км сјеверније од Главица. Мање римско насеље налазило се на римском путу. Из Шумњака потичу архитектонски елементи, као остаци римских објеката: квадери профилираног камена, архитрав са фасцијама и капител јонског стила, са пиластром (сл. 12). У Шумњацима је ископан и рељеф с ликом бога Либера (грчки Дионис), што је прва потврда његовог култа на Гламочком пољу. (сл. 13)

ЛОКАЛИТЕТИ БОРАК, ВРБА И ПОДГРАДИНА (КАМЕНСКА)

Село Врба и Подградина (Каменска), који се налазе 5 км југоисточно од Гламоча, спадају међу највеће античке локалитете у Гламочком пољу. Ипак, антички налази из Подградине, наро-

┌ сл. 13 Релеф с ликом бога Либер, (I. Bojanovski 1980/81)

План рефугијума, (D. Sergeјvski 1942) ┐ сл. 14 ┌

чито остаји зграда, заостају за онима из Халашаћа и више су епихорског карактера (бројни Силвани и епитафи са епихорском ономастиком).

Приликом изградње базилике на Врби (Борак) у V вијеку уграђени су надгробни споменици из ранијег, прехришћанског доба, искориштени као грађевински материјал (Bojanovski 1982: 15-40). Д. Сергејевски је претпоставио да се на Борку налазило неколико десетина камених кућа, чија горња конструкција је била дрвена. Насеље, које је заузимало око 15 хектара простора, епихорско-римског је карактера, судећи по бројним налазима рељефних приказа Силвана и надгробних споменика. Релеф са фризом кола у коме учествује пет фигура, међу њима три нимфе на лијевој страни, а десно два мушка божанства Лијево божанство Силван учествује у игри и у загрљају са сусједном нимфом, док десно стоји издвојено непознато божанство и погледом прати игру кола (Бојановски 1977-78: 117).

На два натписа из Подградине⁴, потврђен је назив муниципијума *Salvium*, који се у писаним изворима наводи као *Salvae*, а на црквеном сабору у Сплиту (*Salona*), одржаном 533. г., помиње се као муниципијум *Salviaticum* (Папалић 1961: 290-303).

УТВРЂЕЊА - РЕФУГИЈУМИ

Изнад Подградине, гдје је у предримско доба било илирско градинско насеље, подигнуто је јако античко утврђење-рефугијум, са насином и јарком (сл.14), у који су касније уграђене бројне сполије из Врбе (Bojanovski 1988: 236-237). Слично утврђење било је изграђено на Грацу у Халашаћу, око 7 км сјеверозападно од Гламоча, гдје се преко Голије и Старетине спунта римска цеста из Ливањског поља.⁵ Постојало је и веће насеље, путна станица *Salvae*, везана за конзулар-

не бенефицијаре, као и храм посвећен богу Јупитру. Светилишта посвећена домаћим боговима налазила су се у Халашаћу, Врби и на Бусији. Домаћи богови и њихово поштовање, прожете римским вјерским елементима, сачувало се до V вијека. Највећа хришћанска базилика на Гламочком пољу подигнута је током VI в. у Халашаћу. Подигнута на старијем римском храму, датована је на основу малих капитела, пронађених приликом пробног сондажног истраживања 1931.г.

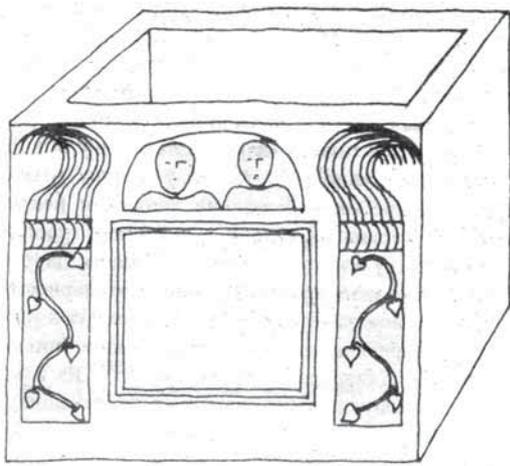
На појединим праисториским градинама пронађени остаји зиданих бедема у малтеру (Рајићке, Зајаруга, Озрен, Долац, Градина Шиљак, Скуцани Драгњић-Благодија), што указује на коришћење ових локација и током римског периода, када се рурална насеља оснивају и у пољу, која нису сачувана. Откривене супструкције грађевина можда припадају вилама рустикама. Градине на локалитетима у Подградини, Халашаћу, Рајићкама и Младешковцима биле су утврђене као збјегови током касноантичког периода.

КАМЕНИ СПОМЕНИЦИ (СТЕЛЕ, ЦИПУСИ, АРЕ)

Током I вијека и прве половине II вијека, под римским утицајем, Делмати практикују обичај спаљивања умрлих, о чему свједоче сандуци за пепео, орнаментисани вегетабилним мотивима

4 Ови натписи (први: ...ntio principi municipii...omnibus honoribus in re publica sua functo, ex protectore, procuratori metalorum; други: ...ex municipio Salvia.....*i ...dec(urio) municipio/...* Salvia natus Starue) узидани су у куће породице Матић.

5 Реч је о истом типу касноантичких рефугијума, судећи према положају, плану и начину њихове израде

└ сл.15 Сандук за пепео са приказом покојника,
(А. Јовановић 1980)

└ сл.16 Поклопац урне за пепео са приказом
четири фигуре, (Д. Сергејски 1933)

└ сл.17 Урна као вијенац на бунару у Ковачевцима,
(Д. Сергејски 1942)

и портретима покојника (сл. 15). На поклопцу урне за пепео са локалитета Градац у Халашкићу приказане су погрсја четири фигуре (три мушкарца и једна жена), које у рукама држе јаје, ружу, кључ и чашу (сл.16). Урна из Ковачеваца (данас на вијенцу бунара) без украса је, осим што на другој страни има удубљење налик патери (сл. 17). О погребним обичајима свиједоче и фрагменти надгробних натписа, ципуса и стела. Међу њима посебно се истиче монументална стела из Исаковаца, италског типа, али израђена у домаћој радионици, прави примјер римско-провинцијалне умјетности, са јаким утицајем домаће традиције.

Од већег броја надгробних споменика сачуване су стеле и ципуси, а тек понеки камени сандук за пепео са табулом ансатом на предњој страни, као што је примјер у Халашкићу (сл. 18). (Јовановић 1984: 91-95). Дијелови саркофага нађени су такође у Халашкићу (поклопци саркофага премјештени су у Тослије, гдје данас налазе покрај једног бунара.), Врби, Ковачевцима и Главцима. На стели су обично приказани портрети покојника и разноврсни детаљи украсног карактера: мотиви акантуса, лозије, палмете, бршљана и розете. Едикуле с портретима фланкирају канеловани и тордирани ступчићи, који се завршавају капителима с лиснатим украсом или волутом (Војановски 1988: 242-243).

ЛОКАЛИТЕТ БОРАК, ВРБА

1. Фрагментовани надгробни споменик (43 x 18 x 22 цм), са дјеломично сачуваним натписом са краја II вијека, висина слова 4 цм (сл. 19).
2. Фрагментовани надгробни споменик (29 x 14 x 16 цм), са дјеломично сачуваним натписом са краја III вијека, висина слова 4 цм (сл. 20).

└ сл.18 Сандук за цео са представом табуле ансамбе, (D. Sergejvski 1942)

3. Фрагментовани надгробни споменик (27 x 33 x 10 цм), са дјеломично сачуваним натписом из III вијека, висина слова 3, 5 цм (сл.21).
4. Поклопац урне са полукружним акротеријом (18 x 33 x 23 цм), са дјеломично сачуваним натписом, висина слова 5 цм (сл. 22).
5. Фрагментовани надгробна стела (40 x 29 x 20 цм), са дјеломично сачуваним натписом (висина слова 5,2 цм) и украшеном ивицом биљним мотивом (сл. 23).
6. Фрагментовани надгробни споменик (15 x 22,5 x 16,5 цм), са дјеломично сачуваним натписом из друге половине II вијека (висина слова 5,2 цм).
7. Фрагментовани надгробни споменик (21,5 x 20,5 x 10 цм), са дјеломично сачуваним натписом из друге половине II вијека (висина слова 5,2 цм).
8. Фрагментовани надгробни споменик (35 x 33 x 17,5 цм), са дјеломично сачуваним натписом, висина слова 4,2 и 4,5 цм (сл. 24).
9. Горњи дио надгробног споменика са краја II и почетка III вијека (21 x 38,5 x 20,7 цм) преполовљен у два дијела. На лијевој страни орнамент палмете и тордирани стуб са лиснатим капителом, а десно је натпис, висина слова 2,7 цм (сл. 25).
10. Горњи дио надгробног споменика из друге половине II вијека, (27 x 41 x 17цм), са два титулуса, висина слова лијево 5цм, десно 3,8 цм (сл.26).
11. Фрагментовани надгробни споменик (19 x 14 x 9 цм), са дјеломично сачуваним натписом, висина слова 4 цм (сл.27).
12. Фрагментовани надгробни споменик (18 x 27 x 18 цм), са дјеломично сачуваним натписом (сл. 28).

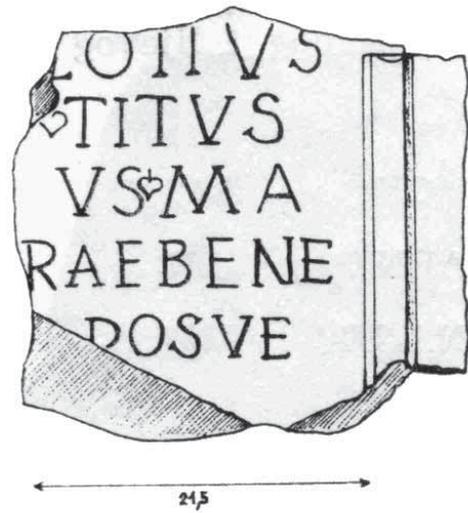
└ сл.19 Фрагмент надгробног споменика из Врбе(Борак), (I. Bojanovski 1982)

└ сл.20 Фрагмент надгробног споменика из Врбе(Борак), (I. Bojanovski 1982)

┌ сл.21 *Фрагмент надгробног споменика из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982)*

Поклопац урне из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982) ┐ сл.22

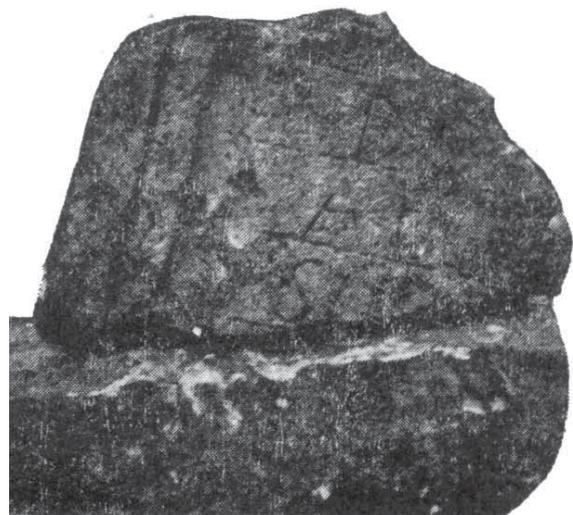
┌ сл.23 *Надробна степа из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982)*

Фрагментовани надробни споменик из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982) ┐ сл.24

┌ сл.25 *Горњи дио надробног споменика из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982)*

Надгробни споменик из Врбе(Борак), (I. Vojanovski 1982) ┐ сл.26

┌ сл. 27 Надгробни споменик из Врбе(Борак),
(I. Bojanovski 1982)

Надгробни споменик из Врбе(Борак), сл. 28 ┐
(I. Bojanovski 1982)

13. Фрагментована надгробна стела са краја II или почетка III вијека (25 x 41 x 15 цм), са дјеломично сачуваним натписом.
14. Фрагментовани надгробни споменик (11 x 20 x 8 цм), са дјеломично сачуваним натписом.
15. Фрагментована надгробна стела (29 x 25 x 18 цм).
16. Фрагментована надгробна стела са краја II или III вијека (54 x 42 x 16 цм), са два портрета, сачувана су појединачно (лијева особа у руци држи свитак као знак цивитета) и већи дио натписног поља, 29 x 30 цм, висина слова 3 цм (сл.28).
17. Жртвеник (71 x 29 x 24 цм), оштећене базе и натписа (34,5 x 28 цм), висина слова између 3,4 и 3,8 цм (сл. 29).
18. Фрагментовани votivни споменик, са дјеломично сачуваним натписом (висина слова 4цм), паралела из Богданшића у Шуици (сл. 30).

Жртвеник из Врбе(Борак), сл. 29 ┐
(I. Bojanovski 1982)

ЛОКАЛИТЕТ ПОДГРАДИНА (КАМЕНСКА)

1. Фрагментована ара (0,32 x 0,40x 0,18 цм) орнаментисана с розетом у средини и са стране аре истакнути су кружни акротерији (сл. 31).
2. Фрагментовани доњи дио споменика с профилисаном базом који обликом одговара ари (0.50 x 0,30 x 0,40 x 49). (сл. 32).

Вотивни споменик из Врбе(Борак), сл. 30 ┐
(I. Bojanovski 1982)

└ сл.31 Ара из Подградине (Каменске),
(I. Bojanovski 1982)

Ара са Црквине из Халашаћа Аурелија
Руфа, (I. Bojanovski 1985/86) ┘ сл.34

└ сл.32 Надгробни споменик, (I. Bojanovski 1982)

└ сл.33 Ара са Црквине из Халашаћа,
(I. Bojanovski 1985/86)

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВИНА, ХАЛАПИЋ

1. Ара (77 x 57 x 39 цм), са траговима натписа ИОМ.
2. Ара (38x 35x 45 цм), чији је горњи дио сачуван, с посветом ИОМ, украшен волутама и патером (сл. 33).⁶
3. Ара (0,80 x 0,56 x 0,34 цм), са натписом који указује да је ара Аурелија Руфа и његове супруге Викторине настала на Гламочком пољу, гдје су ова имена позната. Жртвеник се налази у Земаљском Музеју у Сарајеву (сл. 34).
4. Ара (0,88 x 0,49 x 0,38 цм), Гаја Јулија Рогата, конзуларног бенефицијара из Халашаћа, општећена са сачуваним натписом (сл. 35).
5. Ара (0,66 x 0,55 x 0,52 цм), посвећена Јупитеру од протектора Елија Тита.⁷ Од Јупитерових симбола, украшена је рељефом орла, који је стоји на постољу раширених крила (сл.36).

ЛОКАЛИТЕТ ЂЕКИЋА БРДО, ГЛАВИЦЕ

1. Фрагментовани ципус сандучастог облика (52,5 X 26 X 35 цм),⁸ са натписом из ранијег времена и преко њега касније уклесаним другим натписом. Споменик се датује у III вијек (сл. 37).

- 6 Ара, пренета са Црквине из Халашаћа као и други споменици, у Археолошку збирку у дворишту Основне школе Јунуз Дурут у Гламочу
- 7 Потиче из храма у Халашаћа, одакле је пренет у Главице, гдје је као спотиј уграђен у неки објекат. Налази се у Земаљском Музеју у Сарајеву.
- 8 Откривен је у Главицама, уз западни зид објекта С.

┌ сл. 35 Ара са Црквине из Халашћа Гаја Јулија Рогата, (I. Vojanovski 1985/86)

Ара са Црквине из Халашћа од протектора Елија Тита, (I. Vojanovski 1985/86) ┐ сл. 36

┌ сл. 37 Фрагмент ципуса, Црквина, Главице, (I. Vojanovski 1985/86)

Фрагмент надгробног споменика са акротеријама, Црквина, Главице, (I. Vojanovski 1985/86) ┐ сл. 38

┌ сл. 39 Поклопац урне, Црквина, Главице, (I. Vojanovski 1985/86)

Поклопац урне за пепео у облику саркофага, Црквина, Главице, (I. Vojanovski 1985/86) ┐ сл. 40

└ сл.41 Фрагмент натписа, Црквина, Главице,
(I. Vojanovski 1982)

Импост капител, Црквина, Главице, сл.45 ┘
(I. Vojanovski 1982)

Фрагментовани надгробни споменик сачуван лијеви дио едикуле, Црквине, Главице,
(I. Vojanovski 1982)

└ сл.42

Ципус са ликом крилатог Генија, Црквина Главице,
(I. Vojanovski 1982)

└ сл.43

Фрагментована стела с полуфигурама и забатом, Црквина, Главице,
(I. Vojanovski 1982)

└ сл.44

2. Фрагментовани надгробни споменик (34 x 18 x 31 цм), уграђен као сполија у базилику у Главијама(сл.38), који се датује у III вијек.
3. Поклопац урне (32 x 38 x 57 цм), са акротеријама и украсном палмером, без натписа (сл.39).⁹
4. Поклопац урне за пепео (сл. 40) у облику малог саркофага (35 x 78 x 19 цм).¹⁰
5. Фрагментовани натпис са средишњег дијела надгробног споменика (сл. 41).¹¹
6. Фрагментовани надгробни споменик (сл. 42), сачуван је лијеви дио едикуле и мањи дио натписа. На едикули је лик жене, обучене у хаљину с крстастом фибулом на десном рамену, а ивични дио украшен мотивом лозе са гроздовима.¹²
7. Ципус (1,31 x 0,57 x 1,12 м), са ликом крилатог Генија на бочној лијевој страни, приказаног у високом рељефу, наог и са бакљом у десној руци (сл. 43). Датује се у III вијек.
8. Фрагментована стела (57 x 35 x 10 цм), дио нише с полуфигурама (сл. 44)¹³ и забатом, са урезаним мотивом розете. Рељеф спада у производ илирске умјетности са краја II и III вијека.
9. Орнаментисан импост капител (сл. 45), који се датује у II вијек.¹⁴

9 Пронађен је у базилици у Главијама, између просторија D и C.

10 Пронађен је у базилици у Главијама у просторији B. Налази се у Музеју РС у Бања Луци.

11 Пронађен је уз темеље западног дијела базилике

12 Споменик је узидан у базилику у Главијама.

13 Ријеч је о бистама на постољу, као на стели из Исаковаца.

14 Пронађен је у базилици у објекту D.

┌ сл.46 *Ара с натписом, Црквина, Главице,*
(I. Bojanovski 1982)

Фрагментовани жртвеник, Главице, сл.47 ┐
(I. Bojanovski 1982)

10. Фрагментована Ара (45,5 x 32 x 22 цм) са дјелимично сачуваним натписом (сл. 46).
11. Фрагментовани жртвеник (40 x 14,5 x 32 цм). На десној бочној страни титулуса видљива је патера, док лијева страна оштећена (сл. 47).
12. Ара (52 x 27 цм), са дјелимично сачуваним натписом (сл. 48)¹⁵
13. Фрагментовани жртвеник (53 x 13 x 14 цм) са дјелимично сачуваним натписом (сл. 49).

ФИГУРАЛНА СТЕЛА ИЗ ИСАКОВАЦА

Овај надгробни споменик са три фигуре и натписом пронађен је у Исаковцима, приликом проширења сеоског пута који повезује села Дубраве, Поткрај, Младешковце, Хасенбеговце и води сјеверним рубом Гламочког поља. (сл.50). Стела има облик италијанског типа и спада међу љешње споменике аутохтоног стила провинцијално-римске умјетности из III вијека. Она је у ликовном погледу значајна по томе што представља вештину тадашњих домаћих мајстора, а садржи у себи неке нове елементе. Рађена је од једне врсте меканог камена муљике, лаког за обраду и отпорног на атмосферске прилике и промјене температуре у условима опште планинске климе, каква је на Гламочком пољу. Стела, димензија 1,50 x 0,79 x 0,22 м, тродјелна је, састављена од забата, нише и едикуле. Забат троугаоног облика украшен је пластичним орнаментом: унутрашњост покрива двострука розета, лијеви угао је попуњен стилизованим мотивом, док је на десној страни приказана пластична брадва, симбол вјере у загробни живот. У ниши се налазе бисте покојника, што је

¹⁵ Уграђена је у јужни доворотник између просторија D и C, у објекту базилике у Главицама.

Ара, Црквина Главице,
(I. Bojanovski 1982)

сл.48 ┐

Фрагментовани жртвеник, Црквина, Главице,
(I. Bojanovski 1982)

сл.49 ┐

Фигурална стела из Исаковаца,
(I. Bojanovski 1984)

сл.50 ┐

Л с.51 Релеф Силвана из Халаша, (Д. Сергејски 1927)

Релеф Силвана из Подградине (Каменске), с.52 Л (Д. Сергејски 1927)

овдје ријетка појава. Њихови стилизовани портрети исклесани су у релефу, лијево жена, а десно мушкарац, у средњим годинама и син између њих. Пластична обрада има одлике римско-провинцијалне умјетности с краја II и почетка III вијека. Натписно поље има облик едикуле које уоквирују два тордирана стуба коринстких капитела. Споменик је подигла за свога живота Елија Masso свом супругу Publiju Eliju Victoru и најмлађем сину Victorisimu дјечак, који је умро са 10 година.

ДОМАЊИ КУЛТОВИ

Највећи број споменика посвећених божанском пару Силванау и Дијани посједује Гламочко поље и потиче из III вијека. Силван, главно божанство илирског пантеона, приказиван као је грчки Пан, получовјек-полујарац, по чему се разликује од италског Силвана, који код Римљана представља божанство нижег реда. На Гламочком пољу пронађено је 11 релефа с ликом Силвана и Дијане (Врба, Подградина, Гламоч, Халаша, Опачић, Дубрава), што указује да су ова епихорска божанства шума и папњака била поштована међу пастирима, те да се њихов култ одржао и у римско доба. У Шумњацима је откривен релеф Либера, грчко-римског божанства, у римској интерпретацији, а 7 релефа непознатог божанства (Гениј), који се јављају само на Гламочком пољу, са уздигнутом десницом а лијевом руком врши либацију (Bojanovski 1988: 242-243).

Од петнаест познатих споменика Силванова култа, једнаест су релефи (Врба, Подградина, Халаша, Опачић, Гламоч), а четири жртвеници с натписом (Подградина, Бусија, Халаша). Релефи с Борка (Врба) немају натписе не зна се којем Силвану су били посвећени. Релеф с Каменског

гробља има посвету *Nymphis et Silvano*, док је жртвеник с Каменске Подградине био посвећен Силвану с надимком *Silvester*¹⁶ (Сергејски 1927: 258). Од бројних Силванових епитета (*Messor, Communis, Domenisticus, Augustus*) на Гламочком пољу јавља се епитет *Silvanus Cor* (Сергејски 1928: 80), али су непознати облик, значење и иконографски изглед Силвана под тим именом (Bojanovski 1977: 128-130).

СИЛВАН И ЊЕГОВА КУЛТНА ЗЕЈЕДНИЦА

Силван

Силван је на култим релефима углавном приказиван са козијим ногама и роговима, споменици из Халаша (с.51), Подградине Каменске (с. 52). У неким случајевима Силван се појављује уз атрибуте (с.53, с. 54): сиринга (релеф из Опачића), педум (релеф из Подградине Каменске, Халаша, Опачића, са Бусије). На Силвановим релефима се од животиња приказују искључиво коза и пас (Подградина Каменска), а од биљака стабло или грана, видљиви на релефима у Халашу и Подградини Каменској (Сергејски 1927: 256).

Силван и дијана

Веома интересантан лик Дијане на релефу из Опачића на Гламочком пољу Дијана је приказана раширених ногу стоји уз Силвана, обе руке је скупила и подигла их у висину рамена, држећи у шакама по једну грану. Дијанини атрибути су грана коју држи у рукама. То је палмина или смоквна грана. Бујна и валовита коса јој се расула по раме-

16 То је онај исти Силван који је на релефу из Бусије приказан у друштву Дијане као млади Пан

— сл.53 *Релеф Силвана из Подградине (Каменске), (D. Sergejevski 1942)*

Релеф Силвана из Градина-Камин, (Д. Сергејевски 1927) — сл.54

нима из Граца код Халацића и из Бусије. На глави има жироки вео, чији се крајеви спуштају на рамена споменик из Опачића. (Сергејевски 1929: 98) Примјер провинцијалне обраде у приказивању лика представља релеф из Опачића (сл.55). Оба божанства су приказана са својим атрибутима, уз Силвана на једној страни сиринга и педум, а на другој страни уз Дијану су лук и стријела. (Сергејевски 1928: 84). Они су приказани и са животињама Силван са козом, а Дијана је приказана са кошутом и са псом. У случају када је Дијана приказана док вади стријелу из тулца да би доспјела на неку појављену животињу, а Силван је макнуо са уста сирингу коју је свирао пријетого. Налази се на релефу из Граца-Халацић. Споменик који уз релеф носи текст налази се у Бусији може датовати крајем II вијека (сл.56).

Силван и нимфе

За сада су позната два релефа: један са локалитета Камен-Подградина, са натписом и релефним приказом четри лика, Силвана и три нимфе, који се држе за руке Силван, као предводник кола, приказан је у загрљу са сусједном нимфом, која, као остале нимфе, на глави има високу капу и траке у коси (сл.57). На овом релефу, који се датује у II или III вијек, приказана су домаћа божанства (Сергејевски 1927: 258).

ДИЈАНА И ЊЕНА КУЛТНА ЗАЈЕДНИЦА

Дијана

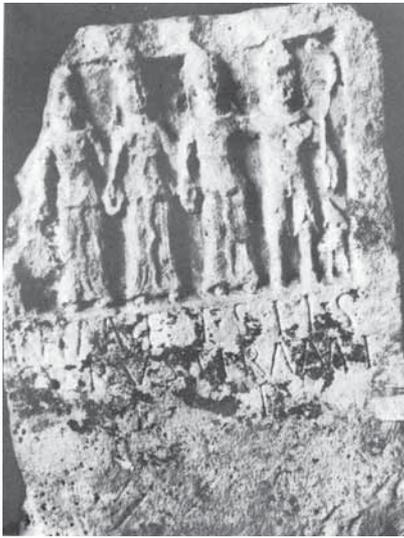
Занимљиви су прикази Дијане на два споменика (Халацић, Бусија) у типично ловачком ставу, како вади десном руком стријелу из тулца, а лијевом повијеном руком држи лук Релеф из Ха-

Релеф Силвана из Опачића, (Д. Сергејевски 1929) — сл.55

Релеф Силвана и Дијане из Бусије, (I. Bojanovski 1966) — сл.56

┌ сл.57 Рељеф Силвана и нимфи из Подградине (Каменске), (Д. Сергејски 1927)

┐ Епиграфски споменик Јуштера из Рудића, (Д. Сергејски 1933) сл. 60 ┌

┌ сл.58 рељеф Дијане из Халаштића, (Е. Итатовић 1977)

лашића добро је очуван, док је рељеф са Дијаниним ликом из Бусије оштећен, тако да су видљиве једино контуре богињиног лика. На рељефу из Халаштића приказана је са луком у савијеној лијевој руци и благог покрета улијево (ноге у раскораку), у потпасаном хитону, кратких рукава, са огртачем који лепрпа. На овим споменицима у рељефу је од уобичајених пратећих животиња пса или кошпуге, приказана само кошпуга (сл. 58).

Дијана-нимфе

Једини споменик посвећен овој култној заједници је рељеф из Опачића, са приказом три лика: у средини на неком постољу стоји Дијана, а до ње са обе стране по један женски лик. Дијана, у краткој потпасаној туници, са марамом на глави и благо подигнутих руку, у шакама држи смоквину и палмину грану. Оба женска лика, у истој одјећи, држе лијевом и десном руком skut Дијанине тунике. На рељефу, датованом у III вијек према стилском изразу, видљива је и посуда, која би могла да се протумачи као култни предмет (сл. 59).

┌ сл.59 Рељеф Дијане и нимфи из Опачића, (Д. Сергејски 1942)

РИМСКИ КУЛТОВИ

Увођење и ширење римских култова било је везано за римска освајања и окупацију ових крајева. Римска присутност није утицала на потискивање домаћих култова, нити религије, већ је значила почетак приближавања и међусобних културних прожимања. Преглед дедиканата разних вотивних римских споменика указује да их је подизао мали је број Римљана, то су чинили претежно припадници Илира. Будући да на споменицима, уз име римског божанства, налазимо и домаће, које је с њим изједначено, могло би се закључити да је ријеч о домаћем божанству истих

Епиграфска ара Јупитера из Халацића, сл. 61 ┘
(С. Truhelka 1889)

особина као римско. Већи број кулних и вотивних споменика римских божанстава са подручја Гламочког поља представља домаћу илирску традицију.

ЈУПИТЕР И ЊЕГОВА КУЛТНА ЗАЈЕДНИЦА

Јупитер

Епитет *Cohortalis*, који означава војничку функцију Јупитера, заштитника једног Војног одјељења кохорте, јавља се на једном споменику из села Рудићи, код Халацића. На споменику се наводи се епитет божанства, посвета бенефицијара и име војне јединице којој је припадао дедикант, XI легије Клаудије (сл. 60).

Јупитер-Геније

Геније у друштву са Јупитером јавља се на једној епиграфској ари из Халацића. Посвета почиње са *Genius loci* и епитетом *Conservator*. Припадник VIII кохорте, која је у Далмацији од I до средине III вијека, *Voluntariogum* је дедикант из Халацића. Зато се овај, као и већина војних натписа из Гламоча, датије у III вијек (сл. 61).

Херкул

На епиграфској ари из Халацића сачувано је почетно слово имена божанства, уз епитет *Augusto* и додатак *Sacrum*. Споменик је подигао *Celsinus* за здравље цара Гордијана и Помпеијана. Припадници војних јединица су углавном варвари, који су прихватили ово божанство за заштитника (сл. 62).

Епиграфска ара Херкула из Халацића, сл. 62 ┘
(Д. Сергејски 1927)

Фигурина Либерера из Гламоча, сл. 63 ┘
(Ј. Brumšmid 1913)

┌ сл.64 Споменик Генија из Подградине,
(Д. Сергејски 1927)

Споменик крилатог генија из сл. 65 ┐
Бусије, (Д. Сергејски 1928)

Либер

Појављује се као бронзана фигурина у Гламочу, приказан наг, са спуштеном десном руком низ тијело, а лијева недостаје, са бршљановим вијенцем на глави. Споменик овом божанству подигли су војници, чије паралеле представљају статуете из Салоне и Трогира (сл.63).

Генији

На једном споменику из Подградине помиње се име генија мјеста цјелини (сл.64), а на другој посвети је парцијално име бенефицијара легије XIII Gemina, који подижу са својим војницима из кохорте VIII Voluntariorum, чији се боравак у овим крајевима везује за вријеме до средине III вијека (Сергејски 1927: 258). Геније на жртвенику из Бусије представљен је наг на плићем постољу (сл.65) а на споменику из Камена приказан је крилати геније (Сергејски 1827: 257). Представа генија са Гламочког поља односе се на неко домаће божанство, за сада непознатог имена (Imamović 1977: 121-207).

ГРЧКИ КУЛТОВИ

Увођење грчких култова на ове просторе започиње са римским освајањем. Поједине грчке култове Римљани су прихватили посредством бројних трговаца, међу којима је било Грка, који су са собом носили своје култове, као и преко грчке или хеленизоване оријенталне радне снаге, за разлику од Римљана, чији су носиоци војници. Грчки култови, за разлику од популарних римских, нису омиљени на овом подручју, о чему свједочи мали броја споменика ове врсте, што се објашњава култовима народа који није носилац окупације и власти.

Аполон

Једини споменик посвећен Аполону је ара из Подградине Каменске, на којој посвета почиње именом овог божанства (сл. 66), уз додатке Pius, Sanctus и Sacrum (Imamović 1977: 211).

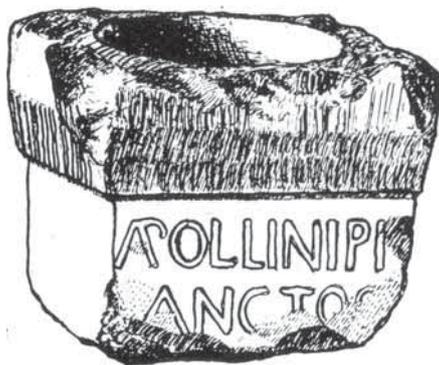
ТРАЧКИ КУЛТОВИ

Трачке култове преносили су војници и трговци, а на ово подручје његов продор одвијао се са истока, тј. преко Србије, која се граничила са Тракијом. Иако малобројни на овом подручју, споменици посвећени овим божанствима ипак доказују њихово поштовање.¹⁷

Подунавски коњаници

Представе подунавских коњаника на овалној плочици из Халаша уоквирене су едикулом са два стуба. Изнад едикуле приказане су змије. На првом појасу приказан је Сол на четвороспрегу са по једним паром коња, а у другом женска фигура у дугом хитонном, са чије лијево и десне стране се налази по један коњаник. Испод лијевог коњаника приказан је кољаник, а испод десног жена одјевена у хитон. Три особе за столом приказане су на трећем појасу, а на четвртном појасу налази се треножац са рибом и изнад змија (сл.67). Ова рељефна плочица, везана за споменике панонске регије, датује се у II вијек (Имамовић 1977: 241-248).

¹⁷ Велики број ових споменика са подручја Гламоча израђен је у истом калупу, и представљају рад три или четири радионице, а центар њихове израде била је Salona.

┌ сл.66 Споменик из Подградине (Каменске),
(K. Patsch 1907)

Релефна плочица подунавског коњаника из сл. 67 ┘
Халаша, (E. Nowothy 1894)

ОРИЈЕНТАЛНИ КУЛТОВИ

Поштоваоци и преносиоци овог култа су Римљани, прије свега војници римских легија и трговци, који су са истока долазили су у римске провинције, не заборављајући своје култове.¹⁸

Култ бога Митре

Споменици посвећени овом божанству пронађени су у Старом Селу код Гламоча.¹⁹ Међу дедиканатима на њима има имена источњачког поријекла, као што је Sisimbrius (Imamović 1977: 277-286). Једна ара, добро сачувана, са натписом „Invicto aras Sisimbrius d(ecurioonum) d(irecto) L(ibe-ns) p(osuit)“, дошпела је у лашидариј Надбискупске гимназије у Травнику (сл.68), а друга, узидана у зграду власника посједа, има натпис „D(eo). I(nvic-to) M(itrae)...“ Уз ове жртвенике нису пронађени остаци Митреја (Сергејевски 1942: 153).

ОШТЕЋЕНИ СПОМЕНИЦИ И НЕПОЗНАТА БОЖАНСТВА

На Гламочком пољу пронађено је пет рељефних споменика са представом мушке особе (сл.69, сл.70, сл. 71, сл.72, сл.73)²⁰ која се односи на, за сада, непознато божанство (Подградина Каменска, Црквина у Халашу, Гламоч), (Сергејевски 1933: 8; Imamović 1977: 348, 466).

ПРЕГЛЕД ЛОКАЛИТЕТА

Археолошки локалитети подјелени су према типовима на: насеља, насеља и светилишта, утврђења, базилике, некрополе равних гробова, камени споменици, стеле, ципуси, аре, случајни налази, појединачни налази.

НАСЕЉА

- Црквина, Хасенбеговици: остаци грађевина I-IV вијека.
- Црквина, Исаковици: остаци темеља касноантичке базилике, V/VI вијек.
- Црквина, Карајизовици: темељи правоугаоних зграда (Буква); опека и новац, I-IV вијека.
- Гомиле, Шумњаци: остаци античке архитектуре, III вијек.
- Градац, Халаша: двије грађевине унутар античког утврђења (базилика и цистерна), касноантичко доба.
- Подградина (Каменска): остаци зидова грађевин, касноантичко доба.
- Рудине, Рудине: мало насеље изнад Врбе

НАСЕЉА И СВЕТИЛИШТА

-Црквина, Халаша: остаци грађевина и обрађено камење, бенефицијарска ара, базе стубова, симсова, фризова (храм бога Јупитера), војивни рељефи и натписи посвећени домаћем божанству, остаци храма из III вијека и касноантичке базилике из VI вијека.

УТВРЂЕЊА

- Церина Градина, Благодија
- Градац, Халаша: остаци касноантичког рефугијума

18 На Митриним споменицима јављају се четири епитета: Deo, Soli, Augusto, Invicto и додатак Sacrum.

19 Илија Јакшић 1928.године из Старог Села пронашао је на свом посједу двије аре посвећене богу Митри.

20 Један је сачуван у целини, а пет споменика је фрагментовано, са оштећеним натписима.

┌ сл.68 *Ара са натписом бога Митре из Старог Села, (Д. Сергејски 1933)*

┌ *Рљеф непознатог божанства из Подградине Каменске, (Д. Сергејски 1933)* сл. 69 ┐

┌ сл.70 *Рљеф непознатог божанства из Подградине Каменске, (D. Sergejvski 1942)*

┌ *Рљеф непознатог божанства из Подградине Каменске, (Д. Сергејски 1928)* сл. 71 ┐

┌ сл.72 *Рљеф непознатог божанства из Халашћа, (D. Sergejvski 1942)*

┌ *Рљеф непознатог божанства из Гламоча, (E. Imamović 1977)* сл. 73 ┐

- Градина, Подградина (Каменска): касноантички рефугијум, надгробни и вотивни споменици, рељефи Силвана и Дијане
- Градина, Рајићке: касноантички рефугијум,
- Марелића Градина, Старо Село, Царевица: остаци зидова од ломљеног камена у малтеру, касноантичко доба.
- Солдатова Градина, Шумњаџи: остаци постојећег бедема, на којем је касније подигнут зид у малтеру, касноантичко доба.

БАЗИЛИКЕ

- Црквина, Главице-Ђекића Брдо: касноантичка базилика. (наронитански) тип базилике
- Црквина, Халацић: грађевински остаци касноантичке базилике, V/VI вијек.
- Црквина, Исаковици: грађевински остаци базилике, фрагменти римских стела кориштени као сполијум.
- Црквина, Карајизовци: грађевински остаци базилике, налази опеке и новца.
- Црквина, Врба-Борак: касноантичка базилика, зидана гробница, ранохришћанска фибула, метални крст, касна антика (V вијек).

НЕКРОПОЛЕ РАВНИХ ГРОВОВА

- Бара, Јакир: римска некропола, ципус, IV вијек.

КАМЕНИ СПОМЕНИЦИ

- Драга, Опачић: споменици у стијени, плоча са натписом, двије са рељефом, керамичка посуда и два, III вијек.
- Бусија, Гламоч: жртвеник посвећен Силвану, рељеф с приказом Дијане и Силвана и посветним натписом, фрагментовани рељефа с приказом Дијане, III вијек.

СТЕЛЕ

- Црквина, Хасенбеговици: фрагментована стела, I/IV вијек.
- Црквина, Исаковици: фрагментована стела, III вијек.

СЛУЧАЈНИ НАЛАЗИ

- Гламоч: бронзана статуета Диониса, архитрав мазуолеја с приказом Нериде на морској немани, I-IV вијек.
- Црквина, Халацић: републикански и царски новац - Cassia (588. ст. е.), **Nadrianus** (117-138), Фаустина (138-141), M. Aurelius (161-180), Julia Domna (196-211).
- Хотковци: републикански и царски новац - Antonius (328. г.ст.е), Traianus (98-99), Constans (337-350).
Камен: републикански и царски новац - Antonius (31. г.ст.е), Julia Domna (196-211).
- Подградина (Каменска): сестерцијум - Philipus I и Arabicus (244-249).

ПОЈЕДИНАЧНИ НАЛАЗИ

- Старо Село: два жртвеника посвећена богу Митри, III-IV вијек.
- Хрбљани, Долац: остава римског новца /75 примјеака царског новца - Licinius (308-324), Constantinus I (306-337).
- Млиништа: остава римског новца - 30 примјерака - Licinius (318-320), Constantinus I (325-326), Constantinus II (337-338).

По свом коначном заузимању провинције Далмације Римљани на подручју Гламоча затичу домаће илирско становништво, које није живјело на утврђеним градинама, изузев у Подградини

Каменској, већ на терасама испод њих (Градац у Халацију). Ова насеља су вјероватно била повезана неком врстом комуникација, које су Римљани прилагодили својим стандардима и укључили у мрежу римских путева.

Нови господари су почетком I вијека у Гламочу, као и другим освојеним крајевима, разорили утврђена градинска насеља као могућу опасност, подижу нова насеља, о чему свједоче локалитети Борак, Врба и Црквина, Халациј. Са насељавањем сталне војне посаде започиње постепени процес романизације илирског становништва и траје све вријеме римске доминације. На карти распрострањености античких локалитета у Гламочу примјећује се да су од свих локалитета најбројнија насеља. Рехогнозирања указују на постојање једне или двије клесарске радионије из Халација, у којима су израђивани олтари за храмове, надгробни споменици и архитектонска опрема. На већини насеља нађени су многобројни остаци жељезне троске (Исаковцима, Вељино село), што указује на постојање ковачких радионица. Део војне структуре и управне власти Римске империје била је изградња путева, чиме су Римљани себи осигуравали доминацију у новоосвојеним крајевима. За непуне седам година од 14. до 20. године нове ере, у вријеме цара Тиберија, његов намјесник Долабела за тај дио Балкана изградио је 550 миља путне мреже. Римљани су за вријеме Долабелине управе Далмацијом изградили преко Гламочког поља цесту. Пружала се правцем Ливно-Крузи-Долац-Скуцани-Исаковци-Младешковци-Млиништа и даље на сјевер.

Касније ће ову комуникацију замјенити друге двије у којима ће се у центру промета и трговине наћи два урбана насеља Врба (Салвиум) и Халациј (Salviae), прва на путу Ливно-Гламоч, а

Salviae на итинерарској цести Saloniae-Servitium (Itin. Ant.) Најдужи од путних праваца саграђених у Долабелино вријеме водио је из Salone (Солин код Сплита) у новоосвојене крајеве на сјеверу, у Панонији, до Servitiuma (данашња Градишка). Антички путни правац био је дуг 167 миља, а градиле су га двије легије.

Неколико налаза миљоказа и новца у Халацију свједоче да је правац пружања римске комуникације у Гламочко поље долазио из Ливањског поља. Несумњиво је да је поменути антички правац пролазио кроз Гламочко поље да се испод Црквине у Халацију формирала путна станица Салвије са војним и цивилним садржајима.

Уз ту важну античку саобраћајницу настала је мања станица за измјену запреге или мјеста са сједиштем бенифицијара који је осигуравао безбједност пута, а уз то су грађена и војно-стратегијска упоришта кастели и рефугији. На основу рељефних остатака посвећених божанствима могло би се рећи да је илирска религија функционисала паралелно са грчко-римском. Илири са Гламочког подручја остали су оригинални до касноантичког периода, на супрот појави мијешања страних култова.

О економском просперитету овог краја и новоформираног муниципијума у првим вијековима римске владавине говоре налази раскошне архитектонске пластике, налази новца, накита (II-IV вијек), као и остаци темеља храма посвећеног богу Јупитеру (III вијек) на локалитету Црквине у Халацију.

Углавном од тога што знамо о овом насељу заснива се на случајним налазима уграђеним у касноантичко утврђење на Градцу у Халацију. То су споменици (вотивни, архитектонски) римског садржаја. Одавде су честе посвете Јупитеру, које

су неке посветили конзуларни бенефицијари, судионији Јупитеровог култа, али нађено је неколико рељефа Силвана и Дијане. Насеље се развило под Градјем, делматским утврђеним насељем које је касније било претворено у рефугиум, у који је касније било уграђено доста римских спотија. Остаци римског насеља налазе се на Црквини (код католичког гробља). Приликом археолошких истраживања обављених 2007. године и 2008. године у II фази у Халашћу карактер налаза на Црквини и око ње је чисто римски, зато у овом насељу не можемо тражити муниципални центар Салвија. Бенефицијарска ара из Халашћа је посвећена генио лоци, а не муниципији, што можемо закључити да у Халашћу није био центар муниципија. За Халашћ који се једини изузима у Гламочком пољу можемо да говоримо да је уз римски имао и домаћи дио насеља.

Налази пет касноантичких базилика (V, VI вијек) на Врби, у Халашћу, Главицама, Исаковцима и Карајизовцима, потврђују да је овај дио Римског Царства, као и остали дијелови провинције Далмације, на извјестан начин био поштеђен бурних догађаја током IV, V и VI вијека. Остаци утврђења из касноантичког периода у Халашћу, Рајићкама, Подградини, Шумњацима и Царевици, свједоче да овај крај ипак нису заобилле све недаће које започињу сеобом народа крајем IV вијека. Продором Авара и Словена крајем VI вијека завршава се антички начин живота овог краја, који је у прва IV вијека текао релативно континуирано.

Summary

After conquering the province of Dalmatia, the Romans in Glamoč have probably met with the local Illyric inhabitants who did not live in fortified hill forts, except in Podgradina (probably in the hill fort). The settlements have probably been located on the terraces below the hill forts, as in Gradac in Halapić.

These settlements have probably been connected with some sort of communication that the Romans adjusted to their standards and included in their network of roads. The new rulers have destroyed fortified hill fort settlements in Glamoč soon after their arrival (the beginning of the 1st century), as in other conquered places, on account of the potential danger that these settlements presented. Soon after the conquest, the Romans established settlements in Borak, Vrba and Crkvina sites, where the majority of archaeological findings from the classical period appeared.

With the arrival of the standing army forces, the Romanization of the local Illyrian population started gradually and lasted for the whole period of Roman dominance. The autochthonous municipium was in Podgradina and a Roman municipium *salvium* in Halapić. The map of excavation sites with the Roman findings in Glamoč shows that the settlements make the majority of the sites. The reconnaissance process shows that one or two stone cutter's workshops existed in Halapić, manufacturing altars for temples, tombstones and building elements. Considering the finds of the reconnaissance works on several settlements with remains of iron slag in Isakovci and Reljino selo, it can be concluded that in these settlements worked blacksmiths, smelting ore and manufacturing necessary tools and arms.

Several findings of coins and road signs in Halapić show the direction of Roman communication from Livanjsko polje to Glamočko polje. The

number of excavation sites, especially the remains of settlements and necropolises, lead us to conclusion that the business, cultural and military center of the Roman times has been founded in the natural center of the whole area.

The remains of the reliefs depicting deities show us that the Illyrian religion coexisted with the Greek and Roman. Illyrians from the Glamoč region kept their original beliefs until the late Classical period, in spite of the new cults appearing and blending with the old ones. The results of archaeological digs show that this was a densely populated and economically developed territory in the classical province of Dalmatia, with a rich spiritual life.

The economic prosperity of the region and the newly formed municipium in the first centuries of the Roman rule can be seen in the exceptionally beautiful architectural forms, findings of coins and jewelry (2nd to 4th c. BC) and the remains of the foundations for the temple dedicated to Jupiter (3rd c. BC) in Crkvine and Halapić.

This part of the Roman Empire, including the other parts of Dalmatia, seem to have been somewhat spared of the turmoil in the 4th, 5th and 6th c., which is confirmed by the remains of the five late classical basilicas (5th and 6th c. BC) in Vrba, Halapić, Glavice, Isakovci and Karaizovci. The remains of the fortifications dated to the late classical period in Halapić, Rajičke, Podgradina, Šumnjaci and Carević are the evidence that this territory has not been spared of the troubles starting with the movement of people in the end of the 4th c. With the Avars and Slavs breaking through in the end of the 6th c. ended the classical way of life in this area that has not been interrupted in the past four centuries.

Prevela: Olivera Teinović

Библиографија

- Bojanovski, I.**, 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Djela*, knjiga XLVII, Sarajevo.
- 1977/78, Novi spomenici Silvanove kulturne zajednice s Glamočkog polja, *Vjesnik*, X-XI, 115-130 Sarajevo.
- 1978, Noviji rimski epigrafski spomenici, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 115-125, Sarajevo.
- 1980/81 Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XI, 196-211, Sarajevo.
- 1982 Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 15-40, Sarajevo.
- 1985/86 Noviji epigrafski nalasci s Glamočkog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 40/41, Sarajevo.
- 1988, Vrba na Glamočkom poqu i problem municipaliteta Pelve (Municipium Salvium), *Dijela*, knjiga XLVI, Sarajevo.
- 1988, Doba rimskog carstva (principat), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom I, 29-36, Sarajevo.
- Imamović, E.**, 1977 Antički kulturni i votivni spomenici Bi H, Sarajevo.
- 1983 Konzervativizam Ilira jugozapadnog dijela Bosne u odnosu na domaće kultove, *Zbornik*, knjiga I, 134-144. Sarajevo.
- Јовановић, А.**, 1984 Римске некрополе на територији Југославије, Београд.
- Mandić, M.**, 1930 Tragovi prastare kulutre oko Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLII, 2-115, Sarajevo.
- Pašalić, E.**, 1960 Antička naselja i komunikacije u Bi H, Sarajevo.
- 1966 Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- 1974 Problemi ekonomskog razvika u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o ilirima u antičko doba, *Posebna izdanja*, knjiga V, 101-133, Sarajevo.
- Paškvalin, V.**, 1988, Doba kasne antike (dominat), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 36-49, Sarajevo.
- Rendić-Miočević, D.**, 1951 Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Delmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 33-46, Sarajevo.
- Sergejevski, D.**, 1927 Rimski kmeni spomenici na Glamočkom polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXXIX, 255-267, Sarajevo.
- 1928 Rimski kmeni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXXIX, 79-90, Sarajevo.
- 1929 Tri rimska reljefa iz livna i Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLI, 95-99 Sarajevo.
- 1933 Novi nalasci na glamočkom polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLV, 7-13. Sarajevo.
- 1942 Putne bilješke iz Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja* LIV, 113-171, Sarajevo.
- Šeparović, T., Petrinec, M.**, 1999 Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu, 25-31, Split.
- Zaninović, M.**, 1967 Ilirsko pleme Delmati, II, Materijalna i duhovna kultura, Gradine i naselja prema izvorima, *Godišnjak*, knjiga V, Sarajevo.

KAR

RTA 2

Средњовјековни
период

Горан Симоновић

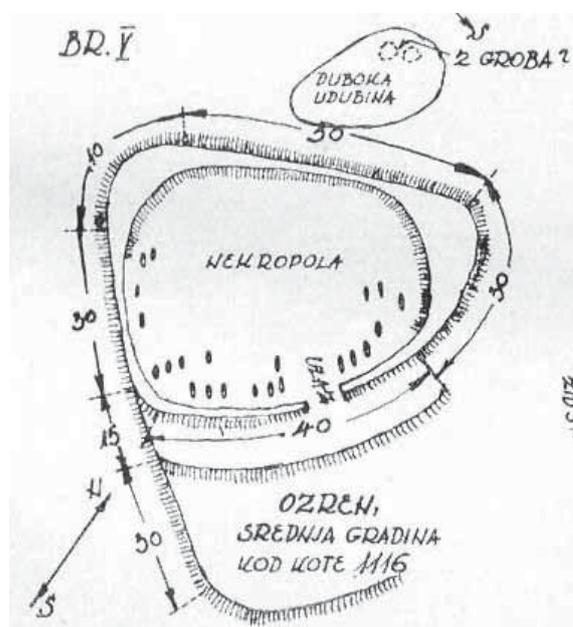
Гламоч у средњовјековном периоду

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

О средњовјековним старинама Гламоча и Гламочког краја први је писао Фра Грго Лозић, гламочки жуџник од 1865–1874. године, у својој хроници “Adnotationes”. Он ту доноси занимљива запажања о старој цркви у граду Гламочу, о средњовјековним спелијама узиданим у гламочку цамију, о остацима неког “градића” на Хомару, о цркви из Јустинијановог времена на Борку у Врби, као и о мрамору на три пиљка и о гробу Милутина Маројевића на Царевцу (Mandić 1930:116,117).

Гламочки град је, али само на кратко, у пролазу, обишао крајем XIX вијека бечки археолог Мориц Хернес, на свом путу кроз Босну. Захваљујући томе што је он ово турско, уствари преправљено средњовјековно утврђење, видио прије његовог напуштања и разграђивања, у његовим описима града има веома драгоцене податаке (Sergejevski 1942:113,114,157).

Прва озбиљнија помињања и евидентирања средњовјековних археолошких локалитета из Гламоча и околине, вршена су узгредно, двадесетих и тридесетих година XX вијека, у оквиру систематских обилазака праисторијских градина и локалитета из римског периода. Тада су кустоси Земаљског музеја из Сарајева, Димитрије Сергејевски и Миховил Мандић, независно један од другог,¹ у више наврата боравили у гламочком крају, обилазили археолошке локалитете, а на неким извели и пробна ископавања мањег обима (Mandić 1930: 101-118; Sergejevski 1942: 113-176). М. Мандић, кога су првенствено занимале илирске градине на Гламочком пољу, донио је у свом извјештају низ занимљивих података и о средњовјековним локалитетима. Тако је описао громиле² које је примјетио поред праисторијске градине на Озрену код Шумњака (слика 1), као и у Исаковцима.

Градина на Озрену са унутрашњим громилама (М. Мандић, 1930) Сл. 1

- 1 Иако су радили независно, 1930. године су заједнички извели пробна ископавања на неколико громила поред праисторијске градине у Исаковцима, као и пробна ископавања на локалитету Црквине испод ове градине.
- 2 Ради се о громилама, које се по својим особинама и налазима разликују од праисторијских тумулуса и које би могле да припадају средњовјековном периоду.

Сл. 2 Археолошка истраживања базилике на Борку 1974. године (I. Bojanovski, 1980/81)

Поред овога он је донио и низ кратких, али драгоцјених цртица о средњовјековним градовима, гробљима и црквама у Гламочком крају. Нешто више пажње посветио је надгробној плочи Милутина Маројевића, на Царевачком гробљу и једном од гламочких “чуда” мрамору на три пиљка (Mandić 1930: 101-118).

Димитрије Сергејевски, се првенствено бавио античким споменицима, али је поред тога донио и мноштво информација који се односе на средњовјековне споменике и локалитете, било оне које је он видио или оне о којима је добијао информације (Sergejevski 1942: 113-176).

Он помиње остатке цркава у Радаслијама, Дубравама, Исаковцима, локалитету Црквине поред пута Врба – Зајаруга и испод старе цркве Св. Апостола Петра и Павла у Борку. Такође доноси податке о касносредњовјековним некрополама са мраморовима у Шумњаџима, Врби, Подградини са чувеним “мрамором на три пиљка” и у Царевцу са надгробним спомеником Маројевића. Поред ових локалитета наводи и појединачне средњовјековне налазе: капител из Петровог Врела, касносредњовјековну рељефну плочу од камена са сценом распећа из Бусије код Гламоча, прероманичку камену греду из Врбе, двије прероманичке плоче из Гламочког града, као и бронзани крст са представом Богородице из Халашања. Сергејевски нам је оставио и драгоцјене податке о средњовјековним утврђењима: Гламочком граду, Маројевића граду изнад Царевца и Медвјед – граду у Радаслијама.

Током прве половине XX вијека у Гламочу и околини пронађени су случајно три средњовјековна мача, датована у период од X-XV вијека (Шкриванић 1957: 43; Sijarić 2004: 25-31, 65-71, 73)

Након Другог свјетског рата, педесетих и шездесетих година XX вијека, организовано је, у више етапа, систематско рекогносцирање средњовјековних некропола са мраморовима на територији Босне и Херцеговине (Bešlagić 1971: 16-26, 32-34). Тада су систематски евидентирани и некрополе са мраморовима на Гламочком пољу. Највјероватније је, приликом једне од тих етапа, у селу Ковачевцима, на локалитету Кобила, истражен један касносредњовјековни гроб с краја XV вијека (Bešlagić 1971: 114).

Такође су средњовјековни локалитети овог краја били предмет интересовања археолога у периоду од 1958. до 1967. године, у току кампање систематског рекогносцирање археолошких локалитета за потребе израде Археолошког лексикона Босне и Херцеговине (ALBiH 1988: предговор, увод).

Један од ријетких археолога, који је последице Другог свјетског рата вршио ископавања у гламочком крају је Иво Бојановски, тада археолог Републичког завода за заштиту споменика културе БиХ. Он је у касноантичкој базилици на Борку, која је истраживана у периоду од 1974. до 1976. године (слика 2), пронашао масовну гробницу из краја VIII – почетка IX вијека (Bojanovski 1980/81: 198). Бојановски је, такође, пронашао у селу Доцу, међу остацима једне касносредњовјековне цркве, дио украшеног намјештаја неке прероманичке цркве X - XI вијека (Gavrilović 1977: 345). Исти истраживач је 1974. године сазнао да су у селу Рудићима, поред Гламоча, случајно откривени раносредњовјековни гробови са налазима.

Кренувши трагом ове информације Нада Милетић, археолог Земаљског музеја из Сарајева, у Рудићима је, 1974. и 1975. године открила раносредњовјековну некрополу IX вијека, богату

налазима. На жалост, са ове некрополе уништене вађењем шљунка, сачувало се само неколико пронађених предмета (Miletić 1977: 231)

Мјештани Подградине су 1977. године у непосредној близини “Мрамора на три пиљка”, приликом земљаних радова, случајно откопали неколико касносредњовјековних гробова (Bojanovski 1982: 30).

Приликом систематског сондажног истраживања гламочких градина, које је обављено у периоду између 1973. и 1980. године, Алојз Бенац, археолог Земаљског музеја из Сарајева, је поред и унутар ових праисторијских утврђених насеља уочио на више локалитета присуство тумула (громила). Унутар градине на Великом Обљају је откопао једну мању громилу, коју хронолошки није успио да опредјели.

Аутори овог каталога су у току априла и маја 2007. године, за потребе изложбе “Гламоч кроз вијекове”, у склопу вишедневног обиласка и фотографисања археолошких локалитета Гламочког краја, обишли и велики број средњовјековних локалитета. У току тих обилазака на утврђењу Медвјед-град у Радаслијама, пронашли су уломке касносредњовјековне грнчарије и животињске кости³.

Осим тога, у порти манастира Веселиње у Врби, евидентирали су фрагмент камене плоче, која је највјероватније била дио украшеног намјештаја неке прероманичке цркве X-XI вијека.

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ

Причу о средњовјековној прошлости Гламочког краја, смјештеног у планинском окриљу западног дијела провинције Далмације, започећемо збивањима с краја IV вијека, када су се под притиском Хуна са истока, према границама Римског Царства покренула бројна словенска и германска племена, као и различити народи азијатског поријекла.

Био је то нагештај једног неизвјесног и немирног доба, које ми данас називамо Велика сеоба народа. Праћена пустошењима и разарањима римских провинција, трајала је неколико вијекова, а њене посљедице су довеле до коначног краја, раније започето одумирање античке цивилизације и створиле услове за настајање нове - средњовјековне

Током IV и V вијека, у првом периоду овог немирног доба, када су германски народи докрајчили Западно римско царство и населили западни и јужни дио Европе, унутрашњост провинције Далмације била је, због своје склоњености од главних праваца продора варварских народа према Италији, донекле поштеђена великих разарања (Ђирковић 1964: 32; Miletić 1983: 375).

На почетку тог великог и дуготрајног помијерања народа Западни Готи су 401. године, прошли кроз провинцију Далмацију, крећући се преко Балканског полуострва на свом походу према Италији (Ђирковић 1964: 32, 33; Ђоровић 1999: 92,93). Познато је да је и дио Источних Гота 459. године прошао кроз провинцију Далмацију, крећући се из Паноније према јужној обали Јадрана (Miletić 198: 375).

3 Ови налази чувају се у Дому културе у Гламочу.

Ипак су се и у провинцији Далмацији, као, по свој прилици и у Гламочком крају, осјетиле последице свих ових збивања: прилив избјеглица, општа несигурност, сиромашење становништва, деградација класичних вриједности античке културе, отежано комуницирање, провинцијализација и затварање у уске оквире (Basler 1984: 309-312). Све ово довело је до специфичног начина живота становништва, које више не познаје стабилан и миран живот и спремно је да се у сваком тренутку склони на, за то, посебно утврђена мјеста и тамо сачека да прође опасност. Након тога, настављао би се свакодневни живот, праћен напорима да се ублаже последице пустошења и разарања. То потврђују и резултати досадашњих археолошких истраживања гламочког краја, скромних размјера (Sergejevski 1942: 130-131, 147-150, 168; Bojanovski 1980/81: 15, 16, 29).

Прелаз између овог, првог периода и другог, који се завршава коначним насељавањем Словена, краткотрајна је владавина Источних Гота, када су ови крајеви припадали њиховој држави од 490. до 536. године. Био је то кратак предах за становнике провинције Далмације, који је дошло извесну обнову античког начина живота (Basler 1984: 309-313).

У Гламочу и околини немамо још археолошку потврду боравка Источних Гота, мада имамо случајне налазе новца тог времена са гламочког и дувањског поља (Miletić 1983: 231).⁴

Византијски цар Јустинијан, желећи да поврати изгубљене територије царства и да их поново обједини под крилом Константинопоља, успио је да уништи Готску државу. Тако од 535. године, сада под влашћу Византије, Гламоч и његова околина, заједно са територијом бивше провинције Далмације, улази у последњу фазу Сеобе народа.

Већ од 550. године имамо податке код византијских писаца Прокопија, Менандра и Теофилакта Симокате (Miletić 1988: 390; Ћоровић 1999: 95-97) о пустошењу и дужем задржавању Словена на територији Далмације. Током шесте деценије VI вијека Авари користе рат између германских народа Лангобарда и Гепида, постепено постају господари Панонске низије и намећу се за господаре њеним становницима, међу којима су Словени најбројнији народ, кога су ту затекли, а који је знатно прије њих избио на дунавску границу римског царства (Ђирковић 1964: 33; Јанковић 1990: 12-15; Ћоровић 1999: 95).

Након пада византијског Сирмиума, 582. године, Аварима и Словенима ширум су отворена врата за продор према Јадранској обали. Историчар Теофилакт Симоката наводи да су 597. године Авари и Словени, предвођени каганом Бајаном, продрли у Далмацију, том приликом освојили град Вонке и порушили још 40 утврда (Ђирковић 1964: 33, 34; Klaić 1882: 41). Тај продор највјероватније је пратио правац цесте Сервициум (Градишка) – Салона (Солин), тако да су и гламочки муниципииум Салвиум (Bojanovski 1988: 244, 245), као и остали на поменутој цести, могуће, били мете напада и разарања⁵ (Klaić 1882: 41, нап. 34). О опасности која је пријетила тада и центру провинције, Салони, као и о страху од словенске опасности у самој Италији, најречитије говори један од ријетких извора тог времена,

4 Аутор не наводи на ком мјесту у Гламочу је Јустинијанов новац пронађен, нити када. Само се позива на инвентар Нумизматичке збирке Земаљског музеја у Сарајеву.

5 Код неких историчара је чак било и идентификације поменутог града Вонке са муниципииумом Салвиумом на Гламочком пољу.

писмо Папе Гргура Великог солинском епископу Максиму из 600. године (Klaić 1971: 131; Ћоровић 1999: 97).

Прва деценија VII вијека донијела је праву катастрофу и расуло Балканском полуострву, па тако и Далмацији. За цара Фоке (602-610. г.) дунавски одбрамбени лимес више није функционисао и велике масе Авара и Словена преплавиле су Балканско полуострво, али сада не више само са намјером да пљачкају, већ су почели и да се насељавају на освојеним територијама. Као завршница тих дешавања, око 614. године, десио се и пад Салоне (Klaić 1971: 132). Тада су страдали сигурно и остали градови у Провинцији.

До краја владавине цара Ираклија (610-640. г.) на територији некадашње римске провинције Далмације, сада опустошене, у великој мјери напуштене од старосједелаца, и изгледа слабо насељене раније придоншим Словенима, населила су се, уз царско допуштење, племена Хрвата и Срба.

Вјести из времена насељавања за сада немамо, па су за одређивање територија на којима су се у првој половини распоредили Срби и Хрвати, историчарима послужили каснији извори, из IX, X и XII вијека.⁶ Највише вјести о овоме доноси византијски цар-писац Константин Порфирогенит, половином X вијека, у свом дјелу Спис о народима (Ћирковић 1964: 34; Klaić⁷ 1971: 133-140; Ћоровић 1999: 99, 100).

Из његовог дјела ми данас знамо да је ријека Цетина представљала границу између територија по којима ће се касније раширити и преовладати српско и хрватско племенско име (Ћирковић 1964: 34). Од Истре до Цетине простирала се територија насељена Хрватима, а од Цетине, даље на исток, територија насељена Србима.

И поред података из овог дјела, још увијек је веома тешко одредити поуздану границу између ових територија у унутрашњости некадашње провинције Далмације. Један податак, изнесен код франачког историчара Ајнхарда, баца нешто више свјетла на овај проблем. Он наводи да се панонски кнез Људевит, прогоњен од Франака, 822. године, бјежећи из свог утврђења Сиска, склања код Срба, за које каже да „држе велики дио Далмације“ (Ћирковић 1964: 39).⁸

Такође је тешко одредити каква је била етничка структура у гламочком крају половином седмог вијека, након што је насељавањем Срба и Хрвата, окончана Сеоба народа на територији Далмације. Ипак, може се претпоставити да је она била састављена од мањег броја романизованих старосједелаца и већине словенског становништва, које се насељавало у више наврата, почев од половине VI вијека до краја владавине цара Ираклија, 640. г.

Историја гламочког краја, као и осталих крајева бивше провинције Далмације, обавијена је тамом у VII и VIII вијеку. Вјероватно се до IX вијека на овој територији формирала самостална

6 Мисли се на најчешће коришћене изворе: *Анали Франачког краљевства / Annales regni Francorum (et Annales qui dicuntur Einbardi)*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1995 (за IX вијек); *Константин Порфирогенит, Спис о народима / Constantine Porphyrogenitus, De administrato imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, по: Византијски извори за историју народа Југославије, том 2 (за X вијек) и F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Београд 1928 (за XII вијек).

7 Нада Клаић напомиње да савремена хрватска историографија одређује вријеме насељавања Хрвата поразом Авара под Цариградом (наведено дјело 139).

8 С. Ћирковић нводи да се највећи дио истраживача слаже око тога да су се Срби код којих се Људевит склонио налазили на територији Босне.

жупа или је гламочки крај био само дио жупе Ливно (Petrinec 1999: 32), коју Константин Порфирогенит помиње као граничну хрватску жупу⁹ (Ђоровић 1999: 144; Klaić 1971: 284-288). Најстарији помен Гламоча неки историчари препознају у називу мјеста *Dlanoce*, забиљеженом 1078. године у једном документу хрватског краља Звонимира, и поред непоуздане вјеродостојности те исправе (Skok 1917: 128-129). Гламочки крај све до краја XI вијека налази се у саставу хрватске државе, уз њену сјевероисточну границу, према Србији до прве половине X вијека, а од тада према Босни.¹⁰

Од почетка XII вијека, заједно са Хрватском, постаје дио угарске краљевине Западна граница Босне у то доба, на основу помињаног историјског извора из средине XII вијека, Летописа Попа Дукљанина, сезала је највјероватније до Борове главе, једног од врхова изнад Ливањског поља, са његове сјеверне стране.¹¹ У исправи папе Целестина из 1192. године, којом се одређују границе сплитске бискупије, помиње се мјесто *Delamoze*, које би се могло, са више сигурности, него *Dlanoce* у Звонимировом документу, идентификовати са Гламочем (Skok 1917: 129).

Почетком XIV вијека Гламочким пољем, као дијелом области трију поља, Дувањског, Гламочког и Ливањског (Ђоровић 1935: 30), која се помиње у изворима тог доба, владају чланови хрватске племићке породице кнежева Брибирских Шубића (Petrinec 1999: 36; Ђоровић 1999: 216). Одатле чланови ове великашке породице продиру даље у Босну, намећући и ширећи свој утицај међу босанским племством, потискујући бана Босне Стјепана I. Почетком двадесетих година XIV вијека почиње опадање Шубића, а истовремено успон и јачање Босне под Стјепаном II Кот-

романићем. Управо у то вријеме Гламочка жупа улази по први пут у састав босанске државе, чија се граница помиче још даље на југозапад. Од тада се новоосвојена област, којој припадају три крашка поља, Дувањско, Ливањско и Гламочко, наводи под именом Западне стране у титулама босанских господара.¹² На збивања у Гламочкој жупи, са сједиштем у граду Гламочу, половином XIV вијека трачак свјетлости баца податак из 1341. године, који указује на чињеницу да су Хрватинићи, кнез Павле и Вукослав имали своје људе у Гламочу. На основу тога могло би се закључити да су они имали власт над одређеним дијеловима ове жупе (Мргић-Радојчић 2002: 64). Не дуго затим, на почетку владавине бана Твртка I, угарски краљ Лајош I успијева да поврати дио територије коју су му Босанци одузели. Десило се

- 9 Порфирогенит у свом дјелу доноси занимљиве податке из којих, на посредан начин, сазнајемо чињенице о гламочком крају у време када је дјело настало, а то је средина X вијека. Набраја хрватске жупе и међу њима жупе Ливно, Пливу и Псет (идентификована као данашњи Петровај са околином).
- 10 Србија средином X вијека, након обнове и владавине Часлава, последњег изданка династије Властимировића, за вријеме кога се Босна помиње само као дио Србије (Ђирковић 1964:39, Ђоровић 1999: 120), бива подијељена на двије одвојене земље Босну и Рапску.
- 11 Постоје мишљења, која се ослањају на ову идентификацију западне граничне тачке средњовјековне Босне, да је Гламочко поље тада, заједно са Купрешким и Вуковским, припадало босанској држави (Мргић-Радојчић 2002: 35).
- 12 Област је добила овај назив јер се налазила западно у односу на старе босанске територије. Област која обухвата ова три крашка поља у старијој историјској литератури дуго је називана још једним именом Заврцијем. Овај назив појавио се свега једном у историјским изворима. Међутим, установљено је да се под овим називом подразумева посебна судска област која је обухватала жупу Земуник, „земљу“ Усору, „земљу“ Соли и жупу Треботић (Благојевић 1979: 129-130, 143-144; Мргић-Радојчић 2002: 55).

то 1357. године, када су синови кнеза Павла Хрватинића, кнежеви Гргур и Владислав Павловић, прешли на противничку страну и изразили лојалност угарском краљу. Град Гламоч, и највјероватније већи дио гламочке жупе у то вријеме, био је у посједу ова два властелина из рода Хрватинића, који су свој град и жупу уступили угарском краљу, у замјену за град Добру Кућу у Крижевачкој жупанији, у Славонији. Тада се Гламоч по први пут помиње под именом *Dlamuch*¹³ (Мргић–Радојчић 2002: 63-64, 303).

Гламоч, заједно са осталим крајевима области Западне стране, враћа око 1380. године под власт босанских владара. Те године ова област поменута је у титули првог босанског краља Стефана Твртка I. Зна се да је војвода Хрвоје Вукчић Хрватинић са својом браћом Воиславом, Вуком и Драгишом, до 1391. године успоставио власт над некадашњим банштинским посједима Хрватинића, а такође и над Гламочем (Мргић–Радојчић 2002: 76).

Почетком XV вијека, у вријеме када је војвода Хрвоје силно ојачао и уздигао се до звања Сплитског херцјега, постао моћнији од краља Остоје, те са њиме био у сталном сукобу, господар гламочког краја је војвода Павле Радишић Клешић. Дубровчани и Херцег Хрвоје 1403. године склапају савез против краља Остоје, са циљем да поставе новог владара на трон Котроманића. Пошто је Клешић био у сродству са владарском лозом, постао је главни кандидат за будућег босанског краља.¹⁴ Збивало се то у вријеме владавине једног од најмоћнијих владара тог времена, угарског краља Жигмунда. Краљ Остоја, због издаје, одузео је Павлу Клешићу територије којима је управљао, између осталих и Гламоч. Након смиривања ситуације у босанском краљевству,

1404. године, он му враћа све те посједе (Ђоровић 1999: 387; Мргић–Радојчић 2002: 85).

Војвода Павле Клешић био је 1415. године учесник и свједок знаменитог догађаја, када је босанска властела на Пареној Пољани код Бобовца, предвођена краљем Остојом, који је прије тога по други пут изабран за владара, на подмукао начин смакла једног од најмоћнијих босанских обласних господара, војводу Павла Раденовића (Ђоровић 1999: 417).

Гламоч је од 1421. до 1437. године највјероватније спадао у територије које су признавале власт војводе од Доњих Краја Јурја (Ђурђа) Војсалића, синовца и наслједника Хрвоја Вукчића Хрватинића (Мргић–Радојчић 2002: 116-117).

Посљедњих деценија босанске самосталности господари Гламоча били су припадници властелинске породице Клешића. Војвода Владислав Клешић имао је активну улогу у сукобу великих размјера између Краља Стефана Томаша и херцјега Стефана Вукчића Косаче, педесетих година XV вијека. Повод овом ратовању било је непријатељство између Херцјега и Дубровника. Клешићи су пристали уз Херцјега, али су због тога настрадали од краља Томаша, тако да је и сам војвода Владислав био заробљен. Тек су папски посланик и фрањевци успјели да посредују и измире Краља и властелу (Клаић 1882: 300-302).

13 О поријеклу назива Гламоч много се расправљало међу историчарима и лингвистима са почетка XX вијека. Тумачење порекла овог назива кретало се од повезивања овог имена са називом римске провинције Далмације, до довођења у везу са називом Думача, за који се претпоставља да је у вези са литванском изразом за дубоко (Скоп 1917: 128, 142).

14 Павле Радишић Клешић био је дубровачки кандидат, а иначе је у историјској науци недовољно позната личност, како то наводи Владимир Ђоровић (Ђоровић 1999: 382).

Гламочки крај није пао под турску власт одмах након великог слома Босанске краљевине 1463. године и трагичне смрти краља Стефана Томашевића. Остао је ван територије коју су заузели Турци, између подручја које су контролисали Угари, тзв. Јајачке бановине и подручја под контролом Херцјега Стефана.

Из тог времена имамо и последњи помен чланова племићке породице Клешића. Један од Клешића, Радич, придружио се дворјанима несретне босанске краљице Катарине,¹⁵ супруге краља Стефана Томаша, приликом њеног проласка кроз Гламоч 1463. године. Она је тада била на путу за Италију, гдје је нашла посљедње уточиште, након несреће коју је доживјела, оставши у један мах и без краљевства и без своје дјеце, која су допала турског ропства. Остало је забиљежено да је Радич Клешић, који је тада био управник краљичиног двора, вијерно пратио своју краљицу, заједно са осталим дворјанима и дворјанкама, све до њеног посљедњег дана проведеног у избјеглиштву у Риму (Тошић 1997: 92, 95).

На основу мировног уговора између Угарске и Турске из 1503. године познато је да је Гламоч тада припадао Турцима, али, судећи према развоју ситуације у југозападној Босни из посљедње десетине XV вијека, могло би се закључити да је Гламочка жупа већ крајем тог вијека била у турским рукама (Мргић-Радојчић 2002: 128-130). Од тог доба, па за више наредних вијекова, заједно са читавом Босном Гламоч је живио у новим околностима и под владавином новог господара.

КОМУНИКАЦИЈЕ

У римско доба Гламочки крај је био на правцу једне од главних путних комуникација провинције Далмације, *Salonae – Servitium* (Раšалић 1960: 18-21; Војановски 1988: 239, 240; Мргић-Радојчић 2002: 281).

Овај путни правац, заједно са осталим локалним, кориштен је и током раног средњег вијека (карта 3), почев од првих продора Словена, па све до времена када су на овим просторима почеле да настају средњовјековне државе (ALBiH, Том 1, 1988: 160).

За вријеме касног средњег вијека гламочки крај ипак остаје по страни од тадашњих главних, магистралних, комуникација.

Оне које су пролазиле кроз Гламочко поље, биле су регионалног и локалног карактера. Пратиле су и тада, наравно дјелимично, трасе старијих римских путева (карта 3).

Пошто се друмски саобраћај у средњем вијеку углавном одвијао коњима, а путеви се нису одржавали, старе римске цесте временом су пропадале, зарастале и сужавале се. Саобраћај се сада одвијао много ужим јахаћим коридорима. Тим путевима кретало се локално становништво, војнички одреди, као и трговачки каравани, носећи робу из унутрашњости према приморју или обротно.

Главни каравански пут, који је током средњег вијека пролазио овим крајевима, повезивао је Сплит, Трогир и остале средњодалматинске градове са западном и централном Босном (Коваче-

¹⁵ Краљица је била ћерка херцјега Стефана Вукчића Косаче, а по мајчиној линији унука Јелене, ћерке српског кнеза Лазара.

вић-Којић 1978: 282). Пролазио је кроз Ливно и преко Борове Главе и купрешке висоравни силазио у долину горњег Врбаса, гдје се рачвао у више праваца, према долинама доњег Врбаса, Лашве и Босне (Jireček 1951: 128,129).

Гламочки крај је остао по страни од ове комуникације, али је свакако био повезан једним од локалних путева са Ливном. Иако нема писаних извора, може се претпоставити да су се њиме транспортовали со и друга роба, из приморја према гламочком крају, а у обрнутом правцу извозила се стока и различити домаћи производи. Овај пут је, највјероватније, пратио стару римску комуникацију преко превоја Корићне и даље западном страном поља преко Врбе и Подградине каменске према Гламочу. Негдје у близини данашњег Гламоча, рачвао се на два крака. Један је водио је преко Млиништа и Царевца на сјевер, према долинама Сане, Врбаса и Пливе, а други преко Рора и дуж Унџа према западу (карта 3).

Остаји средњовјековних утврђења распрострањених по југозападном залеђу поља, указују на постојање комуникација, које су штитили. Једно од њих, утврђење Стари град на Старетини, највјероватније је штитило комуникацију која је спајала Гламочко са Ливањским пољем, најкраћим правцем, преко планине Старетине, пратећи стару трасу римског пута према Салони (Sergejevski 1942: 119,120).

Поред ових путева, свакако да је постојала и локална комуникација која је повезивала насеља која су била распоређена, слично данашњим, по сјевероисточном ободу поља.

КАТАЛОГ ЛОКАЛИТЕТА

УТВРЂЕЊА¹⁶

РОРЕ

Локалитет Градић, Засеок Травари (бр. 79)¹⁷

Ово средњовјековно утврђење је смјештено на греди између двије увале. Грета је преграђена зидом ширине 1,5 m, а дужине 5 m. Очуван је до висине 0,75 m¹⁸. Кула кружне основе постављена је на крају (тјемењу) греде. Унутрашњи простор утврђења дужине је 120 m, ширине 10 m и нагнут је према кули (ALViH 1988: 239).

Недалеко од утврђења, у истом засеоку налази се средњовјековна некропола са мраморовима¹⁹.

СТЕКЕРОВЦИ

Локалитет Градиште – Заградина (бр. 139)

Сјеверозападно од села на коти 1318, налази се утврђење правоугаоног облика, чије дуже стране износе 77 и 85m, а краће 20 и 28m. Унутрашњи простор затварају сухозидни бедеми. Иако ово утврђење има сухозидни бедем, због чега је помињано као праисторијска градина (Nikić 1989: 120), он нема особине праисторијског насеља, па је могуће да се овдје ради о некој врсти средњовјековног утврђења (Benac 1985:166; ALViH 1988: 240).

¹⁶ Редослед навођења села са локалитетима је од сјеверозапада према југоистоку.

¹⁷ Бројеви уз назив локалитета се односе на број локалитета на Карти средњовјековних локалитета.

¹⁸ Податак са почетка седамдесетих година

¹⁹ Види у поглављу о гробљима дио о Рорама, о засеоку Траварима.

Сл. 3 Радаслије - Медвједград; цистерна

Радаслије - Медвједград; дио каменог до- сл. С
вратника

Сл. 5 Радаслије - Медвједград; дио каменог над-
вратника у облику преломљеног лука

МАЛИ ОБЉАЈ

Локалитет Мали градић (бр. 80)

Утврђење, је подигнуто на нижем Обљају, Малом. Квадратног је облика, димензија 60x60 m. Виде се остаци бедема, зиданог каменом и малтером. На угловима се уочавају остаци кула кружног облика пречника око 5 m. Судаћи по површинским остацима, бедеми су са сјеверне и јужне стране били додатно ојачани.²⁰ Највјероватније да је ово утврђење настало у периоду средњег вијека (Mandić 1930: 113; Venac 1985: 171; Nikić 1989: 147).

СТАРЕТИНА

Локалитет Стари град (бр. 105)

У планини Старетини, недалеко од старе трасе римског пута, на коти 1506. налазе се остаци средњовјековног утврђења. Од ове средњовјековне утврде сачувани су мјестимично остаци бедема (Mandić 1930: 113; ALVIN 1988: 249).

РАДАСЛИЈЕ

Локалитет Медвједград (бр.114)

Налази се око 2,5 km ваздушне линије, југозападно од Гламоча. Ово средњовјековно утврђење подигнуто је на стрмој коси која се пружа правцем запад-исток изнад стрмих обала потока Медвједа. Коса је прилагођена одбрамбеној намени утврђења, па је на западном, вишем крају, одвојена од осталог терена прокопаним ровом, дубине око 10 m. Утврђење се протеже по дужини косе. Прилагођено је морфологији терена – објекти се степенасто спуштају низ гребен. Коса је

²⁰ Први га помиње Миховил Мандић 1930. године (Mandić 1930: 113).

Гламочки град -Табија; поглед са југоистока Сл. 6

по дужини, са једне стране, била заштићена ободним бедемом, а са друге провалијом, као природном заштитом. Видљиве су рушевине 4 куле које се спуштају низ косу, почев од највише изнад прокопаног рова. Са сјеверне стране ове куле, испод ње, у стрму стјеновиту падину усјечена је цистерна²¹ (слика 3). Утврђење заузима приближну површину од око 80x20 m. Испод утврђења, са сјеверне стране, у кориту потока Медвједа има много камена који се скотрљао одозго из тврђаве. Међу тим каменом има, лијепо клесаних профилисаних комада, прагова, довратника (слика 4). И у граду се на неколико мјеста могу уочити тесаници. Примјећен је и један профилисан дио натпрозорника или надвратника (слика 5), облика преломљеног лука (Mandić 1930: 114; ALBiH 1988: 246).

ГЛАМОЧ

Локалитет Табија - Гламочки град (бр. 113)

Налази се на једном од посљедњих сјеверних обронака Голије, на крају планинске косе, која се завршава, не високим, али доминантним узвишењем, са изванредном визуелном контролом великог дијела поља испод себе.

На заравњеном платоу орјентисаном правцем југозапад – сјевероисток, налазе се остаци средњовјековног утврђења (слика 6), које је касније, уз значајна преграђивања, кориштено за вријеме турске владавине, као јако и добро наоружано војно упориште, надамак немирне границе турске царевине (Mandić 1930: 114; Sergejevski 1942: 156; ALBiH 1988: 237; Nikić 1989: 21, 22).

Данас се од средњовјековног утврђења могу видјети: дјелимично очувана, округла масивна кула и дијелови бедема. Кула пречника око 6 m (слика 7), подигнута је на најприступач-

Гламоч - Табија; округла кула са ескарпом Сл. 7

²¹ Аутори каталога су обишли Медвјед град и том приликом на зиду цистерне пронашли неколико уломака касносредњовјековне грнчарије и нешто животињских костију. Види поглавље о појединачним налазима, дио о Медвјед граду.

Сл. 8 Гламоч - Табија; остаци земаљског бедема

Гламоч - Табија; мраморови узидани у ескарпу округле куле

Сл. 9

нијем дијелу заравњеног платоа на коме се налази утврђење, на његовој југозападној страни. Од ње су се, према сјевероисточној страни платоа пружали ободни бедеми, на међусобној удаљености од око 30 м, данас веома слабо очувани. На сјевероисточном крају платоа, на око 50 м од куле, налазе се остаци неке квадратне грађевине, можда куле. Од ове грађевине сачувани су дјелимично сјевероисточни и југоисточни зид на коме се налазе два отвора за топове, трапезасте основе, лучно засведена. Са југоисточне стране овог зида призидан је улаз у тврђаву и џамија, чији су зидови у већој мјери и данас очувани. Утврђење је са сјевероисточне и сјеверозападне стране опасано ровом и земљаним бедемом, који је највјероватније имао и дрвену палисаду по врху (слика 8). Описани дио заравни на југозападном дијелу косе издигнут је у односу на дио косе који се продужавао даље на сјевероисток, ван утврђења. Југозападна страна овог продужетка косе, дјелимично је подзидана, али је тај подзид тешко даље пратити, јер он врло брзо залази у зону гдје се интензивно гради у новије вријеме.

На основу уочених детаља спојева зидова на гламочкој тврђави, можемо претпоставити, постојање, најмање три хронолошке грађевинске фазе њене изградње.

Првој би одговарала кружна кула са зиданим бедемима или можда чак, само са дрвеном палисадом, која је штитила тврђавско двориште. Она би припадала времену касног средњег вијека (XIII-XV вијек), до пада тврђаве и насеља испод ње под Турке, крајем XV или почетком XVI вијека.

Тада су, у другој фази, нови господари, по заузимању Гламоча, ојачали кулу, дозидали јој ескарпу - доњи дио куле са закопшеном спољашњом површином²² (слика 7), ојачали бедеме и дозидали

ли нове објекте у унутрашњости²³. У прилог овој претпоставци иде чињеница да су се у нашим крајевима, средњовјековне тврђаве ојачавале и прилагођавале новим захтјевима ратовања, који су подразумевали употребу топова велике разорне моћи, у већини случајева тек негдје крајем XV вијека (Popović 1989: 101, 104). То ојачавање су предузимали не само бранитељи средњовјековне босанске државе, већ и Турци на освојеним тврђавама које су биле важне стратешке тачке, какав је био и Гламоч. Према налазима средњовјековних сполија, посебно дијелова сакралних грађевина, у зидинама турског Гламоча, може се претпоставити да је другој фази претходило рушење сакралног комплекса у Радаслијама²⁴, по народном предању манастир Св. Илије (Mandić 1930: 116; Sergejevski 1942: 157).

Осим тога приликом ојачавања утврђења турски градитељи су у саму темељну зону ескарпе (југозападна страна куле), уградили и неколико средњовјековних мраморова²⁵ (слика 9). То је

22 Њени остаци и данас се добро виде, чак се на југозападној страни виде и дијелови њене оригиналне оплате од тесаног камена.

23 Ту би снадао квадратни објекат (кула) са топовским отворима у једном од зидова.

24 Одмах након тога, Турци су приликом ојачавања средњовјековне тврђаве као грађевински материјал користили камен са неке срушене цркве. То би могао да буде манастир у Радаслијама. О томе говоре и народна предања, уткана у причу о Жуни капетану, посљедњем хришћанском кастелану Гламоча, као и први истраживачи гламочких старина Димитрије Сергејевски и Миховил Мандић (Sergejevski 1942: 157; Мандић 1930: 114, 116). Тако се десило да се у нову тврђаву уграде и две плоче, поријеклом из неке цркве IX-X вијека, које припадају прероманичкој умјетности (Sergejevski 1942: 12, 13; Miletić 1983: 234).

25 Два најближа локалитета су у самом насељу Гламоч и у Радаслијама.

Сл. 10 Glamoc - Табија; остаци џамије

потврда да је исправно претпоставити да градња ескарпе и ојачавање гламочког утврђења наступа тек са турском владавином.

Трећој фази, припадало би дозиђивање улаза (капије) и џамије²⁶ (слика 10) уз сјевероисточни крај тврђаве и ојачавање сјеверозападног бедема (слика 11)²⁷. Пошто ова грађевинска фаза онемогућава функционисање дијела утврђења са топовским отворима (слика 12), логичан је закључак да је до ове посљедње грађевинске фазе, највјероватније, дошло онда када ови топовски отвори више нису имали своју примарну функцију, а то би могло да буде крајем турске владавине, вјероватно у првој половини XIX вијека.²⁸

Локалитет Орлац (бр. 115)

Ово средњовјековно утврђење подигнуто је на стени висине 10 m и дужине 35 m, изнад мјеста на коме извире Кадин поток. Узвишење је опасно са два рова дубине око 2 m. Утврђење се састојало се од куле²⁹ квадратног пресека и дворишта издуженог кружног облика, окруженог бедемом грађеним од нетесаног и притесаног камена. У дворишту се виде остаци цистерне за воду. Утврђење је веома зарасло и слабо очувано (Mandić 1930: 114; ALVIN 1988: 247; Nikić 1989: 22).

Локалитет Рајан (бр. 116)

Јужно од Гламоча, изнад Бусије, гламочког шеталишта (градског парка), налази се доминантно узвишење (кота 1239 m) једна од најповољнијих стратешких тачака на ободу гламочког поља. Заравњени врх овог брда благо је нагнут према истоку, у правцу села Камен³⁰. На њему се могу се видјети темељи зидова утврђења и разбацано камење са траговима кречног малтера (ALVIN 1988: 248). Према Миховилу Мандићу, на

Сл. 11 Glamoc - Табија; детаљ ојачања сјеверозападног бедема прислоњеног уз ескарпу

²⁶ Мандић доноси интересантан податак из хронике Фра Грге Лозића о томе да је у Гламочу, старинском граду, црква старинска „окренута“ у џамију турску, којој су прозори чудно „од камена исплетени“, а изнад врата је закречено старо писмо (Mandić 1930: 116, 117). У литератури која се бавила Гламочем у турском периоду сматра се да остаци џамије који се могу видјети приздани уз источни угао гламочке тврђаве, припадају најстаријој гламочкој џамији, коју је почетком XVI вијека подигао Малкоч-бег (Nikić 1989: 23, са старијом литературом). Ово се не чини логичним због њеног положаја у односу на топовске отворе на сусједној кули утврђења, као и на изглед фасаде џамије, тачније прозорских отвора. Сигурно је да се без археолошких истраживања Гламочког града, не могу дати поуздани одговори на питања гдје се налазила поменута „старинска“ црква, као и гдје је касније подигнута џамија.

²⁷ Ојачавање сјеверозападног бедема највидљивије је на мјесту споја овог зида и кружне куле. На том мјесту види се јасно да је овај зид прислоњен уз ескарпу куле.

²⁸ Према Х. Крепчељаковићу Гламоч је напуштен после 1838, а још 1833 имао је 11 топова (Крепчељаковић 1953: 41). На основу тога може се закључити да је 1838. година доња граница временског периода у коме је подигнута џамија која је затворила два топовска отвора.

²⁹ Мандић помиње двије куле, а не помиње цистерну. Ми смо се ослањали на податке наведене у Археолошком лексикону.

³⁰ Археолози, који су раније обилазили овај локалитет налазили су на овом локалитету углавном на уломке праисторијске грнчарије.

Гламоч - Табија; поглед на цамију кроз то- Сл. 12 ┘
ловски отвор

врху Рајана налазило се утврђење великих димензија, неправилног трапезастог облика, дименија око 130x70 m, са мјестимично видљивим остацима порушених бедема³¹. Он је ове површинске остатке бедема радије приписао средњовјековном, него праисторијском утврђењу. На сјеверној страни, која је и најстрмија, Мандић је уочио вјештачке заравни, на мјестима гдје су се, по њему, налазиле куле (Mandić 1930: 113, 114).

Према А. Бенџу, по рубовим заравњеног врха овог брда, видљиви су остаци каменог зида, грађеног врло неправилно од камена различите величине и малтера. Поменути зид је мјестимично обрушен па изгледа као насип³². Он је процијенио да је унутрашњост овог утврђења била димензија око 200x150 m. На нижем крају заравњеног врха брда, на каменитом, у односу на околни терен издигнутом испупчењу, Бенаџ је примјетио остатке зидова од камена и малтера, нешто боље зидане од оних по ободу заравни. Он је претпоставио да се ради о средњовјековној вишеугаоној кули (Benac 1985: 177,178)³³.

СКУЦАНИ

Локалитет Градина (бр.141)

На средини великог насипа, налазе се остаци четвртастог објекта, димензија 10x8 m. Грађен је каменом и малтером³⁴. Могуће је да су то остаци неке средњовјековне куле (Бенаџ 1985: 155).

ТИСОВАЦ – СТАРО СЕЛО (ИЗНАД ЦАРЕВЦА)

Локалитет Марелића градина – Маројевића град (бр. 129)

На коси Тисовцу, око 150 m изнад поља, на доминантној коти 1282 m, на заравњеном пла-

тоу облика заобљеног троугла највеће ширине 44 m и дужине око 60 m, на коме се налазило праисторијско утврђење градинског типа (Бенаџ 1985: 180,181), уочавају се остаци зидова средњовјековног утврђења³⁵ грађени каменом и малтером (Mandić 1930: 110; Sergejevski 1942:153; Benac 1985: 180; Nikić 1989: 272).

ЦРКВЕ

ПРИЈАНИ

Локалитет Башчине и локалитет Црквина (бр. 83)

На месту Башчине (власништво Петра Ајдера) налазе се остаци грађевине 38x38 m. Унутар овог простора виде се трагови црквице

- 31 Он је локалитет обишао 1930. Врх Рајана данас је јако зарастао, а надземни остаци утврђења тешко су уочљиви, према ријечима мјештана.
- 32 Бенаџ сматра да овај зид припада времену ближег додира дехматских племена и римске цивилизације, током првог вијека старе ере.
- 33 Аутори каталога нису били у могућности да обиђу овај локалитет те да провјере податке које наводе ранији истраживачи.
- 34 На још неколико праисторијских градина у Гламочком пољу има трагова зидања каменом и малтером, али су ти трагови такве природе да не омогућавају доношење суда о њиховом поузданом хронолошком одређењу. Ради се о градинама у: Рељином селу, Раичкама, Дубравама, Солдатовој градини над Шумњацима, градини на Малом Озрену и градини Шиљак код Доја.
- 35 Сергејевски наводи на овом локалитету само остатке средњовјековног утврђења и назива га Маројевића град, док Бенаџ и Никић констатују на том мјесту постојање само праисторијске градине и називају је Марелића градином. Мандић такође помиње праисторијску градину, али је назива Тисовац. Локално становништво назива га Маројевића градом, због тога, како каже Сергејевски, што га повезују са Милутином Маројевићем поменутом у натпису са оближњег локалитета Гробље у Старом Селу.

Дубраве-Црквина, остаци цркве Сл. 13 ┘

6x5 m са апсидом на истоку. То мјесто мјештани називају Црквина. У истом селу налазе се двије средњовјековне некрополе са мраморовима³⁶ (Nikić 1989: 100).

ВАГАН

Ваганска црква и православно гробље (бр. 84)

Са југоисточне стране ваганске цркве, уочавају се у конфигурацији терена зидови објекта, димензија 6x5 m, за које Душан Никић наводи да су то остаци старе црквице са апсидом окренутом према истоку (Nikić 1989: 148).

ДУБРАВЕ

Локалитет Црквина (бр. 98)

У подножју брда на коме се налази праисторијска градина, поред православног гробља, запажају се остаци зидова правоугаоне грађевине димензија око 11x6 m³⁷, зидане тесаним каменом (слика 13). Оријентација грађевине је сјеверозапад–југоисток. Локално становништво назива остатке ове грађевине „Црквином“ (Sergejevski 1942: 138). Црквина је удаљена око 500 m сјеверозападно од центра села, гдје се поред остатака средњовјековне некрополе са мраморовима формирало сеоско православно гробље³⁸ (Mandić 1930: 106; Bešlagić 1971: 113,114; ALBiH 1988: 236; Nikić 1989: 58).

ИСАКОВЦИ

Локалитет Црквина (бр. 140)

На овом локалитету, који се налази западно и испод градине у Исаковцима, у равници, су М. Мандић и Д. Сергејевски, крајем двадесетих година XX вијека, дјелимично откопали зидове неке грађевине димензија 15x9 m³⁹ (Mandić 1930:107,108; Сергејевски 1933: 9, Т.6; Sergejevski 1942: 141).

Пошто је ово ископавање остало недовршено, тешко је било шта одређеније рећи о овим архитектонским остацима, али би се овде могло радити и о остацима средњовјековне цркве.

ЋОСЛИЈЕ

Локалитет Главичина (бр. 107)

На локалитету се виде темељи цркве димензија 9x6 m, са апсидом (R=2 m), оријентисаном у правцу сјевероистока. На Главичинама поред средњовјековног гробља са мраморовима, формирало се сеоско православно гробље⁴⁰ (Nikić 1989: 188).

РАДАСЛИЈЕ

Локалитет Црквина (бр. 110)

На мјесту гдје се на средњовјековној некрополи⁴¹ формирало сеоско православно гробље, код некадашње Крстановића пилане, још тридесетих година XX вијека били су видљиви зидови неке грађевине, коју су мјештани звали манастир светог Илије (Mandić 1930:116; Т.VII; Bešlagić 1971: 114; ALBiH 1988: 237;). Била је то „пространа рушевина“ (Сергејевски 1933: 12). Претпоставља се да би са ове црквене грађевине

³⁶ Види поглавље о гробљима, дио о селу Пријанима.

³⁷ Димензије су дате на основу података које даје Шефик Бешлагич (Bešlagić 1971: 113,114) и Археолошки лексикон (ALBiH 1988: 236). Прецизне димензије ове грађевине, данас је немогуће установити, јер су остаци темеља само мјестимично видљиви.

³⁸ Види поглавље о гробљима, дио о селу Дубравама.

³⁹ Том приликом пронађен је дио једне надгробне плоче са натписом, из римског времена. Она је изгледа, била уграђена у откривену грађевину (Sergejevski 1942: 141; Сергејевски 1933: 9, Т.6)

⁴⁰ Види поглавље о гробљима, дио о селу Ћослијама.

⁴¹ Види поглавље о гробљима, дио о селу Радаслијама.

Сл. 14 Поткрај-Црквине, поглед са сјеверозапада на остатке цркве

могле да потичу двије прероманичке плоче, датоване у IX–X вијек⁴² (Сергејевски 1933: 12; Sergejevski 1942: 157; Милетић 1983: 233,234; Милетић 1984: 397,398). Данас је ту због интензивног грађења тешко видјети било шта од наведених остатака цркве

ГЛАМОЧ

Локалитет Табија - Гламочки град (бр. 113)

Миховил Мандић доноси дио из хронике фра Грге Лозића, гламочког жушника од 1865–1874. године, у којој он доноси драгоцјену информацију о цркви у Гламочком граду, која је претворена у џамију, о њеним „старинским пенџерима чудновато од камена исплетеним“ и о закреченом старом писму над вратима џамије⁴³ (Mandić 1930: 116,117).

ПОТКРАЈ

Локалитет Црквине (бр. 119)

На обронцима Хрбљине, око 300 м изнад поља, поред куће Стевана Радоје, виде се остаци темеља правоугаоне грађевине димензија 6x10 м⁴⁴, оријентације сјевероисток-југозапад (слика 14). Могуће је да се ради о касносредњовјековној цркви (ALVIN 1978: 237; Nikić 1989: 209).

ВРБА

Локалитет Борак (бр. 124)

Према налазу прероманичког архитектонског украса, нађеног 1929. године у Врби (Sergejevski 1933: 11; Sergejevski 1942: 146; Милетић 1983: 233), као и на основу податка о поправци источног зида, старе цркве-брвнаре у Борку, цркве посвећене Светим апостолима Петру и Павлу⁴⁵, 1937. године, када се наишло на старије зидове⁴⁶ (Sergejevski 1942: 146), могло би се

претпоставити евентуално постојање неке прероманичке црквице IX–X вијека на том мјесту, гдје је до 1941. године стајала црква-брвнара, а од 1991. године стоји капела новомученика гламочких⁴⁷ (Bojanovski 1980/81: 195).

⁴² Ове двије плоче, имале су занимљиву судбину. Највјероватније су, након доласка Турака и рушења манастира у Радаслијама, биле узидане у гламочку тврђаву, да би након дефинитивног напуштања и разграђивања старог гламочког града од турске посаде, око 1882. године, биле узидане у околне куће. Једна од њих је и данас тамо остала заздана, док је друга, након рушења куће, у коју је први пут била узидана, мијењала мјесто узидивања, док се коначно није вратила у Радаслије, гдје је опет била узидана у једну кућу. Срећа је што су оне откривене од стране истраживача и фотографисане (Сергејевски 1933: 12; Sergejevski 1942: 157).

⁴³ Ту се помињу „развалине“ још једне цркве. Мандић сматра да се у овом случају мисли на срушену цркву у Радаслијама. Имајући у виду све ове податке, без опсежнијих истраживања и археолошких ископавања, тешко је одредити мјеста гдје су се ове цркве налазиле, као и мјесто одакле потичу поменуте прероманичке плоче.

⁴⁴ У Археолошком лексикону БиХ стоји да су димензије рушевине 15x10 m (ALVIN 1978: 237). Аутори каталога су измјерили у тексту наведене димензије.

⁴⁵ На Борку је 1865. године подигнуте црква-брвнара посвећена Светим апостолима Петру и Павлу. Спалиле су је усташе 1941. године. Између 1971. и 1975. године, десетак метара сјеверозападно од мјеста гдје је стајала црква-брвнара, подигнута је данашња црква, задужбина Веселина Наерловића и његове супруге, посвећена Светом Јовану Крститељу. Она је 1985., заједно са пратећим објектима, проглашена за манастир који је, према имену ктитора, добио име Веселиње. На мјесту гдје је стајала стара црква Светих апостола Петра и Павла, 1991. године подигнута је спомен-капела посвећена Светим новим српским мученицима гламочким, пострадалим од усташа 1941. године (Епископ Хризостом бихаћко-петровачки 2005: 4–7, 18–25).

⁴⁶ Сергејевски је због налаза античких сполија у овим зидовима, претпоставио да се ради о касноантичкој цркви.

⁴⁷ Миховил Мандић доноси забиљешку Фра Грге Лозића из његове хронике о постојању цркве Свих Светих на Борку, на мјесту тадашње цркве Светог Петра и Павла, као и да она према натпису „на црквеном камену потјече из Јустинијановог доба“ (Mandić 1930: 117).

ПУТ ВРБА - ЗАЈАРУГА

Локалитет Црквине (бр. 126)

Поред сеоског пута који од Борка води у Зајаругу, уз неколико мраморова⁴⁸ смјештених на једном тумулу, налазе се остаци мање цркве (Sergejevski 1942: 146; Војановски 1980/81: 196).

ЗАЈАРУГА

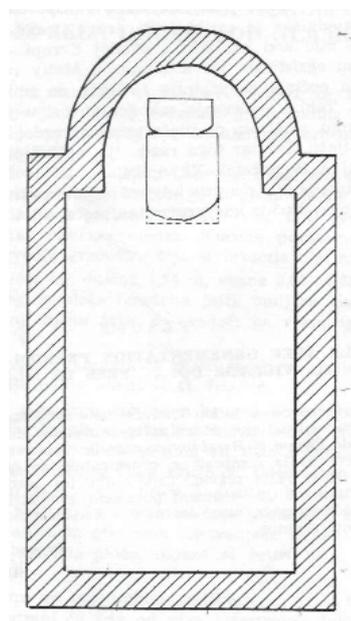
Локалитет Црквина или Гребљице (бр. 127)

На овом локалитету налазе се остаци црквене грађевине, димензија 15x10 m, за коју Никић каже да се претпоставља да је из XV вијека⁴⁹. Око остатака ове цркве уочавају се громиле (Nikić 1989: 261).

ДОЛАЦ

Локалитет Црквина (бр. 136)

Изнад села Долац, на локалитету Црквина, налазе се остаци порушене цркве димензија 9,5x4,5 m (слика 15). Она се оријентационо датује у XIV-XV вијек (Gavrilović 1977: 345). У њеној апсиди је пронађена камена плоча која је служила као олтарска трпеза (Гавриловић 1977: 345, Сл. 2). Ова плоча потиче из прероманичког периода, датована је у X-XI вијек (Gavrilović 1977: 345-348; Miletić 1984: 398; Miletić 1983: 234), и овде је била у секундарној употреби⁵⁰ (ALBIN 1988: 236).

Долац-Црквина, основа цркве Сл.15 ┘

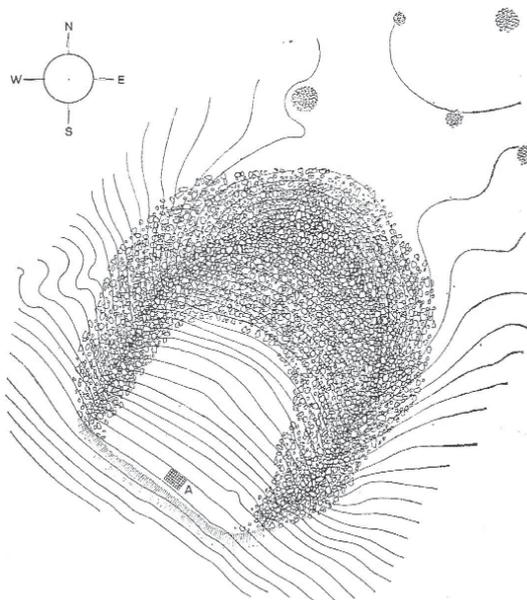
48 Види поглавље о гробљима, дио о некрополи мраморова уз пут Врба – Зајаруга.

49 Није јасно на основу чега је донесена оваква претпоставка.

50 Тешко је претпоставити гдје се тачно налазила црква за коју је ова плоча првобитно била израђена, али је сигурно да се налазила негдје у близини, на Гламочком пољу. Види поглавље о појединачним налазима, дио о налазу из порте православног храма Св. Јована Крститеља у Врби.

Сл. 16 Велики Обљај-Градина, громиле унутар градине

Исаковци-Градина, градина са громилама Сл. 17

ГРОБЉА

ГРОМИЛЕ⁵¹

ГРОМИЛЕ УНУТАР ПРАИСТОРИЈСКИХ ГРАДИНА ИЛИ ПОРЕД ЊИХ

Градина на Великом Обљају (бр. 144)

Унутар ове градине, која опасује врх Великог Обљаја, на њеном јужном дијелу налази се око 45 громила од камена и земље, мањих и средњих димензија (слика 16), пречника до неколико метара и висине до једног метра (Benac 1985: 170,171).

А. Бенац је истражио једну од мањих громила. Утврђено је да је громила грађена од камена и земље, ипак са већим удјелом камена. На неколико мијеста констатовани су трагови паљевине. Пронађени су уломци грнчарије грубе израде, затим фрагменти печеног лијепа и један комад троске. Закључено је да је лијеп припадао неком мањем огњишту. Аутор овог ископавања сматра да овај тумул (громила) није стајао над праисторијским гробом, али да он није ни резултат сакупљања камена. Претпоставио је да је могуће да се овде не ради о градини, већ о ограђеном култном простору из праисторијског времена, гдје су подизани култни тумули.

Рељина градина (бр. 145)

Са јужне стране градине Миховил Мандић је приликом својих обилазака праисторијских градина, истражио једну громилу. У њој је пронашао само ситне фрагменте људских костију и много кућица пужева⁵². (Mandić 1930: 104).

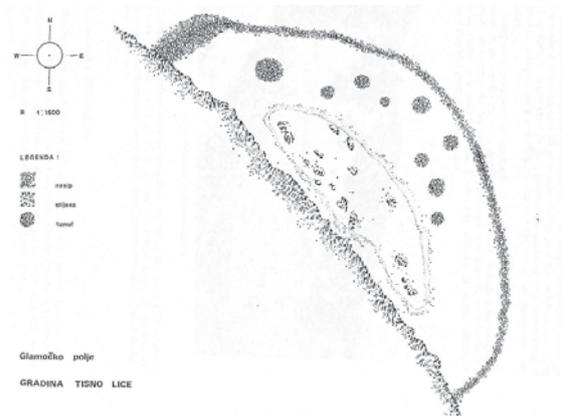
Солдатова градина над Шумњацима (бр. 146)

Унутар ове градине, уз њен јужни руб налази се, са једне и друге стране улаза у градину, око двадесетак громила (слика 1). На некима од њих налазе се, у земљу пободени, усправни нете-

51 Сматрали смо за потребно да у поглавље о гробљима посебно мјесто издвојимо за ову, веома занимљиву, али неправедно запостављену врсту, мало познатих и слабо истражених, средњовјековних надгробних обиљежја, на територији бивше римске провинције Далмације. На жалост громиле се бавио мали број аутора. Овом проблему је за сада једино систематично пришао Ђ. Јанковић који је у каталогу своје књиге о громиле (Јанковић 1998: 7-174), навео и оне са Гламочког поља, смјештене унутар градине Тисно лије у Доју и на Великом Обљају, поред градине у Исаковцима, као и по ободу поља код Одржака и Рора (Јанковић 1998: 83). Оне су се до недавно, у већини случајева, сматрале творевинама насталим приликом крчења земљишта, или су третиране као праисторијски тумули. Громила у гламочком крају има много. Оне су од досадашњих истраживача овог краја остале запажене у недовољној мјери, највише због тога што су већином малих димензија и лако их је замијенити са гомилама камена насталим крчењем земљишта, којих на Гламочком пољу има много уз рубове обрађених површина. Уколико су их ови истраживачи откопавали прилазећи им, наравно, као праисторијским тумулима, након истраживања остајали су у недоумицама, у вези са њиховим хронолошким одређењем (Benac 1985: 171; Mandić 1930: 105- нап. 1). То, као и резултати, досадашњих истраживања средњовјековних громила на територији бивше римске провинције Далмације (Јанковић 1998: 109-127), говори јасно у прилог оправданости издвајања громила гламочког краја као средњовјековних археолошких појава, као и ревизију тумачења резултата њихових досадашњих истраживања. Громиле су смјештене по падинама обода поља (Дубрава) и на доминантним узвишењима (Велики Обљај, Исаковци, итд.). Види поглавље о историјату истраживања.

Громиле су према мјесту гдје се налазе подијељене на три групе: на оне које се налазе у или уз праисторијске градине, на оне које се налазе уз праисторијске тумуле и на оне на којима су се, или уз које су се формирале некрополе са мраморовима.

52 Мандић није дао никакве податке о димензијама громиле и о околностима налаза. Постоји могућност да се ради о средњовјековној громили.

Сл. 18 Долац-Тисно лије, градина са громилама (А. Бенац 1985)

Дубраве, громиле Сл. 19

сани комади камена, високи од 20 до 30 центиметара⁵³ (Mandić 1930: 104,105).

М. Мандић је 1930. године истражио три громиле на овом локалитету. Није дао прецизне податке о саставу громила, али су оне изгледа биле од земље са ситнијим каменом, овалне основе, дужине око 2m, а ширине око 1m, и оријентације југоисток – сјеверозапад. На дубини од 0,80 до 1m, пронашао је гробнице(раке) са остацима скелета покојника који су имали руке или положене уз тијело, или прекрштене на грудима. Нашао је и остатке иструљених дасака којима су покојници били покривени. Поред овога у гробницама је било много фрагмената земљаних лонаца рађених руком. Истраживач је запазио да су громиле биле ограђене комадима камена средње величине, као и да су узглавља и подножја покојника била маркирана усправним нетесаним комадима камена, укопаним у громилу од 20 до 30cm. Мандић је на крају свог извјештаја закључио да описане громиле није могуће датовати на основу пронађених налаза (Mandić 1930: 105- нап. 1).

Градина у Исаковцима (бр. 148)

Са западне, источне и сјевероисточне стране градине налази се око 30 камених тумула-громила (слика 17). По својој величини истиче се један велики⁵⁴. Неки од тумула груписани су у редове (Benac 1985: 157) 55.

М. Мандић и Д. Сергејевски, откопали су три громиле⁵⁶ испод Градине у Исаковцима. У њима су пронашли фрагменте људских костију, грнчарију рађену руком и на витлу и комаде троске (Mandić 1930: 107).

Градина Тисно лије изнад Доца (бр. 149)

У унутрашњости градине, уз сухозидни бедем, пратећи његов лук, налази се девет каменних тумула (громила). Највећи тумул има радијус око 15 m, а пречник осталих је од 4 до 7m (Benac 1985: 152). Тумули најмањих пречника највјероватније су громиле (слика 18).

ГРОМИЛЕ ПОРЕД ПРАИСТОРИЈСКИХ ТУМУЛА

Село Дубраве (бр. 147)

На око 500 m сјеверно од села, поред ма-кадамског пута који води према Виторогу, на благој падини налазе се остаци великог праисторијског тумулуса. Да се ту некад уздизао велики тумулус распознаје се само по дјелимично очуваном спољном прстену од ситнијег ломљеног камена, пречника око 15 m. Сјеверно и сјеверозападно од њега налази се десетак громила (слика 19), грађених од камена и земље, пречника основа од 3 до 6 m и висина од 0,5 до 1 m. Највећа од

53 Овакву ситуацију је затекао М. Мандић 1930. године, док Алојз Бенац приликом својих истраживања ове градине, седамдесетих година XX вијека, не помиње громиле. Највјероватније да их није могао уочити, због тога што је терен, тада, био јако зарастао у шикару (Benac 1985: 172,173).

54 Бенац не даје податке о димензијама громила, али се са ситуационог плана градине види да су пречници, неколико громила ближих градини, од 3–6m (Benac 1985: План 23). Аутори каталога, приликом свог обиласка градине у Исаковцима, нису успјели да уоче громиле.

55 Бенац све хумке које је уочио на градинама у Гламочком пољу, или поред њих, назива тумулима, без обзира на величину.

56 Мандић, за разлику од Бенаца, увијек их назива громилама.

Сл. 20 Дубраве, велика громила

ових громила (слика 20) опкољена је плитким ровом са сјеверне, западне и јужне стране⁵⁷.

ГРОМИЛЕ НА КОЈИМА (ИЛИ ПОРЕД КОЈИХ) СУ НАСТАЛЕ НЕКРОПОЛЕ СА МРАМОРОВИМА

ПОДГРЕДА

Локалитет Мраморје (бр. 93)

На овом локалитету постоји неколико десетина тумула⁵⁸, пречника од 4 до 8 m. На неколико од њих укопано је око 30 мраморова. Примјетно је да су и на осталим били постављени мраморови, али су, по свему судећи, временом уклоњени. Чини се да су том приликом гробови испод мраморова и тумули (громиле) раскопавани (Nikić 1989: 83). У овом случају, тумули мањих димензија могли би да буду громиле.

ПЕРДУХОВО СЕЛО

Локалитет Поддрага–Мраморје (бр. 81)

Овдје је евидентирано 49 тумула, од којих су 23, највјероватније већа, јер на себи носе укупно 106 мраморова. Пречници ових тумула су око 10 m. Димензије осталих 26 тумула (громила) не знамо, али највјероватније да међу њима има и громила (Nikić 1989: 105).

МАСЛИНА СТРАНА

Локалитет Римско гробље (бр. 162)

У непосредној близини савременог православног гробља, формираног на некрополи са мраморовима, налазе се и тумули (громиле). Изгледа да се овде ради о тумулима мањих димензија (громилама) јер у њих нису укопавани мраморови (Nikić 1989: 110,111).

СТВКЕРОВЦИ

Локалитет Гробнице (бр. 77)

Поред сеоске цркве Св. цара Константина и царице Јелене налазе се три тумула, у које је укопан дио мраморова са некрополе која укупно броји 95 мраморова.

На два тумула великих димензија, пречника 20 и 25 m а висине 1,2 и 2,5 m, смјештено је укупно 55 мраморова, а на трећем, пречника 4 m, смјештена су два мрамора (Nikić 1989: 120, 121). Овај најмањи могао би да буде средњовјековна громила подигнута поред два праисторијска тумула.

РОРЕ

Локалитет Боровњача, засеок Срдићи (бр. 150)

На овом локалитету налазе се три тумула. На једном су укупана два мрамора, а на друга два по један мрамор (Nikić 1989: 130). Судећи по овоме овде би се могло радити о тумулима мањих димензија, тј. громилама.

Засеок Балаћи (бр. 151)

Овдје се налази неколико десетина тумула, од којих је само на једном смјештен један мрамор (Nikić 1989: 130). Судећи по овоме ради се о мањим тумулима, у ствари громилама.

⁵⁷ Ове информације прикупили су аутори каталога приликом обиласка Гламоча и околине у прољеће 2007. године

⁵⁸ Земљане хумке ћемо код локалитета ове групе називати онако како их назива аутор који их је евидентирао Душан Никић, тумулима, с тим што ћемо оне мањих димензија сматрати потенцијалним громилама.

Сл. 21 Ваган-Ваганска црква, громила

ВАГАН

Локалитет Мрамор–Ваган Мали (бр. 87)

На њиви Бошка Крндије, 300 m југозападно од сеоских кућа, налази се један тумул у кога су укопана два мрамора (Nikić 1989: 147, 148). И овдје је, изгледа, у питању громила.

Локалитет Мрамор (бр. 86)

На овом локалитету, недалеко од Ивића кућа, налази се 6 тумула од којих је на једном великом, пречника 20 m и висине 2,5 m, смјештено 11 мраморова. Што се тиче осталих пет, постоји могућност да се ради о громилама (Nikić 1989: 148).

Ваганска црква и православно гробље, 300 m источно од локалитета Мрамор (бр. 84)

Између цркве и напуштене зграде школе, а јужно од остатака неког старијег сакралног објекта⁵⁹ налази се 5 громила (слика 21), пречника од 3 до 4 m⁶⁰ (Nikić 1989: 148).

РЕЉИНО СЕЛО

Локалитет Мрамор, заселак Куле (бр. 85)

На овом локалитету налазе се три тумула (громиле), пречника око 5m. На њима је постављено укупно 7 мраморова (Nikić 1989: 166).

ПОТКРАЈ

Пут за Исаковце (бр. 152)

Испод пута који води из Поткраја ка Исаковцима, налазе се три тумула, пречника: 3, 7 и 8 m. На њима је смјештено 8 мраморова (Никић 1989: 209). У случају најмањег тумула највјероватније да се ради о громили.

Радојин млин (бр. 153)

На овом локалитету налазе се два тумула. На једном од њих смјештена су четири мрамора (Nikić 1989: 209). Постоји могућност да је тумул у који нису укопани средњовјековни гробови са мраморовима, громила.

ЗАЈАРУГА

Куће Паштара (бр. 154)

У центру села, налази се тумул, на коме су постављена 2 мрамора (Nikić 1989: 261). Највјероватније се ради о громили.

Сеоско гробље (бр. 155)

У засеоку Велике Зајаруге налазе се три мања тумула, са по једним мрамором на себи (Nikić 1989: 261). И у овом случају, вјероватно се ради о громилама.

РАНОСРЕДЊОВЈЕКОВНА ГРОБЉА

РУДИЋИ

Локалитет Гребнице–Бојанов орах

(бр. 138)

Некропола равних гробова уништена приликом вађења шљунка 1972-1974. године. Уништено је око 15 гробова. Били су облика простих рака укопаних у земљу. У гробовима је пронађено више земљаних лонаца (ALVIN 1988: 242). Остали налази, пронађени у истим околностима: преломљени жељезни мач, два копља, гвоздени ножић⁶¹ и бронзани прстен, нађени су сви у једном гробу⁶² (Милетић 1977: 231). 1975. године извр-

59 Види поглавље о црквама, дио о локалитету поред ваганске цркве

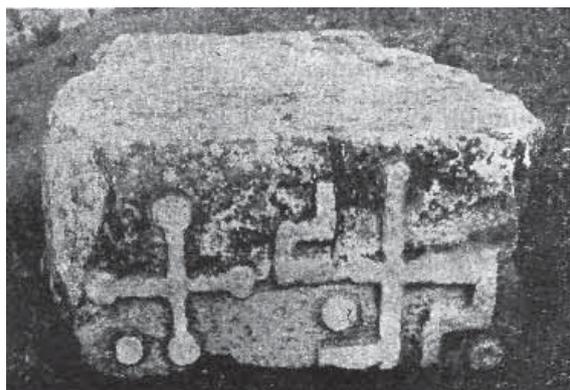
60 Учили аутори монографије приликом обиласка терен око цркве

61 Ножић није сачуван

62 Ови подаци заснивају се, на жалост, само на тврдњама мјештана који су били присутни и успјели да сачувају поменуте налазе, како је то забиљежила Нада Милетић, када је 1974. године обишла локалитет. Према истом извору, скелете је било немогуће повезати са одређеним гробовима или налазима, јер су били или уништени или разбацани око гробова.

Сл. 22 Гламоч-Каурско гробље, мрамор са розетама

Гламоч-Каурско гробље, мрамор са свастиком и крстом (М. Mandić, 1930) Сл. 23

шено је мање заштитно ископавање, када је истражен један оштећен гроб са дјечијим скелетом. Том приликом су пронађени уломци грнчарије Дијете је, највјероватније, било сахрањено с неким бронзаним предметом поред главе⁶³.

КАСНОСРЕДЊОВЈЕКОВНА ГРОБЉА СА МРАМОРОВИМА

ГЛАМОЧ

Локалитет Каурско гробље (бр. 111)

Шест (6) мраморова⁶⁴, пет у облику плоча и један сандук, оријентације запад-исток; слабије обраде, један украшен двјема испупченим розетама (слика 22), други са мотивом крста и свастике (слика 23, 24)⁶⁵ (Bešlagić 1971: 114; ALBiH 1988: 244; Nikić 1989: 22; Mandić 1930: 115).

КОВАЧЕВЦИ

Локалитет Кобила (бр. 103)

Четири (4) мрамора у облику сандука, оријентације сјевер-југ; добре обраде, али оштећени; два примјерка имају урезану линију по средини. Распоређени су на мањем избочењу у Сухом пољу (Bešlagić 1971: 114; ALBiH 1988: 244; Nikić 1989: 38).

На овој некрополи је испод једног мрамора истражен гроб и том приликом је пронађен фрагментован бронзани прстен и новчић сличан новчићима Николе Илочког с краја XV вијека⁶⁶ (ALBiH 1978: 244; Miletić 1983: 236; Nikić 1989: 38).

Постоји предање да је поред локалитета пролазио римски и средњевјековни пут, правцем сјевер-југ.

Православно гробље (бр. 156)

На православном гробљу су 4 мрамора у облику плоча, израђена од секундарно употребљених остатака неке римске грађевине (Nikić 1989: 38).

БИЛИЧИЋ

Православно гробље (бр. 108)

Девет (9) мраморова у облику плоча, оријентације сјеверозапад-југоисток (1 примјерак оријентисан правцем сјевероисток-југозапад).

Мраморови су касније кориштени као надгробни споменици. Виде се и удубљења изнад рака, без надгробних споменика. (Bešlagić 1971: 114; Nikić 1989: 44).

ХОЗИЋИ

Локалитет Плоче (бр. 158)

Шеснаест (16) мраморова у облику плоча положених у пет редова, оријентације запад-исток (Nikić 1989: 52).

80 м источно од локалитета Плоче (бр. 158)

Три (3) мрамора (Nikić 1989: 52).

200 м од претходног локалитета (бр. 158)

Један (1) мрамор (Никић 1989: 53)

⁶³ Ово је закључено према траговима патине код лијеве ушне кости. Изгледа да се ради о наушници, насталој у току вађења пљунка.

⁶⁴ На овом локалитету је било више споменика. Приликом градње цесте уништен је западни дио некрополе, тако да се у профилу види више камених оквира гробова у облику плоча који су угрођени.

⁶⁵ Данас је сандук оштећен толико да се види само дио једног крака свастике. 1930. године се могла видети читава (Mandić 1930: 115, Сл. 11).

⁶⁶ Нема прецизних података о аутору и времену овог ископавања, осим да је наведене налазе Земаљском музеју у Сарајеву уступио Шефик Бенлагич. Никић погрешно наводи да је гроб истражила Нада Милетић.

Сл. 24 Гламоч-Каурско гробље, мрамор са свастиком и крстом

Локалитет Бабе (бр. 100)

Десет (10) мраморова у облику плоча и сандука, оријентације запад-исток (ALViH 1988: 235,250; Nikić 1989: 53).

Локалитет Земаљи (бр. 96)

Осам (8) мраморова у облику плоча и сандука (ALViH 1988: 235,250; Nikić 1989: 53).

ДУБРАВЕ

Центар села (бр. 99)

Седам (7) мраморова (3 у облику сандука и 4 крстаче⁶⁷), оријентације сјеверозапад-југоисток; слабо обрађени и очувани (слика 25); на једној крстачи розета у кружном вијенцу и крст комбинаван с круговима, на једној натпис с краја XVI или почетка XVII вијека (слика 26). Распоређени су десно и лијево од цесте.

На око 500 m сјеверозападно одатле, на локалитету Црквина, поред темеља старе цркве, налази се новије православно гробље (Bešlagić 1971: 113,114; ALViH 1988: 237; Nikić 1989: 58).

ОПАЧИЋ

Локалитет Гробље (бр. 97)

Тринаест (13) мраморова у облику плоча (ALViH 1988: 242).

Локалитет Једини гроб (бр. 159)

Два (2) мрамора на праисторијском тумулу⁶⁸. Један је украшен геометризованим људским ликом, тешко уочљивим (Nikić 1989: 73).

ХАСАНБЕГОВЦИ

Локалитет Под (Вигњиште)⁶⁹, између Хасанбеговаца и Пријана (бр. 94)

Пет (5) мрамора у облику сандука (три су фрагментована); обрада лоша, врло општећени, има аморфних облика (Bešlagić 1971: 113; ALViH 1988: 247; Nikić 1989: 77).

Дубраве-Центар села, мраморови Сл. 25

ПОДГРЕДА

Локалитет Мраморје (бр. 93)

Тридесет (30) мраморова у облику сандука⁷⁰, оријентација запад-исток; врло грубе обраде, дјелимично утонули, постављени на неколико тумула пречника 4 до 8m. Неколико их је смјештено на дугуљастом узвишењу лучног облика. Поред овога, постоји још неколико десетина тумула. Примјетно је да су и на њима постојали мраморови, али су раскопани. Уочавају се остаци сухозида којим је било ограђено гробље мраморова, површине 120x80 m (Bešlagić 1971: 113; ALViH 1988: 246; Nikić 1989: 83).

КРАСИНАЦ

Имање Чвокића (бр. 163)

Шест (6) мраморова, 5 на једном тумулу (P 16 m) и један одвојен (Nikić 1989: 96).

ПРИЈАНИ

Локалитет Мрђенове куће (бр. 160)

Три (3) мрамора у облику плоча, смјештених близу православног гробља на коме има крстача направљених од мраморова (Nikić 1989: 100).

Локалитет Милића долина (бр. 161)

Један (1) мрамор; на некрополи има остатака разлупаних мраморова (Nikić 1989: 100).

⁶⁷ Никић наводи да су 4 крстаче уништене; аутори каталога уочили су двије изнад пута.

⁶⁸ У огради се види још поломљених мраморова.

⁶⁹ Никић наводи да је то локалитет Вигњиште на коме констатује 5 мраморова у облику великих плоча.

⁷⁰ Никић наводи 22 мрамора у облику високих плоча.

Сл. 26 Дубраве-Центар села, крстача са натписом

ПЕРДУХОВО СЕЛО

Локалитет Подадрага - Мраморје (бр. 81)

Стотину шест (106) мраморова (76 у облику плоча и 30 сандука), оријентација сјеверозапад-југоисток; лоше обраде, доста мраморова је аморфног облика. Смјештени су на 23 тумула Р 10 м, по групама. Најбројнија група смјештена на једном тумулу броји 20 мраморова.

На овом локалитету има још 26 тумула без мраморова (Bešlagić 1971: 112; ALVIN 1988: 247; Nikić 1989: 105).

Локалитет Гребљице (бр. 82)

Деветнаест (19) мраморова (17 у облику плоча и 2 крстаче), поред пута, у пољу, око 600 м јужно од села, оријентације запад-исток и сјеверозапад-југоисток; обрада је лоша, има аморфних облика и оштећени су. Једна од крстача је украшена мотивима крста и сабље (Bešlagić 1971: 112; ALVIN 1988: 247; Nikić 1989: 106).

МАСЛИНА СТРАНА

Локалитет Римско гробље (бр. 162)

Шестнаест (16) мраморова у облику сандука и плоча и 2 крстаче (на једној крстачи натпис, друга украшена мотивом сабље), смјештених на православном гробљу, на простору димензија 100 x 88 м. Има гробова ограђених малим камењем и тумула (немају мраморе на себи). У непосредној близини је новије православно гробље са крстачама израђеним од мрамора (Nikić 1989: 110, 111).

ТКОВЦИ

Сеоско гробље и Основна школа (бр. 164)

Тринаест (13) мраморова, оријентације запад-исток; два су украшена рупастим удубљењем. Трећи има рељефан натпис, нечитљив.

Темељи школе су од разбијених мрамора, као и крстови на гробљу (Nikić 1989: 115).

Стекеровци-Гробнице, мраморови Сл. 27

Локалитет Лончари (бр. 165)

Петнаест (15) мраморова у облику плоча на тумулу (R 16 m, h 2 m), код куће Славка Лончара, оријентација одступа од правца запад-исток; средња израда, има аморфних облика (Nikić 1989: 115).

СТЕКЕРОВЦИ

Локалитет Збориште (бр. 166)

Један (1) мрамор у облику плоче, солидне обраде (Никић 1989: 120).

Локалитет Гробнице (бр. 77)

Деведесет пет (95) мраморова, у облику масивних плоча, поред сеоске цркве „Св. цара Костадина и царице Јелице“,⁷¹ од којих се неки могу сврстати у сандуке (слика 27), неправилне оријентације, смештених на великом простору, димензија 200x160 m.⁷² Мраморови су груписани у шест група.

Прва група: 10 мраморова на праисторијском тумулу (R 20 m, x 1,20 m), јако оштећених.

Друга група: 28 мраморова постављених у круг (R 80 m).⁷³

Трећа група: 4 мрамора на каменом низу дуж. 80 м, x 0,5 m.⁷⁴

Четврта група: 2 мрамора на тумулу (R 4 m).

Петна група: 6 мраморова постављених у круг (R 40 m).

Шеста група: 45 мраморова на тумулу (R 25 m, x 2,5 m).⁷⁵

71 Ради се највероватније о цркви посвећеној цару Константину и царици Јелени.

72 Никић претпоставља да је ово била вјероватно највећа средњовјековна некропола на Гламочком пољу.

73 Никић запажа да је у том кругу морало бити много више мраморова, што се види по разбијеном и уситњеном камену.

74 Никић помиње да су му мјештани саопштили да је ту било више мраморова.

75 Никић наводи да је ово једина група мраморова која је очувана.

76 Због слабо очуваног украса, тешко је разазнати мотив ко-

Сл. 28 Роре-Мраморје, мраморови

У огради која окружује цркву и православно гробље има много разбијених мраморова. Такође су и многи крстови направљени од мраморова (Bešlagić 1971: 112; ALBiH 1988: 243; Nikić 1989: 120, 121).

РОРЕ

Засеок Травари (бр. 79)

Четрдесет (40) мраморова у облику сандука и плоча, слабо обрађених (Nikić 1989: 130; ALBiH 1988: 239).

Локалитет Мраморје (бр. 78)

Четрдесет један (41) мрамор (22 плоче и 19 сандука); оријентација запад-исток (три су сјевер-југ), слабо обрађени, доста аморфних (слика 28); смјештени уз православну цркву св. Илије и гробље (Bešlagić 1971: 112; ALBiH 1988: 247; Nikić 1989: 130).

Локалитет Боровњача (бр. 150)

Два (2) мрамора на једном тумулу, а на друга два тумула по још 1 мрамор у засеоку Срдићи (Nikić 1989: 130).

Локалитет Обадине – Кужно гробље (бр. 167)

Три (3) мрамора аморфног облика (2 плоче и 1 сандук) у засеоку Чегар (Nikić 1989: 130).

Засеок Балаћи (бр. 151)

Један (1) мрамор у облику плоче, на тумулу; на том мјесту има још неколико десетина тумула (Nikić 1989: 130).

ПОПОВИЋИ

Локалитет Плоче (бр. 168)

Седам (7) мраморова скромне израде, оријентације исток-запад, постављених у два реда (Nikić 1989: 140).

Ваган Мали-Мрамор, мраморови Сл. 29

ВАГАН

Локалитет Ваган (бр. 88)

Двадесет два (22) мрамора (5 у облику плоча, 15 сандука и 2 крстаче), на брегу поред пута за Роре, оријентације запад-исток, једна плоча сјевер-југ; осредње и слабе обраде, има и аморфних облика; једна од крстача украшена је мотивима крста, коња и мача (Bešlagić 1971: 112, 113; ALBiH 1988: 249; Nikić 1989: 147).

Локалитет Мрамор – Ваган Мали (бр. 87)

Два (2) мрамора (у облику сандука) (слика 29), на њиви Бошка Крндије, 300 м југозападно од сеоских кућа постављена на тумул, оријентације сјеверозапад-југоисток; добре обраде, украси су на оба примјерка – мотиви: полумјесећ, „воденица“⁷⁶ (слика 30), паралелна ребра и готички обликована ниша. Горња површина једног мрамора прекривена је плитким удубљенима пречника до 5 cm (Bešlagić 1971: 113; ALBiH 1988: 246; Nikić 1989: 147, 148).

Локалитет Мрамор (бр. 86)

Једанаест (11) мраморова (у облику сандука), недалеко од Ивића кућа, оријентације сјеверозапад-југоисток, смјештених у кругу на тумулу (R 20 m x 2,5 m); слабе су обраде, два су украшена – на једном је пјевац, а на другом људска фигура⁷⁷ у стојећем ставу. Има још 5 тумула без мрамора (Bešlagić 1971: 112; ALBiH 1988: 246; Nikić 1989: 148).

ји више аутора називају „воденицом“ – чини се да се ради о розети.

⁷⁷ Никић га назива ратником.

⁷⁸ Никић набраја више од стотину укопа.

Сл. 30 Ваган Мали-Мрамор, мрамор са мотивом воденице

Сл. 31 Ваган-црква, мрамор са усађеним стубом

Сл. 32 Шумњаци-православно гробље, предња страна мрамора са људском фигуром

Ваганска црква и православно гробље (бр. 84)

Два (2) мрамора, 300 m источно од локалитета Мрамор. Један је у облику масивне плоче оријентисане правцем запад-исток, дебљине око 20 cm, дуж. 2 m, у коју је усађен стуб х 0.5 m, правоугаоног пресека украшен са западне стране правоугаоним оквиром подјељеним на пола плитком рељефном траком са кругом на средини и два пара полукругова, горе и доле (слика 31). Уочава се више десетина⁷⁸ укопа између цркве⁷⁹ и напуштене зграде школе. Такође се на овом простору налазе и 5 мањих громила⁸⁰.

Поред цркве, налазе се остаци неког старијег сакралног објекта⁸¹ (Nikić 1989: 148).

ШУМЊАЦИ

Православно гробље (бр. 91)

Један (1) мрамор⁸² у облику стуба (стеле), правоугаоног пресека, х 1,35 m (Bešlić 1971: 113; ALVIN 1988: 249; Nikić 1989: 156). Лице мрамора је окренуто ка истоку и просечне је ширине 0,50m, док је просечна ширина бока 0,40 m. Мрамор је добре обраде, али оштећен. Горња зона му је шира и има облик полукружног наzubљеног вијенца

79 Никић наводи да има дјелова мрамора у зиду цркве, што се данас не види (црква је зидана истим правилним каменним тесаницима).

80 Уочили аутори каталога приликом обиласка терена око цркве

81 Види поглавље о црквама, дио о локалитету поред ваганске цркве

82 Поред овог мрамора, Никић у овом гробљу наводи још 5 мраморова (1 плочу и 4 крстаче), као и да има доста крстача из XIX вијека, израђених од мраморова. Аутори каталога нису при обиласку локалитета уочили мраморове које помиње Никић.

Сл. 33 Шумњаџи-православно гробље, задња страна мрамора са натписом

Шумњаџи-православно гробље, бочна страна мрамора са представом полумјесеца и штита

који је препуштен на источној (чеоној) страни, тако да чини плитку нишу са рељефно приказаном фигуром мушкарца, нешто раширених ногу. Тешко се разазнају детаљи на фигури, осим каиша са копчом (слика 32). На наличју мрамора, у горњој зони је натпис (слика 33) који се у транскрипцији чита: Се лежи кнез Пријан“ (Bešlagić 1967: 49,50; Vego 1970: 80,81). Испод натписа, на доњем дијелу стуба урезана је представа мача (или сабље). На сјеверној бочној страни, рељефно су приказани полумјесећ и штит (слика 34). Према натпису и форми овог мрамора, датован је у XVI вијек (Vego 1970: 81).

Забљежено је предање да је овај споменик донесен са сусједне некрополе на локалитету Малешевића долови – Машета (Vego 1970: 81).

Локалитет Мрамор (бр. 92)

Један (1) мрамор⁸³ у засеоку Врба, на њиви Петра Козомаре, 150 m југоисточно од сеоских кућа. Облика је сандука, са дубоком подужном браздом на горњој страни; добре обраде, оштећен (слика 35). Налази се поред пута за Роре, испод остатака оштећеног тумула пречника око 6 m (Бешлагич 1971: 113; АЛБиХ 1988: 246; Никић 1989: 156).

Постоји податак да је приликом градње пута у Шумњаџима, нађено неколико гробова који су имали оквире од необрађених камених плоча⁸⁴. У њима су пронађене само људске кости (Sergejevski 1942: 136).

Локалитет Малешевића долови – Машета (бр. 90)

Двадесет осам (28) мрамор⁸⁵ (26 у облику плоча и 2 крстаче), са лијеве стране пута према Рорама, оријентације запад–исток, средње обраде (слика 36). На једној крстачи је украшен један од бочних кракова рељефним мотивом крста

Шумњаџи-Мрамор, дислоцирани мрамор

Ваган-поред пута за Роре, мраморови

83 Сви наведени аутори наводе два мрамора, али се сада тамо може видети само један. Никић још наводи да су ови мрамори, били постављени на тумулу димензија 5x6 m, као и да се око овог тумула налазило још 5 раскопаних тумула. Очигледно да је приликом изградње пута и обраде околног земљишта, дошло до промена.

84 Најјероватније је да се ради о овом локалитету, на имању Петра Козомаре.

85 Подаци аутора каталога се слажу са Бешлагичевим, док Никић наводи да се ради о две готово спојене некрополе са укупно 57 плоча и 2 крстаче.

Сл. 37 Ваган-поред пута за Роре, мрамор са крстом

(слика 37). Мраморови су смјештени на издуженој нижој греди, која се пружа правцем запад-исток, паралелно са путем Шумњаци – Роре (Bešlagić 1971: 113; Nikić 1989: 156).

РЕЉИНО СЕЛО

Локалитет Мрамор, засеок Куле (бр. 85)

Седам (7) мраморова у облику сандука, оријентације исток-запад, постављени на три тумула пречника 5 m. Слабе су обраде и општењени (Bešlagić 1971: 113; ALBiH 1988: 246; Nikić 1989: 166).

ГЛАВИЦЕ

Локалитет Црквине (бр. 142)

Пет (5) мраморова у облику крстача, осредње обраде, налазе се на сеоском гробљу⁸⁶ (слика 38). Једна од њих украшена је рељефним мотивом чекића. Ван гробља, поред остатака касноантичке базилике налази се усамљени мрамор у облику аморфног сандука (Bešlagić 1971: 113; Nikić 1989: 172).

Локалитет Сухи јаст, засеок Медена Семишта (бр. 95)

Двадесет три (23) мрамора у облику плоча, смјештених близу раскршћа путева за Бањалуку и Роре. Оријентација сјевер-југ, у низовима. Лоше обраде и аморфни (Bešlagić 1971: 113; ALBiH 1988: 249).

Локалитет Мрамор, Засеок Брањешци (бр. 104)

Један (1) мрамор у облику плоче. На плочи су видљиви нечитљиви остаци ћириличног натписа који је имао пет редова. Готово читав натпис је уништен. Датован је у XV вијек (Vego 1970: 78, 79; ALBiH 1988: 246; Nikić 1989: 172).

Главице-Црквине, надгробни споменик од више плоча са усађеном крстачом

ХАЛАПИЋ

Локалитет Јабучице (бр. 143)

Два (2) мрамора смјештена на тумулу пречника R 8 m и x 1,5 m. У близини су још два слична тумула без мрамора (Nikić 1989: 181).

Засеок Рудићи (бр. 106)

Девет (9) мраморова (5 плоча, 3 сандука и 1 стуб), на православном гробљу. За сандуке су кориштени фрагменти римских миљоказа. Обрада је добра. Један мрамор у облику сандука, украшен је приказом људске фигуре која држи крст и мотивима крстова (Bešlagić 1971: 112; Nikić 1989: 182).

ЂОСЛИЈЕ

Локалитет Главичина (бр. 163)

Двадесет пет (25) мраморова, на православном гробљу, у облику масивних плоча, оријентације сјевер-југ, смјештених на узвишењу Главичина које доминира околином. Украшена су два мрамора и то мотивом рељефног крста.

У близини се налазе темељи цркве⁸⁷ (Nikić 1989: 189).

⁸⁶ У гробљу се налази и један необичан надгробни споменик. Чини га масивна крстача са заобљеним краковима и три лијепо тесане масивне плоче правоугаоног облика. Плоче су постављене једна до друге, по ширини и тако заједно формирају надгробну плочу. Плоча на западном крају ове конструкције, са своје подужне, вањске стране усјечена је на средини толико, да се на том мјесту може у њу утиснути, усправљена поменута крстача. Испод ове надгробне конструкције види се конструкција гробнице од сличних масивних, лијепо тесаних плоча, које су постављене на кант, тако да формирају сандук, који је покривен описаном конструкцијом.

⁸⁷ Види поглавље о црквама, дио о Ђослијама, о локалитету Главичина.

Поткрај-Црквине, мрамор у облику сандука Сл. 39 ┘

РАДАСЛИЈЕ

Локалитет Страшиво гробље, засеок Ново Село (бр. 109)

Неколико мраморова у облику плоча и сандука (ALBiH 1988: 249).

Локалитет Црквина (бр. 110)

На православном гробљу налази се један (1) мрамор у облику сандука и два камена фрагмента из римског периода, која су кориштена као мраморови⁸⁸.

На локалитету се виде и остаци неке грађевине. У близини се налази и старо муслиманско гробље (Bešlagić 1971: 114; ALBiH 1988: 237).

ПРИБЕЉА

Локалитет Плоче

Два (2) мрамора у облику плоча (Nikić 1989: 196).

ИСАКОВЦИ

Локалитет Главица (бр. 169)

Поред муслиманског гробља налази се седам (7) мраморова у облику плоча, у већој мјери утонулих у земљу, оријентације запад - исток. Осредње су израде и оштећени су⁸⁹ (Nikić 1989: 205).

Пут за село Поткрај (бр. 170)

Уз овај пут, око 500 m од Главица, пет (5) мраморова у облику плоча, груписаних у круг, смјештено је на праисторијском тумулу пречника R 20 m. Солидне су израде, у већој мери су утонули у терен и веома су оштећени.

Поред тумула се налази старо муслиманско гробље (Nikić 1989: 206).

ПОТКРАЈ

Пут за Исаковице (бр. 152)

Испод пута који води из Поткраја ка Исаковицама, налази се осам (8) мраморова у облику плоча. Смјештени су на три праисторијска тумула. Пречник тумула: R 3, 7 и 8 m (Nikić 1989: 209).

Радојин млин (бр. 153)

Четири (4) мрамора у облику плоча, смјештена су на једном од два тумула. Солидне су израде (Никић 1989: 209).

Локалитет Мека плоча (бр. 171)

Један (1) мрамор у облику плоче, непосредно изнад села (Никић 1989: 209).

Локалитет Црквине (бр. 119)

Недалеко од куће Стевана Радоје, унутар правоугаоних остатака неке грађевине, највјероватније цркве⁹⁰, налази се један (1) мрамор (слика 39)⁹¹ (ALBiH 1988: 237; Nikić 1989: 209).

БАБИЋА БРДО

Православно гробље

Три (3) мрамора се налазе у оквиру сеоског гробља. Два су украшена. Један мотивима руке и сјекире, а други приказом мача (Nikić 1989: 213).

88 Могуће да су то остаци средњовјековног самостана (Сергејевски 1933: 12; ALBiH 1988: 237).

89 Код Никића наилазимо на податак да је ова некропола изразито оштећена у току изградње пута.

90 Видети детаљније у поглављу о црквама, дио о Поткрају, о локалитету Црквине

91 У Археолошком лексикону БиХ и код Душана Никића помиње се само локалитет Црквина са остацима неке грађевине, а није евидентиран мрамор који су видели аутори каталога приликом свог обиласка.

Сл. 40 Петрово врело-Црнојушк

ПЕТРОВО ВРЕЛО

Муслиманско гробље (бр. 172)

У средишту села, изнад извора, на гробљу су, као нишани употребљени мраморови, израђени од архитектонских остатака из римског периода (Nikić 1989: 217).

Локалитет Брегови (бр. 173)

Пет (5) мраморова у облику плоча налази се уз старо, запуштено муслиманско гробље⁹² (Nikić 1989: 217).

Локалитет Плоче (бр. 101)

У Доловима се налази шест (6) мраморова у облику плоча и сандука, оријентације запад-исток (ALVIN 1978: 247; Nikić 1989: 217).

Локалитет Црнојуше (бр. 102)

Пет (5) мраморова (слика 40), мраморови у облику плоча (ALVIN 1988: 237).

ЂУЛИЧАН

Локалитет Плоче

Два (2) мрамора у облику плоча и још 7 трагова гробних мјеста (Nikić 1989: 222).

МАЛКОЧЕВЦИ - МРКОЧЕВЦИ

Локалитет Плоче

Шест (6) мраморова и још педесетак трагова средњовјековних гробова, недалеко од извора Балаклагија (Nikić 1989: 226).

ЈАКИР

Локалитет Сухаљ врело, засеок Башића Махала (бр. 118)

Пет (5) мраморова, од којих четири у облику плоча и један у облику неразвијене крстаче осредње обраде. Крстача је украшена у горњем, округластом дијелу, мотивом три круга, а око средине је представа ножа-мача⁹³ (Bešlagić 1971: 114; ALVIN 1988: 249; Nikić 1989: 234).

Подградина-Мрамор, "мрамор на три шиља" Сл. 41

КАМЕН

Православно гробље (бр. 117)

Двадесет два (22) мрамора, 12 у облику плоча и 10 у облику стубова, оријентације запад-исток, неуједначене обраде. Стубови су грубо клесани. Пет их је украшено мотивима круга (сунца) и сабље.

На једној старијој крстачи налази се ћирилични натпис у коме се спомиње покојник Враћеш и поп Лазар, писац натписа.

На муслиманском гробљу, поред села, има неколико старих нишана са представама птице, сабље, топуза и мача (Sergejevski 1942: 150,152,154; Bešlagić 1971: 114; ALVIN 1988: 244; Nikić 1989: 243).

Локалитет Пећа (бр. 174)

Један (1) мрамор у облику плоче, преостао је након градње пута 1973. године, од 13 мраморова који су се тада налазили на тумулу⁹⁴ пречника R 16 m и висине x 1,5 m.

Међу ових 12 уништених мраморова налазила су се и два у облику стуба, украшена мотивима крста (Nikić 1989: 241,243).

⁹² Никић истиче да и овдје постоји прича у народу, као и на већини других сличних мјеста гдје се заједно налазе мраморови и нишани, о страдању сватова који су се међусобно потукли до уништења.

⁹³ Код Никића се наводи да у овом селу има више старих муслиманских гробаља, са око двадесетак нишана из XVI и XVII вијека, украшених мотивима топуза, сабље, розете, круга, кугле, штита и птице, којима су прије њих украшавани мраморови.

⁹⁴ Тумул је уништен приликом градње пута 1973. године (Nikić 1989: 241).

Сл. 42 Подградина-Мрамор, “мрамор на три пиљка” - бочна страна

Врба-Борак, мраморови Сл. 43

ПОДГРАДИНА

Локалитет Мрамор (бр. 120)

Један (1) усамљен масиван мрамор, код Гламочана познат као “мрамор на три пиљка”, у облику великог сандука (дужине око 2 m, ширине 1 m и висине 1,2 m), на постољу (дужине 3 m, ширине 2,5 m и висине 0,3 m), оријентације запад-исток (слика 41). Постављен је на јужној половини постоља. Добро је обрађен Има дубоки усјек по средини горње и бочних страна (слика 42)⁹⁵. Делимично је општећен.

Овај мрамор се у гламочком крају сматра за велику атракцију јер он, наводно, не лежи директно на свом постољу, већ је постављен на три каменчића (пиљка) која леже на масивном каменом постољу⁹⁶.

Гламочани су са овим мрамором повезали различита предања и необичне приче, нарочито ону која говори о његовом пилању⁹⁷.

Мандић доноси интересантну вијест из 1864. године о томе како су Турци копали са рајом под мрамором, и нашли „велику сведену с каменом кришту“ са много људских костију, угљена и пепела. Могуће је да се ради о каменом саркофагу, сличном саркофазима ископаним испод мраморова на Павловију код Сарајева (Žeravica 1982: 180, сл. 1, 2, T I).

О томе, да на овом локалитету има још гробова, изнад којих нису постављени мраморови, говори податак из 1977, који доноси Иво Бојановски. Наиме, мјештани Подградине су, приликом копања канала за водовод на овом локалитету, наишли на неколико гробова са конструкцијом од каменних плоча (Bešlagić 1971: 113; Bojanovski 1982: 30, 31, напомена 23; ALBiH 1988: 246; Nikić 1989: 251;).

ВРБА

Локалитет Борак (бр. 121)

Око 100 m сјеверозападно од Основне школе налази се четрдесет седам (47) мраморова (30 у облику плоча, 11 сандука и 6 стубова). Слабије су обраде, има их и аморфних. Један стуб је украшен руком са птицом, крстом, мачем са штитом и сабљом (слика 43).

Некропола се налази поред сеоског прародног гробља и у близини касноантичке базилике на Борку (Бешлагић 1971: 115; ALBiH 1988: 235; Никић 1989: 256).

Пољопривредно добро (бр. 123)

На једном узвишењу налази се двадесет (20) мраморова (8 у облику плоча, 12 у облику сандука), оријентације сјеверозапад-југоисток. Слабо су обрађени, општећенису и без украса (Bešlagić 1971: 115; ALBiH 1988: 250; Nikić 1989: 256).

⁹⁵ За мраморове са оваквим урезима, неки истраживачи су претпостављали да се ради о назначавану двојних гробова испод њих.

⁹⁶ У ствари, када се боље погледа види се да овај каменни блок, тежак неколико тона заиста не лежи директно на постољу, већ да се он ослања, у једној тачци на своју доњу, сјеверну ивицу и на 5 каменчића, распоређених без неког посебног реда испод јужне половине мрамора. Чини се као да је неко задигао јужни крај мрамора, па онда под њега подбацио неколико каменчића. У прилог овоме иде и навод код М. Мандића, да овај мрамор више не лежи на три „пиљка“, јер су чобани подметнули под њега још неколико каменчића (Mandić 1930: 116)

⁹⁷ М Мандић наводи дијелове хронике Фра Грге Лозића, из године 1864–1875., у којој хроничар приповједа о томе како је, када је неки паша почео пилати овај мрамор, на том мјесту из пукотине потекла крв и почео падати крвави град (Mandić 1930: 117).

Сл. 44 Старо Село-Гробље, груписани мраморови

Локалитет Пећа, засеок Рудине (бр. 125)

Поред пута који води за Голију, 800 м југозападно од села Врбе, налази се тринаест (13) мраморова (10 у облику плоча, 2 стуба и 1 крстача). Два стуба су украшена мотивима крста.

Око 300 м источно, на локалитету Дочић, наводно постоји неко старо гробље обиљежено стубовима (Bešlagić 1971: 114; ALBiH 1988: 247; Nikić 1989: 256).

Засеок Богојевина (бр. 175)

Четрнаест (14) мраморова. Дванаест (12) у облику плоча и 2 крстаче (Nikić 1989: 256).

ПУТ ВРБА - ЗАЈАРУГА

Локалитет Црквине (бр. 126)

Три (3) мрамора у облику плоча већих димензија, смјештених су на праисторијском тумулу пречника R 16 м и висине х 1,5 м. Оријентације су сјеверозапад-југоисток, добро су обрађени и без украса су.

Поред некрополе налазе се остаци темеља старе цркве⁹⁸ (Nikić 1989: 256).

ЗАЈАРУГЕ

Куће Паштара (бр. 154)

У центру села налазе се два (2) мрамора у облику плоча на праисторијском тумулу. Један је украшен мањим плитким удубљењима (Nikić 1989: 261).

Сеоско гробље, засеок Мале Зајаруге (бр. 155)

Седам (7) мраморова у облику великих плоча налазе се на праисторијском тумулу. Један је украшен мањим плитким удубљењима. Четири мрамора су украшена – један мотивима полумјесеца и крста, други мотивом крст, док су на преостала два мотиви јако општењени (Nikić 1989: 261).

Старо Село-Гробље, три украшене крстаче Сл. 45

Сеоско гробље, засеок Велике Зајаруге (бр. 176)

Три (3) мрамора у облику великих плоча, налазе се у сеоском гробљу. Плоче су димензија 2x1,8 м, дебљине 0,4 м и налазе се на мањим тумулима. Добре су израде (Nikić 1989: 261).

На локалитету Црквина или Гребљице налазе се остаци средњовјековне цркве⁹⁹

СКУЦАНИ

Петрића гробље (бр. 128)

На православном гробљу, код скретања са пута Гламоч – Ливно на пут за Скуцане, налази се двадесетосам (28) мраморова (20 плоча и 8 сандука), оријентације сјеверозапад-југоисток, лоше и неуједначено обраде (Bešlagić 1971: 115; ALBiH 1978: 247; Nikić 1989: 267).

СТАРО СЕЛО

Локалитет Гробље (бр. 131)

Уз обод поља, око 300 м источно од засеока Царевица, на савременом православном гробљу налази се деведесет шест (96) мраморова (50 плоча, 43 сандука и 3 крстаче), оријентације сјеверозапад-југоисток. Слабе су обраде, има и аморфних. На неким мјестима уочава се груписање мраморова (слика 44). Четири примјерка су украшени (1 сандук и 3 крстаче). На крстачама (слика 45) се појављују мотиви крста на сидру, полумјесеца, јабука, сабља, балта¹⁰⁰, лук, затим представа мушкарца са мачем и 3 мушке фигуре

98 Види поглавље о црквама, дио о локалитету Црквина, поред пута Врба - Зајаруге

99 Види у глављу о црквама, дио о Зајаруги, о локалитету Црквина-Гребљице

Сл. 46 Старо Село-Гробље, три украшене крстаче-бочне стране

(слика 46), оригинално представљене¹⁰¹ (Бенцлагић 1971: 115; АЛБиХ 1978: 243; Никић 1989: 273).

Међу мраморовима се истиче један сандук, дужине 1,90 м, ширине 1 м и висине 0,50-0,60 м (Mandić 1930:116). Дјелимично је утонуо, па се у потпуности може сагледати само његова горња површина. Она је украшена рељефним мотивом кругова, пречника око 20cm, повезаних са двије пластичне вршце, које се преслићу, тако да формирају крстове у круговима (слика 47). Кругови су распоређени у облику оквира, уз ивице површине, по осам уз дуже и по четири уз краће стране, тако да у средини површине формирају издужено правоугаоно поље (слика 48). Ивице овог сандука обрађене су у облику рељефног мотива тордираног ужета. Такође је и средишње поље горње стране, које није украшено, уоквирено истим рељефним мотивом. Сјеверозападна бочна страна украшена је мотивима јелена и кошуте (слика 49), а југисточна бочна мотивима двије розете у кругу од тордираног ужета и стилизованом представом љиљана на средини стране, између розета (слика 50). На сјевероисточној страни налази се натпис уклесан у четири реда, у коме се спомиње Милутин Маројевић и његова жена Владислава са дјецом (слика 51). Натпис се датује у XV вијек (Vego 1970: 78,79), што би било и вријеме постављања овог споменика изнад гроба Маројевића. Али сам споменик, због особина украсног мотива на његовој горњој површини датован је у IX-X вијек¹⁰² (Sergejevski 1942: 153; Miletić 1983: 234; Miletić 1984: 397)

У близини, на коси Тисовац, налази се „Маројевића град“, око 2 km на запад.¹⁰³

ВИДИМЛИЈЕ

Старо Село-Гробље, мрамор Маројевића са натписом на бочној страни Сл. 47

Муслиманско гробље (бр. 178)

Испод села на, једној главици налазе се три (3) мрамора у облику сандука, оријентације сјеверозапад-југоисток; слабе обраде; један примјерак има украс са мотивом воденице

Међу муслиманским нишанима има украсених примјерака. Један је врло необичан, изгледа као минијатурни маузолеј (Bešlagić 1971: 115; Nikić 1989:278).

Локалитет Бриг (бр. 131)

Око 200 м источно од претходне некрополе, испод куће Јусуфа Видимлића, налази се дванаест (12) мраморова у облику сандука, ори-

¹⁰⁰ Оружје кориштено крајем касног средњег вијека за пробијање оклопа, нека врста заштићеног чекића.

¹⁰¹ Централно мјесто заузима фигура одраслог мункарца са наглашено издуженим екстремитетима, која заштитнички обухвата рукама двије дјечије фигуре приказане на сличан начин. Овако приказане фигуре немају директну аналогију у мотивима са других мраморова.

¹⁰² Идентичан мотив налази се на плочи, датованој у IX-X вијек, узиданој у једну кућу, у селу Радаслијама, (Sergejevski 1933: 12,13, T VII, сл.13). Ова сличност је утицала на ауторе који су писали о мрамору Милутина Маројевића, да закључе, да тај споменик, и његов украс на горњој површини припадају IX-X, а да је секундарно употребљен као надгробни споменик у XV вијеку, када је на њему уклесан натпис.

И поред тога, чини нам се да није искључено да су сви украси на овом мрамору настали у исто вријеме када је уклесан и натпис, то јест у XV вијеку. Није немогуће, па чак је и врло вјероватно да је ковачу (клесару), који је израдио украсе на овом мрамору, као директан узор послужила прероманичка плоча из Радаслија, коју је он могао да види у рупевинама неке црквице IX-X вијека, гдје је она стајала, или сачувану у некој млађој сакралној грађевини, чији је он био савременик, на примјер цркви фрањевачког самостана. Не треба занемарити ни чињеницу да је плетерни орнамент на Маројевићевом споменику једнопрут, док је на плочи из Радаслија тропрут. И ово би говорило у корист мишљења да је Маројевићев споменик млађи.

¹⁰³ Видјети у поглављу о утврђењима дио о Маројевића граду и напомену 11.

Сл. 48 *Старо Село-Гробље, мрамор Маројевића-горња површина*

Сл. 49 *Старо Село-Гробље, мрамор Маројевића-бочна страна*

Сл. 50 *Старо Село-Гробље, мрамор Маројевића-бочна страна*

јентације сјеверозапад-југоисток; неуједначене обраде, без украса (Bešlagić 1971: 115; ALViH 1988: 236; Nikić 1989: 278).

КОПИЋ

Локалитет Плочнице (бр. 132)

Поред пута из правца Видимлија, на праисторијском тумулу димензија 11x15м, налазе се четири (4) мрамора у облику сандука, оријентације сјеверозапад-југоисток; осредње обраде, општењени (Bešlagić 1971: 115; ALViH 1978: 247; Nikić 1989: 287).

Локалитет Лискуша (бр. 133)

Уз савремено римокатоличко гробље, око 500 m даље од претходне некрополе, према селу, налази се тринаест (13) мраморова¹⁰⁴, 11 у облику плоча, а 2 у облику сандука, оријентације запад-исток¹⁰⁵ (Bešlagić 1971: 115; ALViH 1978: 245; Nikić 1989: 287).

Локалитет Кула (бр. 179)

Под Точилом, око 250 m удаљено од села, путем према Доњу, налази се један (1) мрамор у облику сандука, оријентације запад-исток; добре обраде (Bešlagić 1971: 116; Nikić 1989: 287).

Локалитет Црквина, засеок Цаџан Хан (бр. 134)

У Горњем пољу налази се двадесет (20) мраморова у облику сандука, оријентације запад-исток, грубе обраде, утонули (Бенплагић 1971: 116; ALViH 1978:236; Nikić 1989: 288).

¹⁰⁴ Код Бенплагића и у Археолошком лексикону помињу се на овом локалитету само четири мрамора.

¹⁰⁵ Никић наводи димензије ове некрополе од 110x30 m и помиње да је на њој морало бити више стећака, који су уништени изградњом пута.

Локалитет Турба, Цаџан Хан (бр. 135)

У старом муслиманском гробљу налази се шест (6) мраморова у облику плоча и сандука, оријентације запад–исток (ALVIN 1988: 249).

ДОЛАЦ

Градина Шиљак (бр. 137)

У подножју градине, дијелом и на њој, око 800 м југозападно од села, поред пута налази се педесет и један (51) мрамор у облику сандука, оријентације сјеверозапад–југоисток. Постављени су у редовима. Слабе су обраде. Има их и аморфних.

У близини се налази савремено православно гробље и старије муслиманско гробље. Изнад некрополе се налази каменолом из кога је вађен камен за мраморове.

Изнад села, на локалитету Црквина, налазе се остаци средњовјековне цркве¹⁰⁶ (Bešlagić 1971: 116; ALVIN 1988: 249; Nikić 1989: 294).

ПОЈЕДИНАЧНИ НАЛАЗИ

ХАЛАПИЋИ

Непознати локалитет (бр. 180)

У Халашћима је пронађен бакарни крст са угравираним ликом Богородице¹⁰⁷. Датован је у IX вијек (Sergejevski 1942: 146).

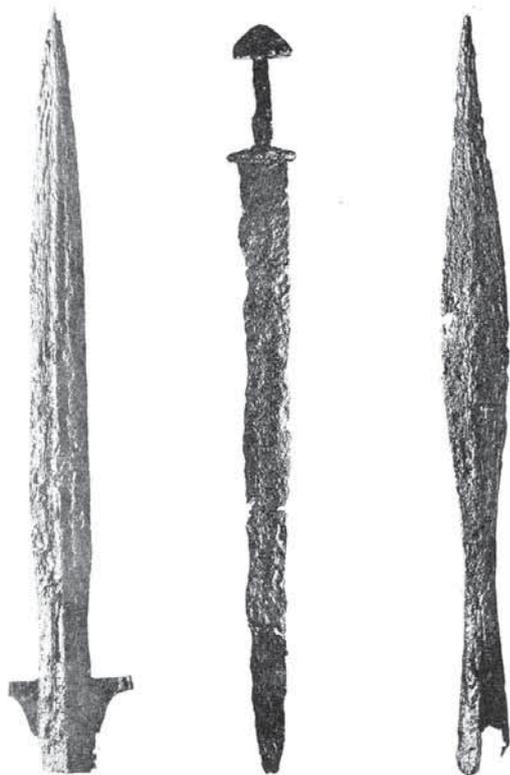
*Старо Село-Гробље, мрамор Маројевића-
натпис на бочној страни* Сл. 51

¹⁰⁶ Види у поглављу о црквама дио о Доцу, о локалитету Црквина.

¹⁰⁷ Сергејевски о овом занимљивом налазу доноси само најсумарије податке, као и непоуздану информацију да је крст однесен у Сплит. Очигледно је да он овај налаз није видио, али је чуо за њега.

Сл. 52 Рудићи-Гребнице, земљани лонци и бронзани прстен (N. Miletić, 1977)

Сл. 53 Рудићи-Гребнице, земљани лонци и бронзани прстен (N. Miletić, 1977)

КОВАЧЕВЦИ

Локалитет Кобила (бр. 103)

На касносредњовјековној некрополи, која се налази на овом локалитету, испод једног мрамора истражен је гроб и том приликом пронађен је фрагментован бронзани прстен и један новчић. Ради се о новчићу који би своје аналогije могао да има међу новцем Николе Илочког, с краја XV вијека¹⁰⁸ (Vešlagić 1971: 114; Miletić 1983: 236; Alviћ 1988: 244; Никић 1989: 38).

РУДИЋИ

Локалитет Гребнице-Бојанов орах (бр. 138)

Приликом вађења шљунка, на овом локалитету, од 1972-1974. године, уништено је око 15 гробова.¹⁰⁹ Од инвентара гробова сачували су се једино један цио и два фрагментована земљана лонца, затим један преломљени жељезни мач, једно једноставно и једно копље са крилима, и један бронзани прстен (Miletić 1977: 231).

Керамичке посуде иако имају заједничке карактеристике раносредњовјековне керамике, ипак се међусобно разликују по облику, врсти и техници украшавања. Ради се о два лонца и једном фрагменту горњег дијела лонца (слика 52).

За сва три је карактеристично да су рађени на витлу, да имају танке зидове и да се у фактури види додавање пијеска. Боје печења су различите. Од сивосмеђе, преко црвенкастосмеђе до црвенкастосиве. Лонци су углавном јајоликог об-

¹⁰⁸ Ови налази данас се налазе у Земаљском музеју у Сарајеву. Види поглавље о некрополама са мраморовима, дио о селу Ковачевцима, као и нап. бр. 46

¹⁰⁹ Види поглавље о гробљима, дио о раносредњевјековним гробљу у селу Рудићима.

лика, са слабо наглашеним раменом и вратом, осим код једног. Имају равна дна, благо извијене ободне косо засјечене или заобљене уснеени су са спољне стране у предјелу врата и рамена и то густим сноповима валовница урезаних чешљастом алатком или једноструким валовницама и хоризонталним линијама изведеним неком широм алатком на прилично груб и неуредан начин.

Један од лонаца је украшен и са унутрашње стране, од дна до обода, сноповима валовницама изведеним чешљастом алатком.

Ове посуде, хронолошки су одређене у рани IX вијек, препознате су као домаћи производи, са бројним аналогијама у непосредном окружењу и сусједним подручјима (Врба-Гламоч, некропола у Грборезима код Ливна, некроле у далматинској Хрватској а такође и на удаљенијим подручјима, насељеним Словенима (Miletić 1977: 236,237; Miletić 1983: 235).

У Рудићима је пронађен, такође, и један гвоздени, двосјекли мач (слика 53), дужине 0,77 м, једноставне израде, са наглашеном широком браздом по средини сјечива, кратком овалном накрсницом и троугаоном јабучицом. Спада у ријетке налазе на територији Босне и Херцеговине¹¹⁰. Овај мач је одређен као најсличнији мачевима типа Петерсен X, који су широко распрострањени у Скандинавији, средњој и источној Европи и који се, углавном, датирају у IX вијек. Њихово поријекло је у франачким радионицама у Порајњу. И овај мач је највјероватније настао у некој од франачких радионица, у првим деценијама IX вијека.

Истом времену, а највјероватније и истим радионицама припадају и два копља пронађена у Рудићима. Једно од њих је веома ријетко копље са крилима, необичне контуре и октогоналног вањског руба усадника (тулца).

Друго је, једноставно копље (слика 53) са благо наглашеним средњим бридом, витке контуре, типичне за каролиншка копља IX вијека.

Посљедњи налаз који потиче са некрополе у Рудићима је бронзани прстен (слика 52), преклопљених крајева, проширене главе, ромбоидног облика. Украшен је угравираним геометријским орнаментима. Припада такозваном штитастом прстењу које је у IX вијеку често пронађено у некрополама моравског и аустријског подунавља. Овај прстен је као и претходно описано оружје¹¹¹ препознат као увезен производ раног IX вијека, с том разликом што он, највјероватније, не долази из Порајња, већ из неке од радионица источно-алпског, кетлашког круга.

РАДАСЛИЈЕ

Локалитет Медвједград (бр. 114)

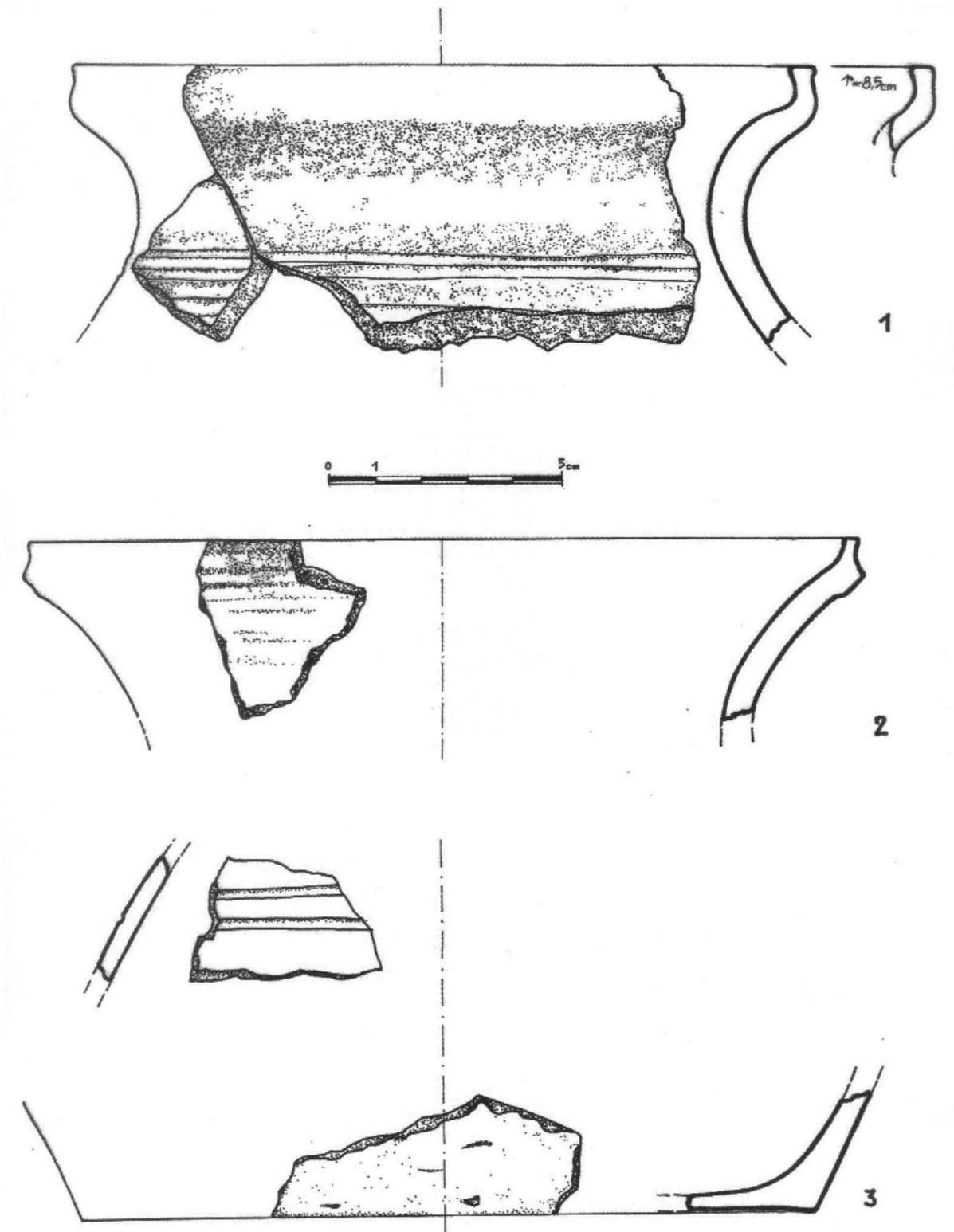
На овом средњовјековном утврђењу, приликом његовог обиласка од стране аутора овог каталога, у зарушеном профилу, слоја земље који је прекривао један од зидова цистерне,¹¹² пронађено је неколико уломака касносредњовјековне грнчарије и мања количина животињских костију.

Сви пронађени уломци грнчарије припадају кухињском посуђу, лонцима. Ради се о три обода лонаца (табла I/1-3), рађених на брзом витлу (грнчарском колу), од глине са додатком ситно дробљеног кварцног камена, уједначене крупноће. Печење је осредњег квалитета, а боје

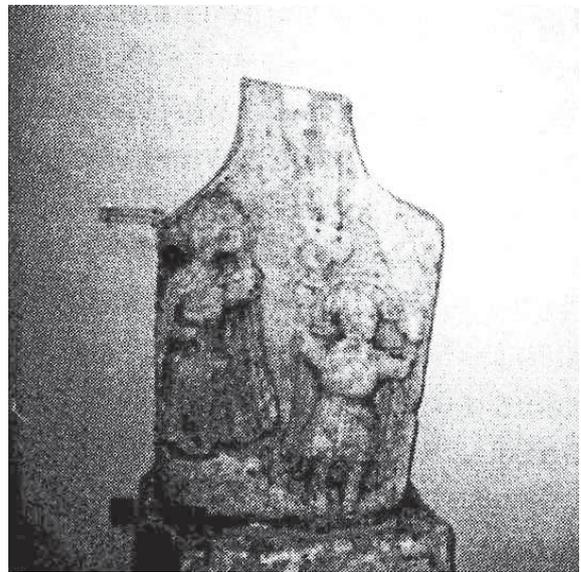
¹¹⁰ Слични мачеви пронађени су, у Босни и Херцеговини једино у Могорјелу, код Мостара и код Стоја (Miletić 1977: 231).

¹¹¹ Сви ови налази потичу из једног гроба према тврдњи мјештана, који су били свјedoжи приликом овог случајног проналаска у Рудићима (Miletić 1977: 231).

¹¹² Види поглавље о утврђењима, дио о локалитету Медвједграду.

Т. I Радаслије-Медвједград, уломци грнчарије

Гламоч-Бусија, дио рељефне представе Сл. 54
Христовог распећа

су од црвенкасте преко црвенкастомрке до сивомрке. Два обода припадала су лонцима који су имали широко разгнут обод, чији се горњи дио повија под правим углом према горе и завршава хоризонтално заравњеном усном, једва примјетно задебљаних крајева. На једном од ова два фрагмента, види се да је лонац у предјелу прелаза рамена у врат, био украшен широким, хоризонтално урезаним линијама. Лонци којима припадају ова два обода према својим особинама могли би своје аналогије да нађу међу лонцима који се, на подручју средњовјековне Угарске и на територијама које су под угарским утицајем, појављују у XIV вијеку и трају све до почетка XVI вијека (Бикић 1994: 75, Сл.27/ 4; Сл.28/4; Bekić 2006: 55, Т4/4). Слични лонци, датовани у XIV и XV вијек, пронађени су и у Србији (Minić: 1980: 60, Пл.XIX Пл./1,3; Vajalović - Haxi-Pešić: 1981; 50/1).

Трећи обод је припадао лонцу који је имао изразито дуг и љевкасто разгнут обод, који се при врху сужава и повија према горе. Усна обода је хоризонтално заравњена и проширених крајева. Испод ње обод има тракасто, косо постављено задебљање. Лонац коме припада овај обод има своје аналогије међу лонцима који су пронађени на касносредњовјековним насељима и земљаним утврђењима у босанској Посавини. На локалитету Челоцек код Бијељине, они су датовани од друге половине XIV вијека до половине XV вијека (Fekeža 2001: 273, Т. XX/1), а у оквиру материјала прикупљеног са земљаних утврђења у околини Градишке, слични лонци датовани су у нешто шири временски распон, од половине XIII до XV вијека (Симоновић 1997: 203 Т. 24).

Остали уломци су дијелови трбуха, рамена и дна лонаца рађених на спором витлу, од глине са додатком крупније дробљеног кварцног камена,

неуједначене крупноће. Примјетни су и трагови додавања органске материје. Печење је осредњег квалитета а боја је од сиве до тамно мрке.

На једном фрагменту дна примјетно је задебљање руба његове доње површине¹¹³, док се на вањској површини рамена једног лонца уочавају хоризонтално постављене, широко урезане линије. Особине ове грнчарије у потпуност одговара особинама грнчарије, рађене на спором витлу, типичне за период касног средњег вијека (XIII – почетак XVI вијека).

Међу налазима животињских костију препознатљиве су кости говеда, овце или свиње, те кости дивљег венра и пернате дивљачи.

ГЛАМОЧ

Локалитет Бусија (бр. 181)

У Бусију, гламочко шеталиште и парк, био је донесен, са непознатог локалитета, заједно са неколико римских споменика, двадесетих година XX вијека (Sergejevski 1942: 156), фрагмент масивне камене плоче (слика 54), на којој је очуван дио рељефне представе Христовог распећа¹¹⁴. Ради се о доњем дијелу камене плоче на којој је, судећи по очуваном дијелу представе, била приказана сцена оплакивања Христа након његовог распињања на Голготи. На њој се виде представе два људска лика а изнад њих доњи дио Христових ногу прекрштених стопала и прибијених на крст (Šanjta 2003: 93, 94). Једна од фигура, већа,

¹¹³ Ово указује на то да је посуда рађена на спором витлу.

¹¹⁴ Овај одломак рељефа данас се налази у Земаљском музеју у Сарајеву, у античкој збирци (Šanjta 2003: 94).

¹¹⁵ О овом рељефу први је писао P. Andelić, и тада је он датован прерано, у XIII вијек (Miletić 1989: 116). Dž. Šanjta, рељеф датује чак у XI или XII вијек (Шањта 2003: 94).

Сл. 55 Гламоч-кућа С. Солака, архитектонска камена пластика

која стоји са лијеве стране је женска и вјероватно представља Богородицу која оплакује Христа. Мања фигура која држи у једној руци путир, а у другој свитак могла би да представља Јована једног од Христових ученика.

Ова рељефна плоча се према особинама описаног рељефа, може датовати у период између прве половине XIV и краја XV вијека¹¹⁵. Вјероватно је била дио опреме неке средњовјековне црквене грађевине тог времена која се налазила у близини Гламоча. (Miletić 1989: 116)

Кућа Суље Солака поред Старог града (Табије) у Гламочу (бр. 182)

Тридесетих година XX вијека примјећена је, у ову кућу узидана квадратна камена плоча, димензија 50x48cm¹¹⁶. Једна од већих површина плоче украшена је плетерним прероманичким орнаментом (слика 55). Подијељена је на четири једнака поља, уоквирена двопрутим плетерним тракама које се преплићу. У средини ових квадрата уписни су дијагонално постављени крстови. Један од крајева плоче је оштећен. За плочу се претпоставља да је припадала олтарској прегради неке прероманичке цркве IX–X вијека која се налазила у близини¹¹⁷, са чије је рушевине највјероватније у турско доба, донесена и узидана у гламочки град. Године 1882/83. када је аустроугарска власт распродавала камен са тврђаве она је вјероватно доспјела у кућу у којој је пронађена (Сергејевски 1933: 12; Sergejevski 1942: 157)

Гламоч-Радаслије, кућа И. Биланцића, Сл. 56 | архитектонска камена пластика

Кућа Ивана Биланцића у Радаслијама (бр. 183)

У Радаслијама је, у кући Ивана Биланцића, око 1930. године, примјећена рељефно украшена плоча израђена од камена кречњака (слика 56), поломљена на два дијела, димензија 143x70x14 cm. Плоча је осамдесетих година XIX вијека приликом распродаје камена са гламочког града, доспјела, као грађевински материјал, у једну кућу у Гламочу. Ову кућу купио је 1929. године Иван Биланцић и њеним каменом озидео своју кућу у Радаслијама. Плоча се сада налази у Музеју у Силиту (Sergejevski 1942: 157).

Једна од њених ширих страна украшена је рељефним орнаментима плетера и винове лозе. Плетерни орнамент је постављен у облику широке траке која уоквирује уско унутрашње поље. Ову оквирну траку чине кругови пречника од 20 до 23 cm формирани тропрутом траком. Кругови су повезани тропрутом траком која се преплиће у средини кругова и формира ромбове. Унутрашње поље испуњено је заталасаном врежом винове лозе са гроздовима и неизмјенично постављеним розетама¹¹⁸.

¹¹⁶ Не знамо тачно када је први пут, од стране сручњака, примјећена ова плоча, али је то вјероватно било 1930. године, за вријеме боравка археолога Земаљског музеја из Сарајева, Миховила Мандића.

¹¹⁷ Сергејевски је изнио претпоставку да би ова плоча могла да потиче са цркве која се налазила у Радаслијама на локалитету Црквине (види поглавље о црквама, дио о Радаслијама (Сергејевски 1933: 12)).

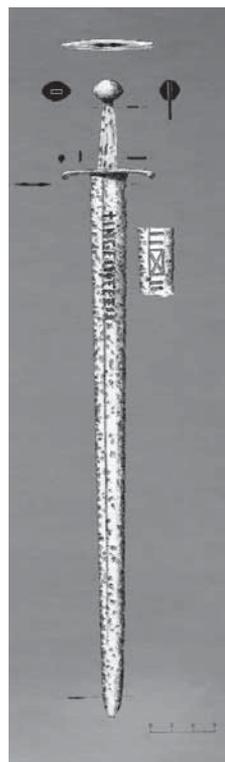
¹¹⁸ Готово идентичним мотивом украшен је мрамор на гробу Милутина Маројевића у Старом Селу, али изгледа да је у питању само угледање на много старији споменик. Види у поглављу о касносредњовјековним гробљима са мраморима, дио о Старом Селу и напомена бр. 82.

Овај споменик је, највјероватније био дио плутеја олтарске преграде неке прероманичке цркве која се налазила у близини Гламоча и датован је у IX, а најкасније у X вијек (Sergejevski 1933: 12, 13; Miletić 1983: 234).

Непознати локалитет (бр. 184)

Испод једног стећка у Гламочу (Шкриванић 1957: 43), пронађен је гвоздени, добро очувани, двосјекли мач¹¹⁹ са једноручним балчаком (слика 57). Укупна дужина мача је 93 cm, а дужина сјечива 79,5 cm. Мала јабучица је биконична и елипсоидног хоризонталног пресјека. Накрсница је, гледана одозго, издуженог елипсоидног облика, са задебљаним крајевима (гледано са стране) и савијеним према доле. Сјечиво са обе стране има, на средини, подужно постављен широк канал. На једној страни сјечива, испод накрснице, унутар канала видљиви су остаци натписа +INGEII+FEZI+, урађеног у техници тауширања. Са супротне стране сјечива истом техником урађен је мотив који се састоји од дугуљастог поља, оивиченог са по двије паралелне кратке линије средишњи простор заузима дугуљаста правоугаоник чији су углови повезани дијагоналама. Овај мач је врло необичан и риједак примјерак и за њега је тешко наћи аналогије. Тек на основу анализе и тражења аналогија за сваки његов типолошки елемент, дошло се до његовог хронолошког детерминисања (Sijarić 2004:25-31).

Закључено је да су одређени дијелови мача настали у различитом времену. Тако је сјечиво датовано у период између друге половине X и почетка XI вијека, а јабучица је одређена као тип јабучица које су се производиле у XII и XIII вијеку. Иначе овакав тип мача био је намјењен, прије свега за сијечење.

Гламоч-непознати локалитет, мач.

Сл. 57 ┘

Гламоч-непознати локалитет, мач са једноручним балчаком

Сл. 58 ┘

119 Вријеме, тачна локација и околности налаза овог мача ни су познате. Мач се данас налази у Земаљском музеју у Сарајеву.

Логично објашњење би било да се ради о мачу који је употребљаван дужи временски период, почев од половине X или почетка XI вијека и коме је, у једном моменту у XII или XIII вијеку, из, нама, за сада непознатих разлога замијењена јабучица (Sijarić 2004:31).

Непознати локалитет (бр. 185)

У близини Гламоча пронађен је добро очуван, гвоздени двосјекли, мач (слика 58)¹²⁰. Укупна дужина мача је 115 цм, а дужина сјечива 92 цм. Јабучица, квадратне форме на средини са предње и задње стране има по једно заравњено испупчење, кружног облика. На трну је са једне стране урезан знак у облику Андрејиног крста, преко кога је скоро по средини повучен још један вертикалан урез.

Накрсница је дуга, тракастог облика са истањеним и проширеним крајевима, гледано са предње и задње стране Бочне стране накрснице благо су повијене према сјечиву. Сјечиво има са обе стране, на средини, подужно постављен узак и фино профилисан канал. Карактеристике сјечива овог мача указују на то да је он био намјењен, како за сјечење, тако и за пробијање (убадање).

Према особинама сјечива овог мача он је датован у прву половину XIV вијека, а што се тиче јабучице мача, тај тип је, са различитим варијантама, био у употреби дужи временски период, па је тешко рећи када је јабучица могла бити спојена са мачем, али највјероватније да се то десило у периоду између прве половине XIV и краја XV вијека. Оно што овај мач чини занимљивим је и урезани знак на трну. Овакав знак, према истраживачима који су се бавили његовим поријеклом упућује на угарско поријекло сјечива овог мача¹²¹ (Sijarić 2004:65-70).

ПЕТРОВО ВРЕЛО

Непознати локалитет (бр. 186)

У селу се, пред Други свјетски рат, могао видјети обијени средњовјековни капител, за који су мјештани тврдили да је донесен са Медвједграда¹²² (Sergejevski 1942: 141).

ВРБА

Вучића куће (бр. 122)

Приликом земљаних радова 1929. године, у Врби, код Вучића кућа, пронађен је фрагмент камене греде од лапорца, димензија 42x22x9 cm Украшена страна овог фрагмента подијељена је по дужини на три зоне

Прва зона, ширине око 9,5cm, која заузима скоро половину ширине греде је украшена фризом који чини низ “раковица”(“кука”), типичних прероманичких мотива Другу зону је чинило уско ребро, ширине око 3,5 cm, које је скоро у потпуности уништено отклесивањем¹²³. Трећу, доњу зону чини празна поље која заузима готово половину површине

120 Нажалост ни за овај мач немамо података о мјесту, времену и условима налаза, осим сазнања да он потиче из околне Гламоча. Мач се данас налази у Завичајном музеју у Травнику.

121 М. Сјарић у својој књизи о средњовјековним мачевима из Босне и Херцеговине, наводи да је поменути знак препознат као ознака ковачке радионице из мјеста Кузница, у средњовјековној Угарској, на се према томе, уколико је идентификација радионице поуздана може сматрати да је сјечиво овог мача из Гламоча начињено у поменутом мјесту у Угарској (Sijarić 2004:69).

122 Сергејевски, на жалост, није дао никакве податке о овом капителу, као ни фотографију или цртеж, па је немогуће расправљати о овом споменику, коме се, као и многим другим средњовјековним и римским и споменицима гламочког краја, временом изгубио сваки траг.

123 Изгледа да је то посљедица њеног узиђивања у неку грађевину, у периоду између рушења цркве у којој се налазила и њеног проналажења у Врби (Сергејевски 1933: 11)

Описани фрагмент био је дио греде олтарске преграде, њеног горњег бочног дијела. Ова олтарска преграда стајала је у некој прероманичкој цркви IX-X вијека (Сергејевски 1933: 11, 12; Miletić 1983: 233), која се највјероватније налазила у Врби¹²⁴.

Касноантичка базилика на Борку (бр. 187)

Приликом истраживања касноантичке базилике на Борку, 1976. године, у нартексу је пронађена масовна гробница из времена раног средњег вијека и у њој четири земљана лонџа, датована у исто вријеме¹²⁵ (Bojanovski 1980/1981:198-200; Miletić 1980/1981: 213).

Испод нивоа пода базилике, откривена је масовна гробница са око петнаест скелета. Заједно са њима пронађена су тада и четири земљана лонџа (слика 60/1-4), готово цијела сачувана.

То су лонџи рађени од лоше пречишћене глине са додатком пијеска, на спором, ручном грнчарском колу, са дотјеривањем руком горњег дијела посуде, или какав је случај код два лонџа који су рађени руком, са горњим дијелом дотјериваним на спором, ручном, грнчарском колу.

Ови лонџи су углавном јајастог облика са наглашеним вратом и благо извијеним једноставним ободом.

Само један од лонаџа се издваја својим неправилним цилиндричним обликом и недостатком врата (слика 60/4). Такође, он је једини украшен. На горњој површини, у предјелу рамена, има два низа дубоких убода, начињених неком дрвеном алатком или ноктом.

Сви осим овог украшеног имају са спољње стране, на дну, плитко кружно удубљење које представља отисак осовине грнчарског кола (слика 60/1-3).

*Врба-касноантичка базилика на Борку, Сл. 60 |
земљани лонџи*

124 Прероманичку цркву би требало тражити, на простору порте манастира Веселиња, највјероватније испод данашње спомен-капеле посвећена Светим новим српским мученицима гламочким, пострадалим од устана 1941. године. Види поглавље о црквама, дио о цркви у Борку, на Врби.

125 Ископавање нартекса, на тако и ове гробнице, тада, због неријешених имовинско-правних односа, није у потпуности завршено (Bojanovski 1980/1981:198, 209-види нап бр. 339). Гробница је истражена само пробном сондом површине 1,5 x 1,5m и дубине 1,4 m. Лонџи се данас чувају у Музеју Републике Српске у оквиру средњовјековне археолошке збирке.

Најближи сродни налази пронађени су на раносредњовјековној некрополи у оближњим Рудићима, гдје су поред осталих налаза пронађене и три керамичке посуде, истовјетно датиране као и посуде из Врбе¹²⁶

У поређивањем са раносредњовјековним лонцима, пронађеним у окружењу, дошло се до закључка да су они слични лонцима које производи широка словенска популација на Балканском полуострву, Подунављу, као и Панонској низији у VIII и IX вијеку, а у неким случајевима у широком распону од VII до XII вијека.

Такође је уочено да се често, слични лонци могу пронаћи и у гробовима словенских и аварословенских некропола, с тим да су лонци, попут нашег украшеног урезима, пронађени и у гробовима са каролиншким налазима у далматинској Хрватској. На основу свих ових аналогја четири лонца пронађена у касноантичкој базилици на Врби датована су у период између краја VIII и почетка IX вијека (Miletić 1980/1981: 213-220).

Порта цркве Св. Јована Крститеља (манастир Веселиње) (бр. 188)

У порти цркве манастире Веселиње у Врби поред дијелова надгробних споменика и архитектонске пластике из римског периода, налази се и један фрагмент плоче, са урезаним орнаментом, димензија 75x15x15cm,¹²⁷ који очигледно не припада овој епохи.

Једна од његових дужих страна украшена је урезаним орнаментима. По њеној средини пружа се дебела петопрута цик-цак изломљена трака. Она са танким обрубом који тече поред горње ивице плоче формира неправилна троугаона поља. У средини поља се налазе концентричне кружнице, исписане двопрутом урезаном траком,

са уписаним четворолисним розетама, формираним такође од двопруте траке Углови које прави поменута трака са ивицом плоче, као и готово сви остали углови, попуњени су вишеспрутим тракама које формирају калоте, различитих величина. Број прUTOва је различит, од четири до осам.

Техника украшавања, рустичан и непрецизан начин на који је радио клесар и дио мотива је врло сличан плочи из Доља, па би се могло претпоставити да је и ова плоча дио плутеја олтарске преграде неке прероманичке цркве X-XI вијека. Због изразите сличности појединих мотива, као и технике и манира извођења, могло би се чак претпоставити да су обе плоче биле дио исте олтарске преграде, то јест да су се налазиле у једној цркви, па према томе да их је радио исти мајстор. Ако би то било тачно онда би се ова црква највјероватније налазила на Врби, а не у Копићу како се до сад сматрало за плочу из Доља. Ово је на одређен начин и логично јер је вјероватније да је Врба и у раном средњем вијеку била много веће и значајније насеље од било ког насеља на југоисточном крају поља¹²⁸.

ПУТ ВРБА - ЗАЈАРУГА

Локалитет Црквине (бр. 190)

Постоји податак да је, око 1930. године, на некрополи мраморова поред овог пута, на локалитету Црквине,¹²⁹ испод једног мрамора пронађен мач¹³⁰ (Bojanovski 1980/1981:196, напомена 8).

¹²⁶ Иако се датују у исти временски период, посуде из Рудића се од посуда из Врбе разликују димензијама и типолошким особинама. Посуде из Врбе изгледају грубље и рустичније, па постоји могућност да су посуде из Врбе, у оквирима наведеног датовања, ипак, нешто мало старије (Miletić 1980/1981: 219,220).

¹²⁷ Овај фрагмент, до сада, на основу наших сазнања, нигдје није евидентиран, нити објављен.

Сл. 62 Долац-Црквина, архитектонска камена пластика

ДОЛАЦ

Локалитет Црквина (бр. 191)

У апсиди касносредњовјековне цркве (XIV-XV вијек),¹³¹ пездесетих година XX вијека, пронађена је богато орнаментисана плоча од муљике, димензија 124x65x10,5 cm. Она је у овој цркви служила као олтарска трпеза.¹³² Плоча је украшена прероманичким орнаментима, израђеним у техници урезивања (слика 62). Орнаментална композиција се састоји из два дијела, централног и два бочна у облику вертикалних бордура.

Централно мјесто заузима круг у коме је уписан крст. Остали празан простор у кругу попуњавају четири срцолика листа испуњена густо постављеним ребрима, ромбови и полуромбови, такође попуњени линијама. Са вањске стране круга налазе се, симетрично постављена четири лука у које су уписани тролистови. Бордуре су украшене различитим мотивима. Једна је украшена ромбовима испуњеним линијама, а друга полукруговима и кружићима, такође испуњеним линијама које прате облик мотива (Gavrilović 1977: 345).

Клесар се трудио да попуни што више простора на плочи, при томе не водећи претјерано рачуна о прецизности и уједначености израде мотива.

Ова плоча је вјероватно стајала као дио олтарске преграде¹³³ неке прероманичке цркве X-XI вијека, која се налазила негдје у близини (Gavrilović 1977: 345-348; Miletić 1984: 398; Miletić 1983: 234).

РИЈЕКА КРИВА ЈАРУГА

Непознати локалитет (бр. 189)

У овој ријеци, повремениог тока, која протиче кроз Горње Гламочко поље пронађен је кратки двосјекли, гвоздени мач, са једноручним балчаком.¹³⁴ Укупна дужина овог кратког мача је 62cm, а дужина његовог сјечива је 49cm. Јабучица, посмат-

Крива Јаруга-непознати локалитет, мач Сл. 63

рана са предње и задње стране има трапезоидну контуру. Њена горња површина има облик неправилне елипсе са спљоштеним крајевима. Трн је правоугаоног пресјека, а накрсница, гледано са предње и задње стране, лучно је савијена, кружног пресјека, проширеног средњег дијела и задебљаних крајева благо повијених према општрици. Сјечиво има са обе стране, на средини, подужно постављен фино профилисани канал, који почиње готово од врха трна испод јабучице

Овај мач је (слика 63), за сада усамљен налаз на овом дијелу Балкана (Sijarić 2004:71). Он би према особинама свог сјечива могао поуздано да се датије у прву половину XIVвијека, али недоумицу опет ствара јабучица мача, која је датована од друге половине XIVвијека, па све до дубоко у XVI вијек (Sijarić 2004:73). Закључак би био да је сјечиво овог мача, које је начињено, као што смо већ рекли, у првој половини XIVвијека, спојено са јабучицом, која се данас налази на њему, нешто касније у другој половини XIV вијека (Sijarić 2004:73).

128 У корист ове претпоставке могло би да иде и откриће раносредњовјековне заједничке гробнице (крај VIII - почетак IX вијека), у касноантичкој базилици у Врби (Miletić 1980/1981: 213, 219,220).

129 Види поглавље о некрополама мраморова, дио о некрополи на локалитету Црквине поред пута Врба -Зајаруга.

130 Ако се овај мач не може идентификовати као раније поменути мач непознатог мјеста налаза из околине Гламоча, који се сада налази у травничком музеју, онда је ово пети средњовјековни мач пронађен у Гламочу и на жалост, њему се послједије проналаска губи сваки траг.

131 Види у поглављу о црквама дио о цркви у Доњу.

132 Плочу је открио Иво Бојановски, тада археолог Завода за заштиту споменика културе БиХ, и она је од 1967. године у Земаљском музеју у Сарајеву (Gavrilović: 345)

133 О њеној сличности са фрагментом плоче из порте цркве Светог Јована Крститеља, на Врби, види поглавље о појединачним налазима, дио о налазу у порти поменутог цркве

134 Ни за овај мач немамо прецизан податак о мјесту налаза, а такође нам нису познати ни вријеме, ни околности налаза.

Сажимајући наша досадашња сазнања о средњовјековним налазиштима и налазима Гламочког краја, уочили смо постојање два временска слоја средњовјековног периода, раносредњовјековни и касносредњовјековни слој.

Подразумијевајући да је Гламочки крај у раном средњем вијеку представљао пјелину у географско-политичком смислу - жупу, препознајемо дијелове који су је чинили: утврђења, цркве, некрополе и насеља.

Од укупно десет утврђења у Гламочком крају, за сада би могли једино остатке утврђења на Рајану да повежемо са раносредњовјековним слојем. На постојање цркава овог времена упућују нас четири појединачна налаза дијелова плоча и један налаз дијела греде олтарских преграда. Пронађени су у Радаслијама, Гламочу, Врби и Доцу. Према њиховом распореду и особинама можемо претпоставити постојање двије прероманичке цркве из периода IX-XI вијека. Једна се највјероватније налазила на подручју Гламоча, а друга у Врби. Најстаријем типу гробаља припала би она са надгробним обележјима у облику земљаних хумки, тзв. громила. Налазе се у свим дијеловима Гламочког краја, али су у већој мјери концентрисани на територијама села: Шумњаџи, Ваган, Пердухово Село, Роре и Стекеровици. Ове некрополе се могу довести у везу са сахрањивањем словенског становништва Гламочке жупе током неколико вијекова, почев од досељавања до покрштавања у IX вијеку. Једна од громила унутар градине на Озрену изнад Шумњака, под којом је пронађен скелет покојника, недвосмислено свједочи о очувању традиције сахрањивања под громилама, становништва Гламочког краја, и након покрштавања. Једино евидентирано гробље типа равних гробова из периода IX вијека налази

се у Рудићима. Још једно мјесто сахрањивања из истог времена, али појединачно, констатовано је унутар касноантичке базилике на Борку, у Врби. У појединачне налазе овог временског слоја, поред наведене архитектонске камене пластике, спадају и сљедећи налази датовани у IX вијек: седам керамичких посуда из Рудића и Борка на Врби, један бронзани прстен, мач и два копча са некрополе у Рудићима и један бронзани крст из Халаша

Према распрострањености гробаља овог времена може се претпоставити постојање насеља у њиховој близини. Намеће се закључак о већој насељености југозападног обода поља, као и о континуитету у насељавању тог простора од античког времена. Можемо претпоставити да су античке путне комуникације које су пролазиле кроз овај крај, кориштене и током раног средњег вијека. То се посебно односи на путни правац који је долазио из Ливањског поља, пролазио кроз Врбу и Гламоч и преко Млиништа, водио даље на сјевер. На основу распрострањености и карактеристика наведених налазишта и налаза можемо закључити да су се главни центри насеља налазили у Гламочу и Врби. Што се тиче привредне активности становништва жупе која је, у сваком случају била сеоског карактера, она се вијековима базирала на сточарству и њему сродним дјелатностима, па је тако било, вјероватно, и у раном периоду средњег вијека. Налази прероманичке камене пластике и оружја са некрополе у Рудићима, потврђују везе овог краја са културом раног средњег вијека специфичном за Јадранску обалу, као и са културом насталом под окриљем франачке државе

Као важне елементе Гламочке жупе током касносредњовјековног периода, препознајемо та-

кође утврђења, цркве, некрополе, као и и појединачне налазе

Са територије ове жупе познато нам је девет касносредњовјековних утврђења, од којих су три на ширем подручју града Гламоча, а остали су у Рорама, Стекеровцима и Скуцанима, на Малом Обљају, планини Старетини и Тисовцу код Царевца. Ради се о мањим утврђењима, различитих облика и намјене, углавном лоше очуваности.

За сада нам је познато десет цркава од којих за оне из Пријана, код Ваганске цркве и поред пута Врба-Зајаруге знамо да су биле мање једнобродне, димензија око 6x5m. Цркве у Дубравама, Ђослијама, Поткрају и Доцу, такође су биле једнобродне, али средњих димензија, просјечно око 10x5 m. Средњовјековне богомоље у Исаковцима и Зајаругама, спадају у оне нешто већих димензија. Такође и за цркву у Радаслијама коју мјесно становништво назива „манастиром Светог Илије“, можемо претпоставити да је била већих димензија. Она би се могла идентификовати са црквом фрањевачког самостана који се помиње у попису фрањевачких кустодија у дјелу Бартола Пизанског из године 1385/1390. У попису се помиње самостан у Гламочу, као дио Гребенске кустодије са сједиштем у самостану код града Гребена у Доњим Крајима (Мргић-Радојчић 2002: 145).

Већину остатака касносредњовјековних цркава гламочке жупе, данас је веома тешко идентификовати на терену. У најбољем случају оне су очуване у нивоу темеља. Најбројнија врста археолошких локалитета овог доба на подручју Гламоча су некрополе са мраморовима. Има их у готово свим селима распоређеним и по пољу и по његовим ободима. Број некропола по селима варира од један до пет. Укупно се на територији

четрдесетак села налази 85 некропола са око 1065 мраморова различитих облика, од којих има око 303 мрамора облика сандука, око 670 мраморова облика плоче, 20 мраморова облика стуба, 24 мрамора облика крстаче и 48 мраморова неодређеног облика. Мањи број некропола има више од 50 мраморова. Некропола у Пердухову Селу има највећи број мраморова, 106. Иза ње долазе некрополе у Старом селу и Стекеровцима са 96 и 95 комада, а за њима некрополе у Доцу, Врби, Рорама и Подгреди са бројем од 30 до 50 мраморова. На осталих 77 некропола налази се од 1 до 30 мраморова¹. Већина ових некропола су добар примјер континуитета мјеста на коме се врши сахрањивање од праисторије до савременог доба. На великом броју ових гробаља редован је случај да се касносредњовјековни гробови укопавају у праисторијске тумуле или средњовјековне громиле, да би се у турском периоду наставило сахрањивање у непосредној близини, а такође и у савремено доба. Мраморови гламочког краја као и мраморови уопште, могу се оквирно датовати од XIII до почетка XVI вијека, с тим да треба узети у бзир да се мраморови облика сандука и украшени мраморови појављују тек од половине XIV вијека (Anđelić 1984: 490).

Појединачним налазима касног средњег вијека, припада фрагмент каменог рељефа са сјеном распећа, датован у период од средине XIV до краја XV вијека, пронађен у Бусији. Он је највјероватније био дио унутрашњих рељефних украса, раније поменутог гламочког фрањевачког

1 Треба поменути да је до прецизних података о броју и типовима мраморова тешко доћи, јер различити истраживачи имају различите податке, а број мраморова је, иначе, веома подложен промјенама услед дјеловања сполјних фактора.

самостана. Поред овог споменика, појединачним налазима припадају и сљедећи налази: један фрагмент каменог капитела који мјесна традиција повезује са Медвјед градом, прстен и новчић из Ковачеваца, датовани у XV вијек, грнчарија пронађена на Медвјед граду, хронолошки одређена у период од XIII до почетка XVI вијека, као и три мача пронађена на непознатим локалитетима, датована од друге половине X до XV вијека.

На основу анализе археолошке карте распрострањености касносредњовјековних локалитета Гламочког краја, особина ових локалитета, особина појединачних налаза, као и историјских података за овај период, могу се извести сљедећи закључци.

Центар Гламочке жупе и сједиште њеног господара, било је утврђење изнад данашњег Гламоча. Уочава се да је њему гравитирало више села која су се налазила у његовој близини, и са једне и са друге стране поља. Судећи према броју мраморова са некропола (27 некропола са 145 мраморова), та села нису имала велики број становника. У близини центра жупе такође су се налазила и три утврђења, од којих су Медвјед-град и Орлац, највјероватније служили као одступница у случају нужде, господару жупе и његовим поданицима, а утврђење на Старетини, је осигуравало комуникацију према Ливну. Истом подручју припадале су и четири цркве средњих и већих димензија, као и фрањевачки самостан. Све ово говори о томе да се ту налазио центар свјетовне и духовне власти жупе.

Поред центра жупе уочавају се и локални центри, сједишта ситнијег племства. Она су се највјероватније налазила у утврђењима у Рорама, на Малом Обљају и утврђењу на Тисовцу код Ца-

ревица, тзв. Маројевића граду. Утврђењу у Рорама гравитирала су околна села, за која се, према броју мраморова на некрополама у Рорама, може рећи да су имала већи број становника него села која су се налазила у близини центра жупе. Исти случај је и са селима која су гравитирала утврђењу на Малом Обљају. По броју мраморова на некрополи у Пердуховом Селу, може се закључити да је тај дио Гламочког поља био најнасељенији. То се може објаснити близином комуникације и раскрснице путева који су спајале овај дио поља са осталим дијеловима као и са даљим окружењем. Ту су се налазиле и двије мање сеоске црквице. Захваљујући натпису на једном мрамору у облику стуба из Шумњака, знамо и име једног од кнежева који су највјероватније управљали овим дијелом Поља и столовали у утврђењу на Малом Обљају. Тај кнез звао се Пријан. Такође велики број мрамора налази се на некрополи на супротном крају поља у Старом Селу. Ту је и онај, из литературе познати Маројевића мрамор из XV вијека, испод кога је највјероватније сахрањен локални властелин Милутин Маројевић, са женом Владисавом и дјецом. У близини се налази и утврђење које је вјероватно било центар горњег дијела Поља. Милутин би могао да буде, један од локалних господара коме је био подложен прилично насељен крај са више села и три цркве, а протезао се од Доја на сјеверозапад, можда све до Подградине, закључно са Врбом. Привреда становништва Гламочке жупе током касног средњег вијека, највјероватније је остала непромијењена. Базирала се на сточарској привреди, али је сигурно била жива и трговачка дјелатност. Може се претпоставити постојање сталног трга у близини центра жупе и најмање два повремена трга, највјероватније у близини данашњег Пердуховог Села, као и рејону данашњег Старог села.

Summary

Summarizing our nowadays' knowledge about medieval finds and findings of Glamoc region, we have noticed the existence of two time layers of Middle Ages, Early Middle Ages and Late Middle Ages layer.

Considering the fact that Glamoc region in Early Middle Ages represented the whole in a geographical-political sense - a district, we recognize parts of fortresses, churches, necropolises and settlements.

Out of ten fortresses in Glamoc region, we could only get in connection the remains of fortification on Rayan with Early Middle Ages layer. Four separate parts of the plate and a part of the baulk of the altar partition-wall refer to the existence of churches from this time.

They were found in Radaslije, Glamoc, Vrba and Dolac. According to their order and characteristics we can assume the existence of the two pre-Romanesque churches from IX -XI century. One of them was located more likely in the region of Glamoc, and the other one in Vrba. The oldest type of graveyards is the one with tombstones in the form of earthen grave mounds, that is 'gromila'. They are situated all over Glamoc region, but most of them are concentrated in the villages of: Sumnjaci, Vagan, Perduhovo Selo, Rore and Stekerovci. These necropolises can be related with the burial of the Slavs in the Glamoc district during several centuries, from their immigration to their christening in IX century. One of 'gromilas' inside the remains of the castle on Ozren above Sumnjak, where the skeleton was found, undoubtedly suggests the tradition of burial under 'gromila' of Glamoc region population even after the christening. The only registered graveyard of flat tombstone from IX century is situated in Rudici. One more place of burial from this time, but single, found within the

late ancient basilica on Borak in Vrba. In single finds of this time layer, apart from mentioned architectural stone plastic, the following finds from IX century belong to: seven ceramic pots from Rudici and Borak on Vrba, one bronze ring, a sword and two spears from Rudici necropolis and one bronze cross from Halapici.

We can assume the existence of settlements according to the locations of the graveyards from this time. This imposes the conclusion that there is greater presence of population in south-west parts of the field, and the continuity of settling of this region from ancient times. We can as well assume that ancient roads which passed through this region were used even during the Middle Ages, especially concerning the direction coming from the Livanjsko Polje, passing through Vrba and Glamoc and over Mliniste leading further to the North. On the basis of their location and characteristics of mentioned finds and finding sites we can come up with the conclusion that main centres of the settlements were situated in Glamoc and Vrba. Concerning economy activities of the population of the district which was, in any case, of rural character, was based on cattle-breeding for centuries, so it was, probably, in the early period of Middle Ages. The finds of pre-Romanesque stone plastic and weapons from necropolis in Rudici, confirm the connection of this region with the culture of early Middle Ages that was typical for Adriatic coast, as well with the culture of Franconian State.

We recognize also fortresses, churches, necropolises as well as single finds as important elements of Glamoc district during the late Middle Ages. Nine late Middle Ages fortresses from this territory are known, out of which three of them in the territory of Glamoc town, and others in Rore, Stekerovci and Skucani, on Mali Obljaj, on the mountain of Staretina

and Tisovac near Carevac. It is about smaller fortresses, of different forms and purposes, mainly in bad condition.

So far four churches are known to us, out of which the one from Prijane, near Vaganska crkva and the one on the road Vrba-Zajaruge were of the single base, in dimension of 6x5 metres.

Churches in Dubrave, Coslije, Potkraj and Dolac were also of the single base, but of medium dimensions, of about 10x5 metres. Medieval places of worship in Isakovci and Zajaruge are of bigger dimensions. The church in Radaslije which is called "the monestary of St. Ilija" by local people is assumed to be of greater dimension. That church could be identified with the church of Franciscan friery that was mentioned in Franciscan record in the work of Bartolo Pizzanski from 1385/1390. In this record the friery in Glamoc was mentioned, as the part of Grebenska custodia with the residence near town of Greben in Donji Kraji (Mrgic-Radojic 2002: 145).

Most remains of the churches from the late Middle Ages of Glamoc district, is very difficult to identify nowadays. In the best case they are preserved only in the level of the base. Most numerous types of archeological sites of this time in the region of Glamoc are necropolises with marble grave stones. They are in almost every village scattered around the field and around its ends. The number of necropolises in villages varies from one to five. On the territory of forty villages there are 85 necropolis with approximately 1065 marble forms, out of which 303 marble graves in the form of the trunk, 670 marble graves in the form of the plate, 20 marble graves in the form of the pillar, 24 marble graves in the form of the cross and 48 marble graves of undefined form. A small number of necropolises have more than 50 marble graves. The necropolis in Perduh Village has the great-

est number of marble graves, 106. The next are necropolises in Staro Perduhovo Selo and Stekerovci with 96 and 95 pieces, and then necropolises in Dolac, Vrba, Rore and Podgreda with 30 to 50 marble graves. In the rest of 77 necropolises there are between 1 to 30 marble graves¹. Most of these necropolises are good example of continuity of the place of the burial from the prehistory till nowadays. It is often the case that in these graveyards the graves from late Middle Ages were digged in pre-historic tumulus or medieval gromiles, so that in the Turkish period the burial continued to be in the vicinity, as well as nowadays. Marble graves of Glamoc region and marble graves in general, can be dated aproximately from XIII to the beginning of XVI, but the marble graves in the form of the trunk and decorated marble graves appeared only from the half of XIV century (Andjelic1984:490).

A fragment of stone relief with the scene of crucifixion, dated from the middle of XIV to XV century found in Busija belongs to the single finds of late Middle Ages. It was probably a part of inner relief decoration of above mentioned Franciscan friery in Glamoc. Apart from this grave stone, the following finds belongs to single ones: one fragment of stone capital that local tradition get into connection with Medvjed grad, a ring and a coin from Kovacevac belong to XV century, pottery found on Medvjed grad, chronologically belong to the period of XIII and the beginning of XVI century, as well as the three swords found on unknown locations, dated from the second half of X to XV century.

1 It should be mentioned that precise data about the number and types of marble grave stones are difficult to collect, since different researchers have different data, and the number of marble graves is indeed very subject to the influence of outside factors.

On the basis of the analysis of archeological map of distribution of sites from late Middle Ages of Glamoc region, characteristics of these sites, characteristics of the finds, and also of historical data for this period, the following conclusions can be derived. The centre of Glamoc district and the seat of its master, was the fortress above nowadays Glamoc. It can be observed that most villages in the vicinity gravitated toward it, from the one and the other side of the field. Considering the number of marble graves from necropolis (27 necropolises with 145 marble graves), those villages didn't have great number of inhabitants. In the vicinity of the district centre there were also three fortresses, out of which Medvjed-grad and Orlac, most probably served as an escape exit in need, for the master and his subordinates, and the fortress on Staretina ensured the communication with Livno.

Four other churches of medium and bigger dimensions and Franciscan friery belonged to the same region. All this shows that the centre of spiritual and secular authority of the district was located there.

Apart from the centre of the district, local centres were present as the seats of lower aristocracy. They were probably situated in the fortresses of Rore, on Mali Obljaj and in the fortress of Tisovac near Carevac, so called Marojevic grad. Neighbourhood villages gravitated towards the fortress in Rore, for which according to the number of marble graves in necropolis in Rore we can say had more inhabitants than villages in the vicinity of the district centre. The same case were the villages gravitated toward Mali Obljaj. The number of marble graves in necropolis of Perduhovo Selo shows that this part was the least inhabited part of Glamoc field. That could be explained by the presence of communication and the crossroads that connected this part of the field with

other parts and distant places. There were also two smaller churches. Thanks to the inscription on one of the marble stones in the form of the pillar in Sumnjak, we can identify the name of one of the headman who most probably managed this part of the Field and who had his seat in the fortress of Mali Obljaj. That headman was called Prijan. Also a great number of marble graves were located in necropolis on the opposite side of the field called Staro Selo. There was as well located, very well known from the literature, Marojevic's marble grave from XV century, where most probably a local estate-owner Milutin Marojevic with his wife Vladislava and their children were buried. Nearby there was a fortress that was most likely the centre of the upper part of the Field. Milutin could be one of the local masters who was the head of rather uninhabited region with more villages and three churches, including Dolac on the northwest, perhaps up to Podgradine, and Vrba as well. The economy of the inhabitants of Glamoc district during the late Middle Ages, didn't change. It was based on cattle-breeding, but the trade activities were also very brisk. It can be assumed that the main square in the vicinity of the district centre and two other periodical squares existed in the nearby present-day Perduhovo Selo, and also on the territory of present-day Staro Selo.

Prevela: Anđelka Nićiforović Grandić

Библиографија

- Anđelić P.**, 1982 Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, Sarajevo
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine** 1988, Sarajevo.
- Bajalović - Hadži-Pešić M.**, 1981 Keramika u srednjovjekovnoj Srbiji, Beograd.
- Basler Đ.**, 1984 Kasnoantičko doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 309-372.
- Benac A.**, 1985 Utvrđena ilirska naselja (I), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Djela*, Knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo.
- Bekić L.**, 2006 Zaštitna arheologija u okolini Varaždina, Zagreb.
- Bešlić Š.**, 1971 Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo.
- Бикић В.**, 1994 Средњовековна керамика Београда, Београд
- Благојевић М.**, 1979 Босанско Завршје, *Зборник Филозофског факултета* XIV-1, Београд, 129-144.
- Bojanovski I.**, 1980/81 Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija A, sveska XXXV-XXXVI, Sarajevo, 195-211.
- Bojanovski I.**, 1982 Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija, sveska XXXVII, Sarajevo, 15-40.
- Bojanovski I.**, 1988 Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo.
- Vasić M.**, 1962 Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, *Glasnik društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIII, Sarajevo, 233-250.
- Vego M.**, 1970 Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV, Sarajevo
- Gavrilović M.**, 1977 Kamena ploča sa preromaničkom ornamentikom iz sela Dolac kod Glamoča, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija A, sveska XXXII, Sarajevo, 345-348.
- Епископ Хризостом Ј.**, 2005 Манастир Веселиње, Гламоч.
- Јанковић М. и Ћ.**, 1990 Словени у југословенском Подунављу, Каталог изложбе, Београд.
- Jireček J.**, 1951 Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Srajevo.
- Klaić V.**, 1882 Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb.
- Klaić V.**, 1928 Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, Zagreb, 13-24.
- Klaić N.**, 1971 Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, I i II, Zagreb.
- Ковачевић-Којић Д.**, 1978 Градска насеља средњовековне босанске државе, Сарајево.
- Kreševljaković H.**, 1953 Stari bosanski gradovi, *Nаше starine*, Sarajevo.
- Mandić M.**, 1930 Tragovi prastare kulture oko Glamoča, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, sveska XLII, Sarajevo, 101-118.
- Miletić N.**, 1977 Ranosrednjovjekovni nalaz iz Rudića kod Glamoča, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija, sveska XXX-XXXI, Sarajevo, 231-238.
- Miletić N.**, 1980/81 Ranosrednjovjekovne keramičke posude iz Vrbe kod Glamoča, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija A, sveska XXXV-XXXVI, Sarajevo, 213-234.
- Miletić N.**, 1983 Srednjovjekovni arheološki spomenici jugozapadna Bosne, *Arheološka problematika zapadne Bosne*, knjiga I, Sarajevo, 231-237.
- Miletić N.**, 1984 Rani srednji vijek, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 375-423.

Miletić N., 1989 Srednjovekovna umetnost Bosne i Hercegovine, Međunarodni simpozijum, *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo.

Мргић-Радојчић Ј., 2002 Доњи Краји: Крајина средњовековне Босне, Београд.

Nikić D., 1989 Glamoč naselja i stanovništvo, Sarajevo.

Pašalić E., 1960 Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

Porović M., 1989 Uticaj pojave torova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni, Međunarodni simpozijum, *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo, 99-110.

Сергејевски Д., 1933 Нови налази на Гламочком пољу, *Гласник Земаљског музеја*, свеска XLV, Сарајево, 7-16.

Sergejevski D., 1942 Putne bilješke iz Glamoča, *Glasnik Zemaljskog Muzeja* LIV, Sarajevo, 113-176.

Sijarić M., 2004 Mačevi 10. - 15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Симоновић Г., 1997 Средњовековна земљана утврђења у околини Босанске Градишке, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд, 191-208.

Ђирковић С., 1964 Историја средњовековне босанске државе, Београд.

Ђоровић В., 1935 Територијални развој Босанске државе у средњем веку, *Глас Српске краљевске академије*, CLXVII, други разред 85, Београд.

Ђоровић В., 1999 Хисторија Босне, Бањалука - Београд.

Fra Jelenić J., 1912 Kultura i bosanski Franjevci, I svezak, Sarajevo.

Fekeža L., 2001 Kasnosrednjovjekovno naselje Čelopek u Ostoјićevu kod Bijeljine, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, nova serija A, sveska XLVIII-XLIX, Sarajevo, 231-299.

Шкриванић Г., 1957 Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, *Српска академија наука*, посебна издања, књига ССХСП, одељење друштвених наука, књига 24, Београд.

Šanjta Dž., 2003 Glamoč, Zenica.

KAR

RTA 3

Османско-турски период

Браїислав Теиновић

Гламоч у Османско-турском периоду

Увод

Досадашња историографија није утврдила тачан датум пада Гламоча под османску власт. Рачуна се да су читава средњовјековна жупа Гламоч и Завршје (Западне Стране)¹ тако и Гламоч, дошли под власт Османлија после 1466. године, када је Владислав, најстарији син Стјепана Вукчића Косаче („*xericez* од *Св. Саве*“), признао османску власт (Шабановић 1959:42). Евлија Челебија, османски путописац из средине XVII вијека, прича да је Гламоч освојио Ебул Фетих (султан Мехмед II) између 1451. и 1480. године. Гламоч су нешто после по Челебији² освојили Млечани, да би га Гази Хусреф бег поново вратио у окриље Османске империје својим великим војним походом током 1538. године (Челеби 1967:204).

Гламоч у XVI вијеку (1503–1590)

Последњи покушај да се клишко залеђе растерети османског притиска извео је клишки капетан и кнез Петар Кружић јула 1532. године који је са 500 коњаника упао у Босну и код Гламоча одио велику побједу над Османлијама. Године 1537. Османлије су у жестоком контраудару освојиле Клис, а Гламоч је новом територијалном организацијом постао средишњи дио Клишког санџака (Шањта 2003:128).

Планинска подручја западно од горњег тока Врбаса, око Купреса, Ливна и Гламоча, Османлије су освојиле мирним, лаганим путем и готово без борби. Старосједиоци су се у таквим случајевима задржавали на својим земљиштима, али са обавезама према новим властима (плаћање „филурије“³). Тако су се око Гламоча одржала

компактнија насеља са старосједилачким становништвом. Историјски извори говоре да је Гламоч угарско–османским уговором 1503. године и правно-политички ушао у састав Османског царства, као и то да је чинио линију разграничења према Западу (линија: Каменград–Кључ–Гламоч) (Васић 1962:235), као „предзиђе“ Османске империје. То је први угарско-османски уговор о миру у коме се Гламоч наводи као Београд (Мргић Радојчић 2002:129). При истраживању историје Гламоч требало би бити опрезан око назива овог мјеста, јер историјски извори познају два босанска Београда. У другом османско-угарском уговору из 1519. године заиста се помињу два Биограда. Један је сигурно данашњи Гламоч, а други, каснији, је Прусац. И сплићанин Атанасије Гргичевић (*Georgiceo*) зна да су Гламоч и Биоградац један исти град („*Glamoc... si chiama anco Biogradac*“). Османски извори, такође, уз назив Гламоч често помињу и друга два старија средњовјековна имена овог мјеста, Белград и Белградчик (Крепезваковић 1953:41). Назив *Alba (Belgrad)* за Гламоч налази се у једном извору са почетка XVI ви-

1 У средњем вијеку Гламоч је дио земље *Zajadne Stjirane*, у које су осим жупе Гламоч улазиле и још четири жупе: Купрес, Дувно, Ливно и Рама (Мргић Радојчић 2002:190). *Zajadne Stjirane* се помињу и у титули босанског краља Твртка I. У манастиру Миленева, на Св. Димитрија 1377. године, босански бан Твртко I Котроманић крунисао се за *Краља Срба, Босне, Поморја и Зајадних Стјирана* (оп. а.); Хрватски историчар Фердо Шинић у *Повијести Хрватиа* (Загреб, 1925.) тврди да је Гламоч у средњем вијеку био у саставу жупе Хливно (Петрић 1961:23).

2 Евлија Челебија Гламоч назива Калемоц (Челебија 1967:204).

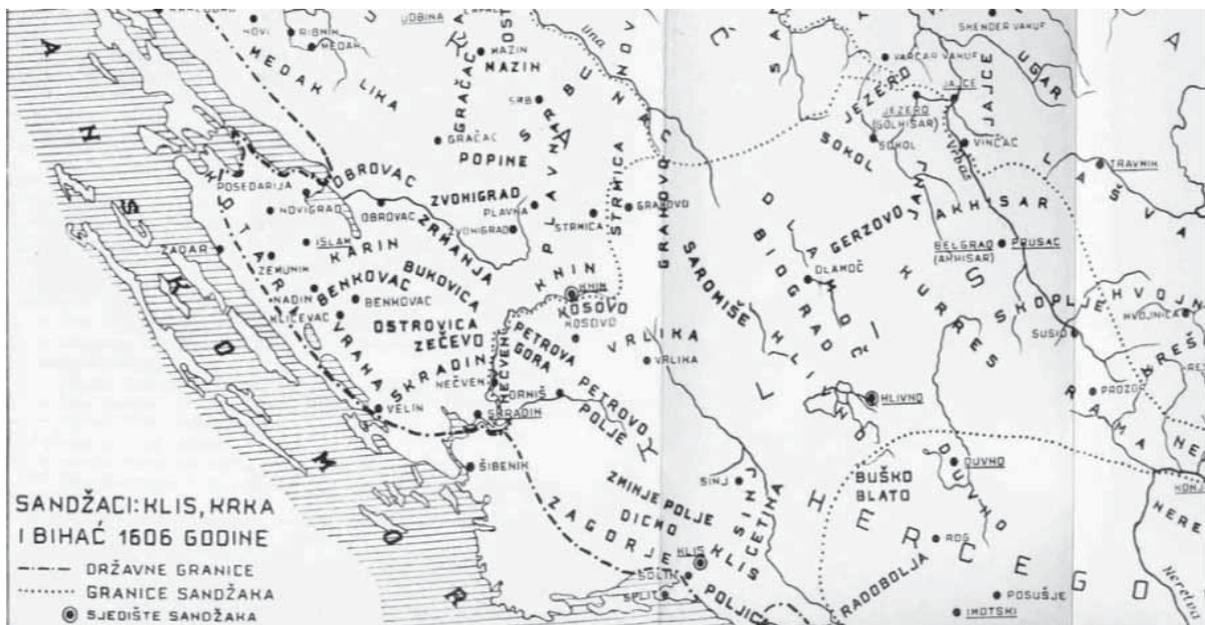
3 Дужност влашких села у читавом Османском царству била је плаћање пореза-филурије. Ријеч је о порезу или олакшници коју су в(В)ласи уживали због војне обавезе, а плаћа се са куће на кућу одсијеклом константног износа.

јека, писаном на њемачком језику (Клаић 1928:19).⁴ Позивајући се на истраживање Петра Скока, историчар Владимир Ћоровић тврди да назив Гламоч највјероватније потиче од назива Дламоч, старијег романског топонима (Ћоровић 1999:102).⁵ Тако је средњовјековни Дламоч (Dlammuch)⁶ замијенио ранију илирску Длему (Dlamu), да би се у касније вријеме трансформисао у Гламоч (Пиљак 1985:13).

Од извршења управне подјеле новоосвојених територија у Босни све нахије у Завршју припадале су до 1528. године кадилуку и вилајету Неретва, са сједиштем у Коњицу. Гламоч се у и у то доба у историјским изворима помиње под два назива: Дламоч и Биоград. Нахија Белград (Биоград) или Дламоч, како наводе историјски извори, и географски одговара старој средњовјековној жупи Дламоч (Гламоч). Ово мјесто први пут се под Османлијама у кадилуку Неретва помиње 1516. године као изразито влашка (сточарска)⁷ нахија. У овој нахији живјело је тада девет џемата⁸ влаха (сточара), са свега 32 породице и осам самаца, распоређених у пет села. Извори говоре да су гламочка влашка села почетком XVI вијека новој држави плаћала филурију у износу од 1760 акчи. Број влаха у Гламочу остао је исти и након 1527/8. године (Шабановић 1959:151, 152).

Након османског ратног успјеха против Мађара на Мохачком пољу 1527. године долази до нове административне подјеле Османског царства. Посљедњи помен нахије Белград или Дламоч (Гламоч) у неретванском кадилуку је 1530. године. Гламоч је дефинитивно издвојен из кадилука Неретва и припојен Скрадинском кадилуку од оснивања 1537. године. Историјски извори Гламоч помињу у Скрадинском кадилуку два пута у XVI вијеку, 1550. и 1574. године. Средиште

- 4 Хрватски бан Иван Карловић дознао је 1522. године од неког заробљеног османског војника податке о османским освајањима, под чију власт је потпао и „*Alba (Belgrad) in Dlamogh*” (Клаић 1928:19). Уз овај, још један западни извор, могло би се разријешити питање правог назива Гламоча у раном османском периоду. Млетачки извори говоре да је јула 1532. године неки турски капетан Анан, предводећи 9 000 људи, опљачкао мјесто *Dilamezo* и том приликом побио доста Морлака. Опљачкао је приличан број грла стокe, спаливши у истој акцији *Belgrad*, подграђе каптепа Dilameza (Храбак 1988:130). Историчар Богумил Храбак ставио је назив *Dilamezo* под наводнике, не улазећи у анализу које мјесто је питању. Нема сумње да је рјеч о Дламочу тј. Гламочу, поготово што се у другом дијелу млетачког извјештаја помиње и *Belgrad („di Valgrado”)*, који је у више историјских извора поистовјешћиван са Гламочем. Осим под називом *Dilamezo*, Гламоч се у истом млетачком извору наводи и као: *Tlamez, Tlamož, Talmozo* (Рачки 1889:163, 166, 170). Мишљења сам да се двојни назив односи на два различита дијела касносредњовјековног града, при чему је Гламоч ознака за сам град (*urbium*), а Београд за његово подграђе (*suburbium*).
- 5 Топономастичар Петар Скок, који се позабавио поријеклом имена овог мјеста, претпоставља да назив Гламоч долази од назива *Dalmatia*. Старији хрватски или српски термин *Дламоч* Скок је упоређивао са *Dalamčesom, Dalmačom, Dalmatzaom*, рушевином на Дрини, уз претпоставку да се *Dalmača* може идентификовати са називима *Dumača, Dumache*, који су у вези са литавским *gelme* (дубина) и *gilus* (дубок). Далматиа би тако означила Гламоч, односно насеље у које су стари Римљани силом населили Далмате, највјероватније из Приморја. Све ово може се довести у везу са Страбоновим податком да су римским освајањима Илири из својих сједишта на мору потиснути дубље у унутрашњост и да су касније сасвим нестали у многобројним асимилацијама, услјед велике сеобе народа. И српски историчар Стојан Њуваковић, доводио је у везу називе Гламоч и *Dalmatia*, позивајући се на млађе историјске изворе. Рјеч је о једној повељи босанског краља Остоје из 1404. године, у којој се помињу *Дламочи*. Коријен назива *Dalmatia* Њуваковић проналази у романском *dalma*, што би значавало бријег или брежуљак (Скок 1917:142); Први писани спомен једног гламочака представља највјероватније једна потврда од 21. марта 1208.: „...*Stroyco Dalmozaymo...*” (Кукуљевић Сакцијински 1889:244).
- 6 Кнезови Гргур и Владислав Павловић, синови кнеза Павла Хрватинића, заједно са кнезом Гргуром Стипановићем, у писму угарског краља Лајоша I из 14. марта 1357. године ословљавају се као „*nobilibus de Greben et Dlamuch*” (Мргич Радојчић 2002:63).

sl. 1 Гламоч у саставу клишког санџака

гламочке нахије био је касабa Гламоч (Шабановић 1959:204, 205). Мјесто се у историјским изворима за тај период наводи као: Гламоч, Биоград, Биоградац, Белградчик (Крешевљаковић 1953:41). Градско утврђење имало је 1550. године⁸ мустахфиза⁹, диздаре¹⁰ и њихове ћехаје¹¹ (Спахо1985:149).

Највећи број царских џамија у Босни било је подигнуто у вријеме султана Сулејмана (1522–1566), а једна од њих била је и џамија у Гламочу (Ханџић 1977:135). Гламоч је од почетка XVI вијека као сједиште нахије имао статус касабел¹² са градском џамијом. Џамија, задужбина Малкоч бега, клишког намјесника (Шабановић 1959:204, 205; Златар 1978:108)¹³ подигнута је прије 1530. године на мјесту средњовјековне тврђаве. Највјероватније је саграђена на темељима гламочке католичке цркве Св. Марије, која се у писаним изворима помиње још у XV вијеку (Ковачевић Којић 1978:290). Стара католичка црква, према писању гламочког жушника фра Грге Лоџића (хроника „Adnotationes 1865-1874“) по османском освајању одмах је претворена у џамију, о чему је дуго времена свједочио стари латински натпис („per barbaros“) на вратима џамије (Мандић 1930:116, 117).

Турски пописни дефтери¹⁴ с почетка XVI вијека казују да се у касаби Гламочу знатан дио становништва исламизовао још у првим деценијама османске управе (Васић 1962:236). Стара турска гробља материјално су свједочанство да је Гламоч у XVI вијеку касабa, са претежно исламизованим хришћанским становништвом (Никић 1989:23). Овоме би требало додати и чињеницу да се велики број старосједилачког становништва Гламоча и околине (већином Хрвати-католици) иселило на запад и да је читав напуштени прос-

7 Историчар и оријенталиста Милан Васић упозорава да под именом влаха у то вријеме треба подразумевати Србе. Турски пописни дефтери никад их не називају Србима, те су њихова лична имена потпунији доказ да је ријеч о Србима. Аустријски извори стављају знак једнакости између ускока (Uskoken), влаха (Valachen), Срба или Србијанаца (Sirfen, Serfiani) и Рашана (Racianos). Млетачки извори казују то су Рашани, Србијанци или Романи који говоре српски језик: „*Rascianos sive Serviani atque Valachi, quos vulgo zrbaschi vocant*“ (Васић 1962:248); Историчар и оријенталиста Недић Филиповић је сличног мишљења и тврди за влашке скупине да су православне вјере. У влашким џематима није риједак случај да су браћа, или ближи рођаци влашких старјешина, попови и калуђери. Влашко мишљење са жушким православним становништвом у процесу седантеризације код њих је створило свијест о блискости и истовјетности вјере и националног бића са Србима. У османским службеним списима из друге половине XVI вијека, који казују о православној цркви у Босни, патријарх, митрополити и епископи називају се прелатима влаха и Срба (Филиповић 1983:142); Богумил Храбак, истраживач влашке етногенезе истиче да питање Влаха (влаха) и њиховог језика као и питање времена када су се, прихватајући словенски језик, пословенили, није научно ријешено. О некој влашкој-романској националности, с обзиром на данашња схватања, нема говора, јер су Влаши прихватили, и то доста касно, националност оних нација са којим их је везивала вјероисповјест. То су православни Власи учинили доста прије католичких, постајући Срби (Храбак 1988:257).

8 Џемат је група села једне нахије или група махала једне вароши, која има заједничку џамију. Може да означава и скупину припадника једне конфесије у насељу са припадницима више различитих конфесија. У организацији османске војске џематом су називане највише војне јединице појединих родова плаћене војске.

9 Мустахфиза су чувари тврђаве, регрутовани из реда ратних добровољаца и ислужених јаничара, којима су додијеливани мањи појединачни, или већи колективни тимари.

10 Диздар је вратар или стражар тврђаве, а понекад и владар утврђења.

11 Ћехаје су помоћници и заступници разних турских функционера.

12 У раном османском периоду Гламоч има статус касабе према опширном дефтеру из 1574. године. Иначе босанска мјеста су се дијелила на градове и касабе (Спахо 1985:154).

13 Малкоч бег Караосмановић први пут се помиње 1516. године, када је имао тимар у Враџару, а потом био санџакбег вилајета Скрадин. Непто касније намјесник је Клишког санџака. Једно село удаљено 2 км од Гламоча данас носи назив по њему, Малкочеви (Никић 1989:226).

14 Дефтери или тефтери су пописи, нотеси, свеске, билежнице

тор постао мјесто нових насељавања (Срба са истока и Хрвата са југа). Прелазак прве веће групе сточара (власи) из источне Херцеговине, Црна Горе и Рашке у ове крајеве, преко Горњег Врбаса и Раме, забиљежен је још у XV вијеку. Након престанка упада угарских чета Матије Корвина Турци у великом броју насељавају Србе из Македоније, Загоре, са Копаоника, Дурмитора, из Призрена и Пећи у предјеле око Јајца, Гламоча, Тешња и Прњавора. По турском освајању Славоније многе Србе у ту област Турци су преселили из долине Врбаса, Сане, Грахова, Гламоча, Унџа и Бјелаја (Микић 2005:40). Аустријски извјештаји са границе 1524. године упозоравају да се у Унџу и Гламочу налази ново сточарско насеље од 6 000 кућа, из којег се врше пљачкашки упади у Хрватску и Крањску. Ово потврђују савремени османски дефтери, који истичу да се на подручју Унџа и Гламоча налазе нестабилизване масе недавно досељених номада-сточара (*hajmaneler*) (Васић 1962:239). Средином XVI вијека у Гламочу је забиљежено ново смјењивање становништва. Наиме, прва позната велика сеоба становништва из ових крајева била је када су се 1530. године становници Срба, Унџа и Гламоча иселили у Жумберак (Мргић Радојчић 2002:144). Ријеч је о „турским” Власима, које су у крајеве око извора Уне и мјеста Срба, Унџа и Гламоча („*valachi Thurcorum, qui comoraverunt in Zerb, in Unacz et in Glamoch*”) доселили Турци да ратују највише против Бихаћа. Када су се окренули против Османлија и махом почели прелазити на хришћанство, постали су савезници „хрватског” Бихаћа. Бишћани су 1530. године ове Влахе као добре и храбре војнике препоручили у Крижево генералу Каџијанеру. Преговоре са војводом Владиславом Стипковићем, гламочким поглаваром, око пресељења станов-

ништва овог краја на аустријско земљиште водио је аустријски командант Бихаћа Ђразмо Турн Стипковић, као влашки поглавица из Гламоча лично је ишао у Љубљану да се препоручи за сарадњу са западним земљама у ратовању против Османлија (Лопашећ 1890: 69, 70; Самарџић 1993:430). Становништво околине Срба, Унџа и Гламоча пошло је те 1530. године на запад са својим породицама и старјешинама, марвом и ствари-ма које је могло понијети. До половине исте године прешло је на хрватско-крањску међу (Жумберак, Метлика, Чрномелј), уз остале досељенике, како вели један извор „за оружје сјособних 200 коњаника и 300 сјоојине пјешака”. Средином јуна 1531. године у Жумберак из тих крајева иселило се нових 1 000 становника (Пиљак 1985:17; Самарџић 1993:431).¹⁵ Посљедица напуштања Гламоча и других западнобосанских мјеста тих година осјетила се већ 1531. године, јер су у те напуштене крајеве чешће упадали хрватски крајишници (Храбак 1988:131). Основни узрок исељавања на запад је погоршање социјалног и економског статуса становника јер је османска власт, уз сагласност влашких кнезова, на силу претварала влахе у рају, уводећи им рајинске обавезе умјесто филурије Примјер за то је кнез Миховил, који је населио влахе на мезру Драгнић крај Гламоча, дозволивши да у нови дефтер буду пописани као раја и да плаћају десетину (Васић 1962:244).

15 Краљ Фердинанд писао је 06. новембра 1538. године бану Кеглевићу за масе становништва које су се селиле у Жумберак да су: „*quod capitanei et wayuode Rasciani sive Seruiani atque Valachi, quos vulgo zrbcschy vocant...*” (Ивић 1909:11).

Највриједније писано свједочанство о гламочком становништву XVI вијека и његовој околини је османски пописни дефтер из 1550. године, који се данас чува у Оријенталном институту у Сарајеву. Из дефтера сазнајемо да је Гламоч средином XVI вијека центар истоимене нахије, која обухвата 17 села и једну махалу са укупно 289 кућа организованих у 7 џемата, са три кнеза и четири примићура (Спахо 1985:142). Овај извор потврђује претпоставку да су кућне старјешине (кнезови) у то вријеме углавном словенски хришћани (Срби и Хрвати).¹⁶ Најстарији писани помен неког гламочког села у османским изворима 1541. године односи се на село Драгнић, на 28 км удаљености од Гламоча, Оно је 1541. године у посједу поменутог кнеза Миховила, да би 1550. године било џемат кнеза Ферхада (Никић 1989:301). Становници села Дубраве према поменутом дефтеру хришћани, потчињени су исламизованом кнезу Ферхату (Исти 1989:58, 59), док су харачлије у Младешковцима Вуксанов син Курд и Радичев син Халак (Исти 1989:64). У Ковачевцима, селу са 36 кућа џематом, у исто вријеме управља кнез Владислав (Исти 1989:38), док је Опачићима руководило седам хришћанских и један муслимански кнез (Исти 1989:73). Интересантан је случај са селом Хасанбеговици, гдје се међу 16 кућних хришћанских старјешина, налази и један Хасан, чији је отац Иваниш остао у хришћанској вјери (Исти 1989:77). У џемату Главице 1550. године од 33 кућне задруге само је један муслиманске вјере (Исти 1989:173). Током ове године кнез џемата Ћослије и Петровога Врела је Драгишин брат Лале (Исти 1989:189-218), а Поткраја Никола (Исти 1989:209). Камен је средином XVI вијека једино гламочко село са једнаким бројем хришћана и муслимана (по око

130), на челу са кнезом-примићуром Брајаном Мирчићем (Исти 1989:243).

Дефтер из 1550. године одличан је извор и за праћење процеса, како промјене назива села и мјеста, тако и исламизације хришћанског становништва. Опачићи се у раном османском периоду наводе и као Чремошник (Исти 1989:73). Прије Османлија Халапић су Горње и Доње Орашице (Исти 1989:182), док су Ћослије једно вријеме Брезовик и под Османлијама (Исти 1989:189). Поткрај се и у дефтеру из 1550. године наводи као Драгоје и Радоје (Исти 1989:209). Блажичић и Вуковчић били су данашње Петрово Врело (Исти 1989:218). Раките су промјениле име у Камен (Исти 1989:243), а Заблатје и Врховине у Зајаругу (Исти 1989:262). Процес исламизације није свуда текао једнако. Већина гламочких села остала у старој хришћанској вјери све до савременог доба, док су нека села (Драгнић) исламизована у раном османском периоду. Нови муслимани овог села, према попису из 1550. године су: Алија, син Петра, Мехмед, син Божи-

16 Од имена који се помињу у дефтеру издвајам: Миладин (словенско име) син Стефанов (хришћанско име), Хлапац (словенско име), син Стефанов (хришћанско име), Радослав (словенско име), син Драгића (словенско име), Вујин (словенско име), син Радивоја (словенско име), Твртко (словенско име), син Вукимила (словенско име), и што је интересантно, Мехмед (муслиманско име) син Радумила (словенско име). Ово посљедње име потврђује тврдњу исламолога и турколога Бранислава Ђурђева, Хамдије Крешевљаковића, Недима Филиповића, Хазима Шабановића, Милана Васића и др. да је процес исламизације у босанским семима ипак доста спорије него у градовима. Сеоско становништво (православно и католичко) плаћало је тзв. влашки порез (филурију) и на тај начин у великој мјери остало у хришћанству (православном и католичком).

Л сл. 2 Остаци куле бегова Филиповића у Оџаку (1580 - 1878)

дара, Ферхад, син Цвјетка, Хизир, син попа (Исти 1989:302). У привилегије ове двије нахије дуго се није дирало, јер влашке масе из тих нахија (поријеклом из Херцеговине) браниле су крајиште, представљајући колонизациону резерву за наредно османско освајање у правцу запада и сјеверо-запада. Власи у овим нахијама плаћали су филурију у износу од 55 акчи и били су неометани у бављењу сточарством, а продор чифтлучара био је минималан, исламизација незнатна (Филиповић 1983:146). У гламочкој касабџи исламизација је захватила углавном старосједилачко становништво и тај се процес одвијао кроз читав XVI вијек. Странци муслимани (војници, администрација, чиновништво) јављају се у градовима осим исламизованог словенског становништва (Васић 1962:248).

Најстарија и уједно најпознатија породица, уз Јакирлиће и Башиће, која је утицала на живот и историју ширег гламочког подручја, су беговска породица Филиповићи, која је живјела у Оџаку, недалеко од Гламоча, од средине XVI вијека до српског устанка у Босни 1875-78. године. Историја ове породице почиње када је Шах сувар бег¹⁷, пакрачки санџакбег, на релацији Иванић ријека-Чесма, 26. 08. 1570. године заробио загребачког каноника, старјешину иванићког самостана и препошта¹⁸ чазманског каптола Фрању Филиповића, који је као командант каптолских чета бранио аустријско земљиште Османлије су га због његове храбрости и ратоборности називали „делијским попом” („Delij paraz”). Извори говоре да је након ове битке на бојном пољу остало око 1000 аустријских војника, а да је Филиповић као заробљеник, са око 300 војника, послан у Босну у заробљеништво. Хабсбуршки цар Максимилијан и хрватски бан Драшковић

покушавали су четири године да га избаве из ропства, али без успјеха. Прешавши 1573/74. године у Ливну на муслиманску вјеру и узевши име Мехмед, добио је зијамет¹⁹ у Гламочу, који је доносио годишњи приход од 30 000, да би се касније увећао на чак 57 000 акчи. Чим је постао османски великаш, као врло ратоборан, давао је иницијативе за даља османска освајања. Ферхат папа Соколовић, на његов подстицај, 7. јануара 1574. године напада Цетинград продирући на сјеверу у Будачки ратујући против Ивана Ауерсперга. У својим даљим нападима пријетио је Загребу и старим друговима из загребачког каптола. Да би скинуо вјечну срамота са свога каптола, проклињући успомену на њега, загребачки бискуп уништио је Филиповићеву кућу и запалио његову слику. Конвертит Мехмед бег, захваљујући томе што је причао неколико језика (хрватски, њемачки, латински, италијански и мађарски), напao се једно вријеме у дипломатској служби у Цариграду. Породица Филиповић разгранала се по цијелом Клишком санџаку, а његових потомака било је, осим у Гламочу, и у Кључу (Смичиклас 1879:95; Прелог 1910:70, 71; Башагић 1931:42; Филиповић 1989:187, 188).

Гламочаци су активно учествовали у даљим османским освајањима. Велика побједа хришћана над Османлијама одиграла се Код Слуња 24. септембра 1584. године. У бици је од гламочака учествовао и гламочки бег Мехмед Филиповић, који је изгубио живот (Красић 1882:11).

17 Сафвет бег Башагић заробљавање Фрање Филиповића приписује Ферхат паши Соколовићу и Синану Бољанићу, херцеговачком санџакбегу (Башагић 1931:42).

18 Препошт је поглавар католичког самостана или старјешина каононика.

19 Зијамет је војнички посјед с годишњим приходом од најмање 2 000 аспри.

Нахија Гламоч и град Гламоч издвојени су из Скрадинског кадилука нешто прије 1590. године. Од нахија у поречју горњег тока Врбаса и Пливе образован је у то вријеме посебан кадилук Акхисар (или Прусац), чији дио је постала и гламочка нахија, али само у прво вријеме постојања (Шабановић 1959:215).

ГЛАМОЧ У XVII ВИЈКУ (1590-1699)

Од 1624. године Гламоч има статус капетаније²⁰, са 60-100 домаћинстава и око 60 села, као и 1 000 способних за ратовање. Град се састојао од једне тврђаве са неколико кула, коју чувају два чувара, диздар, кадија и један капетан који све обилази. Тирићи, а након њих Јакирлићи,²¹ најстарији су познати капетани гламочке капетаније. За Мустафу, првог по имену познатог гламочког капетана (између 1719. и 1730. године), не зна се да ли је Тирић или Јакирлић. Башићи, угледнија породица од Јакирлића из Јакира, покопавани су у дворишту сеоске џамије, док су Јакирлићи то чинили подаље на сеоском гробљу, о чему свједоче најстарији надгробни споменици. Најстарији споменици угледне гламочке породице Башић су Јахје Башића из 1655/56, Алиаге Башића из 1714. и Омераге Башића из 1798/99. године (Рачки 1882:181; Батинић 1885:141; Крепљевић 1980:1989, 190).

О изгледу града Гламоча средином XVII вијека највише сазнајемо од путописца Евлије Челебије. Овај је прошао кроз Гламоч око 1660. године и забиљежио да је Гламоч мала камена грађевина у облику лука, која лежи на стрмој литици. Мала узвишица истицала се на западној страни града. Челебија за Гламоч каже да представља војводство на територији клишког санџака и да

има ранг кадилука од 150 акчи. У граду је, осим заповједника (диздара), било стационарирано 70 регуларних османских војника. Унутар утврђења била је џамија, магацин са житом и између 40 и 50 кућа. Сама варош каже Челебија, и није толико лијепа а куће су камене и поплочане каменом, уз њих су бапте и вртови. Осим неколико месцида,²² Гламоч је имао један хан²³ и неколико дућана (Челеби 1967:205).

Годину дана прије почетка Кандијског рата (1649-1669), вођеног између Млетачке републике и Османског царства, међу 400 спахија и 200 јањичара који су 1648. године бранили Клис од млетачких напада, био је и Јусуф бег Филиповић из Гламоча. Млетачки генерал Фосколо је освојио Клис, али заробљени Јусуф бег Филиповић успио је побјећи (Павић пл. Пфаунтала 1903:412-415). Исте године Вук Мандушић, ускочки харамбаша, водио је борбе против 200 гламочких Турака. У борбама са Османлијама 1648. године смртно је страдао поп Стефан Сорић—Су-

20 Капетаније су била већа подручја, са неколико тврђава у пограничним дијеловима Османског царства, организоване строго војнички, на чијем челу су стајали капетани са широким овлашћењима. Ова установа најдуже се одржала у Босни, најзападнијој османској провинцији, а укинута је 1839. године.

21 Јакирлићи носе презиме по Јакиру, селу 3 км удаљеном од Гламоча.

22 Месциди су богомоље, мале махалске џамије без минарета, у којима се не обављају заједничке молитве петком и Бајрамима.

23 Хан је свратиште, преноћиште. Историчар Хамдија Крепљевић у свом раду о босанским хановима не наводи податак да је у Гламочу постојао хан, већ се само позива на Челебијино казивања (Крепљевић 1957:60); Џевад Шањта, писац монографије о Гламочу, тврди да је недалеко од Видимлија постојао „Џаџан хан” (Шањта 2003:137).

Л сл. 3 Остаци старог гламочког града (Табија)

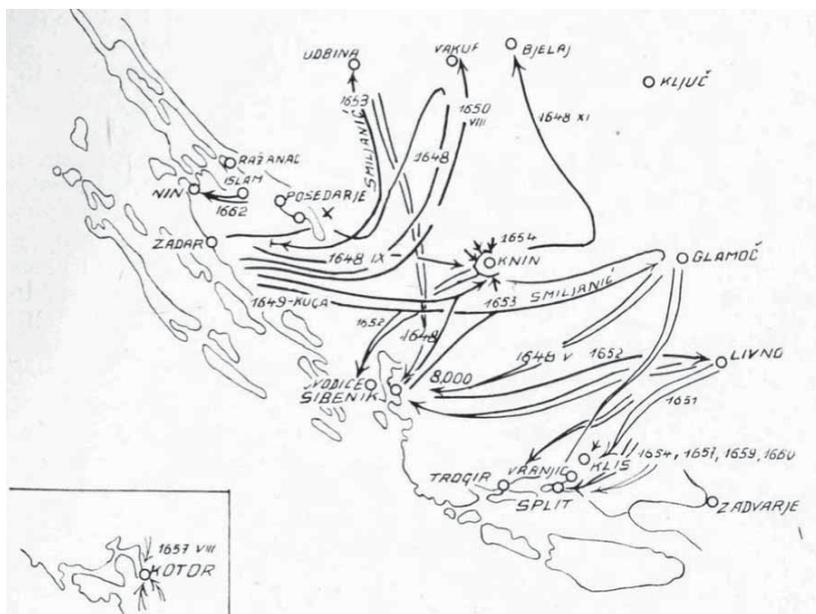
ботић. Османлије су га живог одерали од ногу до појаса, набили на колаџ и одсјекли му руке. Гламочки бег Јусуф Филиповић ишчупао му је језик, одсјекао главу и послао је султану у Цариград (Храбак 1982:15; Самарџић 1993:353-355). Ускочке харамбаше Илија Смиљанић, Матија Михаиловић и Радован Стега договорили су се средином новембра 1649. године да нападну Гламоч, али се од тога одустало, пошто су неки Морлаци²⁴ из Шибеника, доушници Турака, открили план ускока (Станојевић 1958:127). Средином маја 1653. године 900 ускочких пјешака, уз помоћ 500 ускочких коњаника под вођством Илије Смиљанића, без већег успјеха напало је Гламоч (Станојевић 1958:131). Напад је почео у зору паљењем кућа. Изненађено муслиманско становништво није пружило отпор. Уз незнатне губитке, ускоци су убили 30 и заробили 250 муслимана, заплијенили 800 говеда, 8 000 оваца и многобројно оружје (Храбак 1982:11). Ускоци су те године заробили и гламочког алајбега Јусуфа Филиповића. Послије седмогодишњег тамновања у Верони размијењен је са Млечанима за Данијела Морозинија, заробљеног у поморској бици код Дарданела (Самарџић 1993:370). И тек што је ослобођен из ропства Јусуф бег Филиповић 1662. године води 4 000 коњаника на Равне Котаре. У жестоком удару успио је да убије 200 ускока, зароби 200 ускочких жена и дјеце, да отјера у Босну око 20 000 грла ситне и крупне стоке. Због овог подвига султан га је лично позвао у Цариград, наредивши будимском и босанском паши да му „служи”. Тих година Јусуф бег Филиповић имао је под контролом 20–30 000 ратника, са којима је у наредном периоду често узнемиравао задарско и шибенско залеђе. Током 1662. године запалио је више села око Клиса, Шибеника, напao Равне

Котаре и поробио Новиград. Нападе на Шибеник и Равне котаре поновио је и 1663. године (Самарџић 1993:404, 405), када је са одредом од око 4 000 војника запијенио у земуничком пољу 8 000 грла стоке, погубивши све одрасле заробљенике и одводећи у ропство све жене и дјецу (ИКУ I 1950:111, 112; Храбак 1982:14). Двије године касније Јусуф бег Филиповић поново је запалио неколико села у Равним Котарима, убио 200 Морлака и одвео у ропство око 100 њихових жена и дјеце (Самарџић 1993:404, 405). Марта исте године 300 Филиповићевих коњаника безуспјешно је ударила према Буковици (Храбак 1982:14), а пљачкашки поход око Дрниша и Обровица извео је и 1670. године (Храбак 1996:89).

Крајем 1683. године више хиљада хришћана из околине Ливна и Гламоча било је спремно да се потчини властима Млетачке републике. У том смислу је и њихов представник Матија Накић, у име 4 000 породица, предао 4. јануара 1684. године молбу млетачкој Сињорији (Храбак 1982:20). Босански фрањевици радили су на придобијању хришћанског становништва шире гламочно–ливањске регије за ствар Млетачке републике. Фра Мило Радонић, комесар–визитатор „Босне Сребрене” радио је у вези са сплитским надбискупом на прелажењу великог броја хришћана овог краја у Далмацију (Храбак 1982:22).

Далматински Морлаци, ратујући за Млетачку републику у периоду између 1684. и 1697.

²⁴ Морлаци (од грчког *mauros*–црн + Влах) су исто што и Власи у унутрашњости. Живјели су у средњој и сјеверној Далмацији. Православни Морлаци ће се временом србизовати, а католички кроатизовати.

Л сл. 4 Гламоч-мета ускочких напада током млетачко-османских ратова у XVII вијеку.

године, три пута су нападали Гламоч, палећи га, убијајући и пљачкајући локално муслиманско становништво, али га никада нису успјели преотети од Османлија (Мандић 1930:112). Први напад на Гламоч на почетку Морејског рата (1684-1699) био је маја 1684. године, када су далматински ускоци спалили овај град (Храбак 1996:64). Турци су спремно дочекали напад склањајући нејач и вредније ствари у тврђаву. Морлаци су попалили цијелу варош, али не и тврђаву. Спалили су и јаку паланку, десетак села, као и дворове бегова Филиповића осим куле. Током борби живот је изгубило око 50 Турака, међу којима неколико ага и један кадија. Отети плијен, понајвише у грлима стоке ускоци су пребацивали преко Тичева у правцу Грахова поља (Храбак 1982:22). У тим борбама посебно се истакао Јанко Митровић (Веселиновић 1993:493). Нови напад на Гламоч далматински ускоци извели су током јула, послје заузимања Сиња 1686. године. Том приликом ускоци из средње Далмације и Горског котара спустили су се до пред сам Гламоч, побивши у окупацијама вођеним са Османлијама око 200 њихових коњаника (Храбак 1982:26). Фрањевци из жупа Гламоч, Ливно, Ускопље, Дољан, Рама и Купрес, плашећи се османлијске освете, превели су у Цетину око 300 хришћанских породица. Нова сеоба 5 000 хришћана у средњу Далмацију из истих жупа била је 1687. и 1688. године (Петрић 1961:27). Гламоч је интересантан и у војно-дипломатским комбинацијама између Османлија и Млетака у рату за Херцег Нови. Августа 1687. године, у вријеме млетачке опсаде Херцег Новог, далматински генерални провидур наредио је Стојану Јанковићу, ускочком харамбаши и вођи далматинских ускока, да свом силом удари на Ливно, Дувно и Гламоч, како би на тој страни ве-

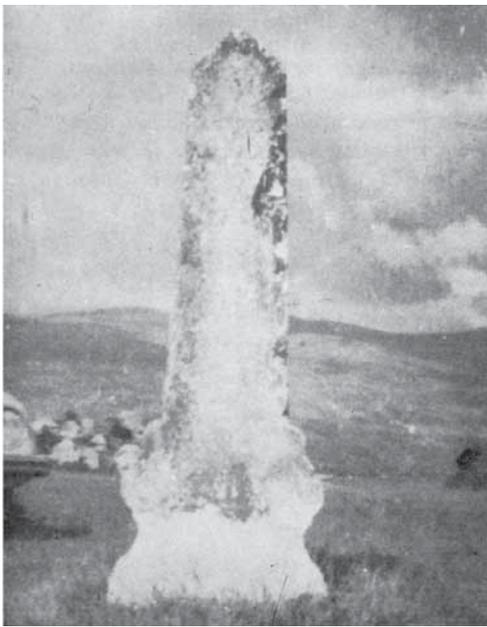
зао већину османских снага. Стојан Јанковић је тада и погинуо на Дувањском пољу, а говорило се и бег Филиповић (Храбак 1982:27, 28). Током априла 1688. године вршени су нови напади према Гламочу. Муслимани су се углавном при оваквим нападима склањали у добро утврђене куле. У овим нападима на Гламоч ускоци су одсјели три главе, заплијенивши 30 волова и 11 коња (Храбак 1982:30). Посљедњи јачи ускочки удар на Гламоч током Морејског рата био је крајем септембра 1692. године. Двије стотине ускока, како биљеже млетачки извори, у сарадњи са 300 плаћених коњаника, направила је тада праву пустош око Гламоча (Храбак 1982:31). И 1698. године далматински ускоци опседали су Гламоч, али на кратко и без икаквог успјеха (Башигић 1900:88).

Босански пашалук доживљава значајне територијалне губитке након млетачко-турских ратова током читавог XVII вијека и Карловачког мира потписаног 1699. године. Читав пашалук сведен је на само пет санџака: Босански, Херцеговачки, Зворнички, Клишки и Бихаћки. Нахија Гламоч потпала је под ливањски кадилук, у саставу Клишког санџака (Шабановић 1959:231).

Гламоч у XVIII вијеку (1699-1789)

Почетком XVIII вијека на ширем југозападнoбосанском подручју владала је хајдучија, тако да су Ливно и Гламоч били мета честих удара хајдучких дружина. Марта 1703. године клишки санџакбег Мустафа, добио је задатак да са 100 нефера²⁵ од хајдука силом очисти гламочко и ливањско подручје све до Триља (Шањга 2003:128).

25 Нефери су обични војници градских посада.

Л сл. 5 Споменик Јована Синобада из 1715. године у селу Вагань

Неки гламочки муслимани нашли су се и у војним походима Османског царства изван Босне и далеко на истоку. Четворица гламочких спахија помињу се у попису босанских спахија из 1711. године (тефтер о контролном прегледу на ријеци Прут за вријеме везира Карајилан Алипаше). У ливањској нахији, клишке ливе, жупе Дламоч, како стоји у овом тефтеру, спахија Сулејман имао је у Поповићима тимар вриједности 10 000 акчи прихода. Спахија Ахмед у Драгнићу тимар са приходом од 4 860 акчи, спахија Ахмед у Јакиру тимар у вриједности 6 600 акчи, а спахија Али у Буковици тимар са приходом од 2 075 акчи (Скарић 1930:77, 78).

Након млетачко-османских ратова, вођењих током читавог XVII вијека, шири гламочки простор узнемиравале се ускочке дружине, које су из правца Далмације упадале у јужне дијелове Босне, углавном ради плијењења стоке и превођења хришћанског становништва на млетачку територију. За нови млетачко-османски рат, који је избио крајем 1714. године, кадилуци Ливно, Дувно и Гламоч дали су 1 800 спахија (Шањта 2003:129). Јован Синобад, ускочки харамбаша, погинуо је 1715. године у овом рату, борећи се против Османлија у селу Ваган, сјеверозападно од Филиповића Оџака у Гламочком пољу. У директном судару са гламочким Турцима убио га је Мујо Ножиновић. Филиповићи су исказали своје поштовање тако што су српског ускока из Далмације покопали по хришћанском обреду, подигнувши му у Вагану споменик са исклесаним крстом. Веза Јованова са Филиповићима потиче од времена Кандијског рата, када је као дијечак заробљен у Синобадовој Главици, крај Книна. Прихватио га је Јусуф алајбег Филиповић²⁶ са чијом дјецом је и одрастао, када их је напустио ратовао

је за Млетачку републику. Као ускок се прославио ратујући против Османлија, због чега га је Венеција прогласила витезом Св. Марка III реда. Касније су Синобади пренијели Јованове посмртне остатке на гробље у Синобадову Главицу, уз тамношњу малу цркву, по чијем проширивању се гроб овог ускока нашао у самој цркви (Филиповић 1989:199). Почетком XVIII вијека Гламоч је прилично фортификовано утврђење са мало артиљерије и са околним већинским хришћанским и мањинским муслиманским селима (Боденштајн 1908:104).

Нове ратове Османлије су водиле 1737–1739. године, али овог пута против Аустрије Три бега из гламочке породице Филиповић: Мехмед, Осман и Бећир положили су живот у Бањалучкој бици 1737. за одбрану Босне од аустријске навале (Пелидија 2003:364). Априла 1739. године подаци из Хисторијског архива у Задру (извјештај генерала Марин Антонија) говоре о једној неуспјелој аустријској провали према Гламочу (Станојевић 1969:218). Године 1752. у већем броју градова средње и западне Босне завладали су немири. Одметници Мехмед Чорбо, Јаловић, Дурмиш, Бекташ, неки Нуховић (или Нухић) и бивши гламочки бег Јусуф окупили су у горњовакуфској касаби одметнике из Акхисара, Раме, Неретве, Дувна, а било је и гламочака. Ови одметници опљачкали су ливањску трврђаву, порушили капетанову кулу и убили капетана (Бејтић 1957: 80, 81; Сућеска 1969:190). Да би зауставила хаос који је владао током читаве године,

26 Јусуф алајбег Филиповић током Кандијског рата неколико је пута вршио нападе на Равне Котаре и могуће да је Јована заробио у неким од тих освајања.

Порта²⁷ је у Босну као специјалног изасланика послала чауш бану Хаџи Мехмеда Кукавишу, који је врло брзо завео ред. Гламоч се нашао међу градовима које су одметници те године засипали топовима, ударајући на куле и тврђеве, пљачкајући хамбаре муслимана, палећи уз све то усјева и осталу храну (Самарџић 1986:443).

Средином XVIII вијека већи дио Босне погођен је кугом и другим заразним болестима, због чега је становништво десетковано. Током 1764. године у Босни је од куге помрло 10 000 људи. Помором је највише био погођен Гламоч, у коме је од 19 ага преживио само један (Храбак 1981:31). Крајем XVIII вијека у гламочкој капетанији концентрисано је пет џемата азапа²⁸, шест коњаника и по један топџија и мустахфиз. Око 1763. године локални гламочки хајдуци убили су гламочког капетана, непознатог имена. Године 1778. године диздар у Гламочу је Салих ага, а топџибаша²⁹ Хаџи Алија. Аге азапа су: Мурат, Омер, Алија и Мустафа. Аге коњаника су: Салих, Мехмед, Алија и Осман Теџаје су: Мехмед, Хасан, Омер, Дурак, Селим, Смаил, Махмуд, Салих, Нух, а барјактари: Абдул-Кадир, Хасан, Јусуф, Омер, Реџеп, Хасан Одобаше³⁰ су: Јусуф, Хусеин, Мехмед, Салих, Ибрахим, Мехмед и Алија. Ови подаци говоре у прилог чињеници да је гламочко утврђење крајем XVIII вијека врло добро утврђено и наоружано. У то вријеме капетан Гламоча је Ахмед Јакирлић, кога је прије 1789. године наслиједио Ђуб, коме је на превару, капетанију отео Мустафа, локални богаташ, потплативши босанског везира Хаџи Салих пашу. Уз помоћ Ибрахима, капетана Старе Островице, Мехмеда, капетана Острожја и Мехмеда и капетана Биџаћа исправљена је неправда и капетанија је враћена Ђубу, који остаје на том мјесту све до 3. новембра 1798. године (Крепјеваковић 1980:1989-191).

Аустрија је у новом рату против Османлија (Дубички рат, 1788-1792. године) имала план да нападне неколико босанских градова дуж границе, укључујући и Гламоч. Један мањи одред аустријске војске (лички фрајкор),³¹ под командом мајора Ивице Ковачевића, ушао је преко Пљешевце 9. фебруара 1788. године у Босну. Продрли су долином ријека Уне и Унац на исток и избили на територију Гламоча. Овој групи, смјештеној на планини Црна Гора, придружили су се сељаци из Нуглашића, Црног Луга и Грковаца, преносећи сукобе на територије Грахова и Унџа. Ударили су и на Филиповића Оџак, али су се повукли. У борбама су на османској страни погинула два гламочка бега, Хамбеговић и Радаслић. На инсистирање гламочког капетана Ђуба, босански везир наредио је 9. јуна 1788. године војсци из Ливна да пружи помоћ Гламочу. Фрајкорски заставник Будисављевић са 15 сержана³² 21. јуна 1788. године приближио се зидинама Гламоча, али, пошто је откривен, повукао се. Покрет је скршен након интервенције војске из Ливна (Крепјеваковић 1980:191; Гавриловић 1986:381; Шљиво 1992:64, 83). Млетачке и дубровачке вјесте кажу да је тих неколико аустријских чета и

27 Порта (врата, праг) је синоним за владарски двор-Царски Диван, на коме су доношене све одлуке и који је био врховни суд.

28 Азапи су припадници посебног рода османске војске Првобитно су служили у ријечној и поморској флоти, а потом у тврђавама.

29 Топџибаша је заповједник топџија, тј. артиљерије.

30 Одобаша је заповједник мање јединице од пет до десет војника.

31 Фрајкор (од њемачког Freikorps) је одред добровољаца. То су били хрватски и српски добровољци у аустријској војсци током XVIII вијека.

32 Сержани су жандарми-полицајци у Војној Крајини (Граници).

њима потчињених неколико хајдучких дружина из околине Гламоча успјело средином јула 1788. године да у гламочком крају попали око 100 кућа, запали читав посјед бегова Филиповића, заплијенивши притом велики број стоке (Станојевић 1969:226). Ове вијести се слажу са аустријским извјештајима, у којима се каже да су аустријске снаге удариле на Гламоч на југу само да би се спријечио одлазак муслиманске војске у Дубицу, на сјевер. Граничари личког пука, помогнути сержанима и фрајкорима, напали су 21/22. августа 1788. године Гламоч из правца Шатор планине и у том удару спалили Филиповића Оџак. Филиповићи су покушали да се одбране, али су на крају сви изгорили у ватри. Уз то, срушена је једна кула, једна џамија и 30 до 40 кућа богатих муслимана у граду (Шљиво 1992:91, 92). Послато је 1789. године у Гламоч појачање од 12 000 босанских муслиманских бораца, под вођством Мустај паше, који је дошао са задатком да поврати самопоуздање гламочких муслимана и да с њима атакује на аустријско земљиште (Шљиво 1992:108, 109). Аустријанци нису мировали ни 1789. године. Прије заузећа Дубице граничним јединицама Војне Крајине било је наређено да повремено нападају пограничне градове и мјеста. Генерал Валић са 350 Граничара и 200 фрајкораца напао је Гламоч 20. августа 1789. године Средиште напада био је чардак у Филиповића Оџаку, јер су Аустријанци добро знали да без рушења нема ни заузећа Гламоча.³³ Послије удара на Филиповића кулу генерал Валић је 21. августа 1789. године тражио предају муслимана, што су ови одбили. Покушали су пробој из куле и послије изгубљених шест коњаника муслимани су се повукли. Услиједио је нови Валићев напад, па су сви муслимани изгубили, а кула и све куће запаљени (Шљиво 1992:136).

ГЛАМОЧ У XIX ВИЈЕКУ (1789-1878)

У вријеме Првог српског устанка гламочки капетан је Ибрахим бег (Крешевљаковић 1980:191). Французи из сусједне Далмације (провинција Илирија) покушали су постићи савез са Османлијама против Карађорђевог акције у Србији. На основу султановог фермана у Гламоч је требало да дође 2 000 француских војника као испомаћ на терену, због одсуства босанских јединица на фронту на Дрини.³⁴ Поменути гламочки капетан Ибрахим бег највјероватније је Јакирлић, јер се као противник доласка Француза у Босну међу четворицом крајишких бегова, поред Мехмеда и Омера Куленовића и ливањског бега Фирдуса, помиње капетан Јакирлић (Храбак 2004:137, 138). Гламочке Османлије, као и већина босанских муслимана, активно су узеле учешће у гушењу Карађорђевог устанка у Србији. Децембра 1807. године Сулејман папа је прикупао гламочке за ордију³⁵ против Карађорђевог Србије (Шљиво 1992:298). Фебруара 1808. године у поход против Србије отишла су четири брата из беговске породице Филиповић,³⁶ предводећи 260 гламочких муслимана (Храбак 2004:170), под вођством Дервиш бега Филиповића, једног од браће (Бапагић 1931:17). Али током устанка у Србији, који се сва-

33 Оџак је за муслимане из југозападне Босне био веома важно мјесто, гдје су се готово увијек прикупљали и вијећали о војним активностима, било да се ратовало у Босни, или се ишло у ордију (Шљиво 1992:136).

34 У Ливно је по том договору требало стићи 3 000, у Травник 6 000, Бања Луку 3 000, Кулен Вакуф 2 000 и Бихаћ 3 000 француских војника (Храбак 2004:187).

35 Ордија је војни поход.

36 Историчар Галиб Шљиво пише да су се у ратовању против Карађорђа борбеношћу посебно истицала шесторица браће Филиповића из Гламоча (Шљиво 1992:305).

како негативно одразио на босанске прилике, многи муслимански прваци били су у недоумици. Један од њих, гламочки бег Јусуф Филиповић наводно је рекао свом кмету: „*Синак, тиврга је турска вјера, ја свој добра остиварији нећу, али је дошло вријеме или да га оставим, или да се прекрстим као и ти*” (Шљиво 1992:317). Гламочку војску против српских устаника водио је љета 1809. године Реџеп ага, а након катастрофе босанске војске у судару са српском војском код Лознице, по други пут одвео је Дервиш бег Филиповић гламочке муслимане као појачање у рат на Дрину против Србије (Шљиво 1992:355, 356).

Из извјештаја аустријског конзула у Травнику барона Симбшена из 1818. године о војним снагама у Босни, види се да је гламочка тврђава уписана у куленвакуфски кадилук (Шљиво 1988а:23). Гламоч је током 1817. године и поправљен о државном трошку (Бапагић 1900:129; Шљиво 1988:94). За поправку гламочке тврђаве разрезано је 20 440 гроша, с тим да једну трећину трошкова подмире аге и нефери, трећину становништво и трећину држава. Царским ферманом од 1. новембра 1817. године наређено је да се са санацијом тврђаве почне одмах (Шањта 2003:127). Из пописа харачких глава, рађеног негде у исто вријеме, не можемо дознати прави број становника, али се види да нахија Гламоч (са Новоселом) има 2 500 харачких глава (Шљиво 1988:30), што указује да је гламочко подручје у већем броју насељено хришћанима, углавном сељацима.

Гламоч и гламочаци активно су судјеловали у босанским немирима у првој половини XIX вијека, више пута као браниоци режима, а мање као противници одлука које су се доносиле у Сарајеву. Иако је Мехмед бег Филиповић био у не-

милости познатог крвника везира Али Делал папе (1820–1822), због чега је у изгнанству у Макарској провео више од годину дана (Шањта 2003:130), било је и тренутака када је један гламочки капетан због своје привржености централним властима био на челу сусједне ливањске капетаније. Ливањски капетан се по супростављању босанском валији у Сарајеву, склонио из страха у Челебић, гдје је намјеравао пружити отпор. Тада је на његово мјесто 4. априла 1827. године привремено постављен гламочки капетан бег Филиповић, лојалан босанском везиру (Шљиво 1988а:48). Гламочки Филиповићи били су породица од повјерења босанских валија. Јануара 1828. године из Сарајева је стигло наређење у све босанске крајеве да се спрема србијански удар на Босну. Цијелокупно муслиманско становништво имало је задатак да се одмах наоружа. Постављени су команданти четири спахијске војске. Гламочки капетан Алајбег Филиповић добио је команду над војском Зворничког санџака (Шљиво 1988а:52). Међутим, оданост валији Абдурахман паши није била тако велика како се чинило. До јула исте године на мобилизацију одазвало се једва 4 000 војника, због чега је овај опозван и глава му одрубљена. Ни гламочаци се нису прославили у војном одазиву. На позив „у рат за одбрану Босне” из читавог гламочког кадилука јавило се само 40 војника (Шљиво 1988а:56).

Након исказане храбрости у ратовању код града Коње (Анадолија) 1832. године столачки бег Али паша Ризванбеговић именован је за везира Херцеговине, уз додатна проширења своје области. Гламоч је од тада у саставу Херцеговачког папалука. Међутим, уз ливањске и дувањске, и гламочки муслимани учествовали су 1832. године у борби против Али аге Ризванбеговића Сто-

чевића, под командом Хусеин капетана Градашчевића (Крепчевљаковић 1980:133). Исход борби и акције „Змаја од Босне” познати су, али не и судбина бегова који су се придружили овом побуњенику. Ипак се за једног зна: капетан Градашчевић убио је Махмут алајбега Филиповића, пошто му се овај није хтио придружити у борби против централних власти (Шљиво 1988а:139; Филиповић 1989:189).

Побуни 700 ливњака фебруара 1836. године, под вођством мутеселима Ибрахим бег Фирдуса, против нових униформи и регрутације придружили су се и гламочаци. Ова побуна пренијела се из једног у други град, али је врло брзо умирена интервенцијом централних власти (Шљиво 1988а:253-256). Кад је 1846. године Тахир паша заводио ред у Босни, гламочаци су били уз овог строгог пашу “синоубицу”. Гламочки спахија Диздарић дао је новембра 1846. године свој живот за Тахир пашине реформе, ратујући против побуњених муслимана бихаћког кадије Мехмед паше Рустанбеговића (Шљиво 1988а:388, 389).

Омер паша Латас³⁷ извршио је нову административну подјелу Босанског вилајета. Прво је позвао све прваке из цијеле Босне у Сарајево на читање фермана³⁸ о свом именовању за врховног војног поглавара земље. Из Гламоча је читању фермана присуствовао неки Идризбеговић (Шљиво 1990:80). Омер Паша Латас је свирепо поступио према свакоме ко се суспростављао његовим реформама. Јајачког кадију Ибрахима Кашића, који је марта 1851. године предводио 10 000 побуњеника, убили су браћа Свраке из Гламоча, зашта их је лично платио Омер паша Латас (Шљиво 1990:170).³⁹ Скендер бег, Латасов човек од повјерења, марта 1851. године добио је од па-

ше задатак да среди стање у ливањском крају. Стигавши у Ливно, одмах је наредио да се у Гламочу ухапси и строго казни 14 учесника побуне из 1849. године против Тахир пашиних реформи (Шљиво 1990:173, 174). Кајмакамлуцима⁴⁰ и мудируцима⁴¹ Латас је замијенио санџаке (ливе) и кадилуке. Мудирлук Гламоч постао је саставни дио Травничког кајмакамлука (Шабановић 1959:232, 233). Посљедњи гламочки капетан био је Хасан, чији се син Мухарем бег Капетановић одселио 1878. године у Албанију. Ово је значио крај гламочке капетаније и Капетановића са овог подручја (Крепчевљаковић 1980:191).

Не зна се да ли је гламочка тврђава поправљана у ово вријеме, али постоји податак да је валија Хуршид паша у новембру 1853. године позвао виђеније људе и прваке из Ливна, Гламоча и Ускопља, који су добили наређење да поправљају ливањску и гламочку тврђаву (Шљиво 1998:34). Током 1856. године на ширем ливањском подручју харала је хајдучка дружина Заима Султановића. Пљачкала је и убијала кога је

37 Михајло Латас, граничарски наредник огулинског пука, српског поријекла, пребјегао је у гламочки крај 1828. године, пошто је отпуштен из војне службе. У Оџаку су га прихватили бегови Филиповићи, код којих је као послужитељ провео краће вријеме, а затим био послан у Бањалуку Хаџи Алији Бојићу. Латас је у Бањалуци прихватио ислам и ново име Омер, убрзо научивши и турски језик (Мандић 1930:112; Дивић 1937:238; Шљиво 1990:55, 56). Дошколовавајући се и ратујући као османски официр на многим ратиштима, Омер Латас догураће до титуле паше, да би 1851. године постао управник Босанског вилајета.

38 Ферман је султанова писмена заповијест потврђена његовом тугром.

39 Иван Франо Јукић каже за ову браћу да се презивају Чавка и да су мало прије тога побили неке хришћанске кичице из Јања (Иван Франо Јукић 1953:178).

40 Кајмакамлук је котарска област.

41 Мудирлук је мања област од кајмакамлука (округ, срез).

стигла. Хајдуковали су чак и у близини Бањалуке. Дјеловали су подјељени у неколико мањих група. У гламочкој групи која је врњала, палила, пљачкала и убијала по гламочкој околини били су Хусенбег, Мујо и Мехо Шврака, и Хусо Караџић. Иако је валија декретом, осим хришћанима и муслиманима, забранио ношење оружја, ова гламочка хајдучка дружина оперисала је око Унџа, Грахова и Гламоча и током 1857. године (Шљиво 1998:140-143). Срајевски валија именовоа је спахију Јусуф Терег ефендију за гламочког кадију, иначе пријатеља одметнутог Заима Султановића. Чим је стигао у Гламоч на нову функцију децембра 1858. године незадовољни гламочаци упутили су молбу Хабиб паши да се Гламоч припоји ливањском кадилуку, али им се није удовољило (Шљиво 1998:424).

Другим чланом Уредбе за Босну, од јула 1865. године, обновљен је Босански вилајет. Јединствена провинција подијељена је на седам санџака са једним централним санџаком, у коме је било сједиште вилајетске управе. Сваки санџак се дијелио на више кадилука (каза) са мудирима на челу. Кадилук Гламоч био је у саставу Травничког санџака (Шабановић 1959:234).

Ако је вјеровати османском попису становништва (који подразумева само мушко становништво), у Гламочу (у саставу Травничке кајмакамије) према попису из 1852. године живјело је 4 057 становника, односно, у катастар уписаних 692 куће хришћана и 224 муслиманске куће. Мушких хришћана било је 3 251, а муслиманских 806 душа (Васа Ефендија 1958:29; Шљиво 1998:525).⁴² Исти постоји су се одржали и у наредном периоду. По попису из 1865. године, у Гламочу је живјело 8 217 становника, од чега православних 82% (6 689), а муслимана 18% (1

528). Интересантно је да по овом попису, који се односио на читав гламочки кадилук, нема ни једног католика на читавом гламочком подручју (Пиљак 1985:18).⁴³ На основу првог правога пописа (1879. година) који је у Босни и Херцеговини урадила Аустроугарска Монархија очигледно је да је сама гламочка варошица претежно муслиманска. У самом граду Гламочу по попису 1879. године живјело је 250 Срба (35, 7%) и 411 становник муслиманске вјере (58, 7%). Католика је било 38 (5, 4%) (Хаџибеговић 1991:67-71). Бројчана премоћ православних хришћана на ширем гламочком подручју била је изразита и у наредном аустроугарском периоду. Године 1882. протопрезвитеријат Гламоч имао је 858 православних домаћинстава и 5 766 душа (Ше-

42 Свакако да овом и свим осталим пописима, рађеним у вријеме Османлија, требало би на сваки број пописаног мушкарца додати једну жену. Према томе, у Гламочу је средином XIX вијека пребивало 8 114 становника, 6 502 (80, 13 %) хришћана и 1 612 (19, 87%) муслимана (оп. а.).

43 Аутор је овом попису додао и фиктиван број жена (оп. а.); Католици су временом иселили из Гламоча у подручја са католичком већином. Највећи број гламочких католика одселило се у средњу Далмацију у првим годинама османске владавине. О њиховом присуству у Гламочу у XVI и XVII вијеку казују фрањевачки списи из тог времена. У једном акту из XVII вијека стоји да је Конгрегација за пропаганду католичке вјере („Congregazio de propaganda fide“) закључила да је фра Бартолу Качићу, макарском бискупу, због старости и болести неопходна замјена, и да се у гламочанину фра Павлу Посиловићу види таква особа, који је рођен у Гламочу око 1597. године. У периоду од 1642. до 1655. био је скрадински, а од 1655. до 1656. године дунавски бискуп. Потписивао се као fratrum Paulum de Glamoch i fratris Pauli de Glamoch Posilovich. Гламоч, иако у његово доба нема католички самостан, припадао је дијецези Скрадин (Мандић 1934:116-127).

матизам 1882:38, 39).⁴⁴ Интересантно је да су Гламочани због сиромаштва исељавали у друге крајеве. Насељавали су временом многе околне области нарочито оне око Петровија (Скарић 1918:248-250).

Гламочки крај, иако са огромном српском већином, није узео ширег учешћа у великом устанку Срба у Босни, вођеном од 1875. до 1878. године. План устаничког вођства било је да се Гламоч осваја ударима споља и да се у њему побуњује већинско српско становништво. Прије почетка устанка Срба у Босни повјереник српске Владе Јово Ђрџег Скобла, саставио је списак „просрпски” оријентисаних муслиманских бегова спремних на сарадњу са Владом у Београду. Од гламочких бегова на списку нашли су се Нуррија бег и Заим бег Филиповић (Екмечић 1973:48). Шесдесетих година XIX вијека бегови Филиповићи имали су контакте са српским тајним организацијама, које су биле под директним надзором Илије Гарашанина (Екмечић 1981:498).⁴⁵ Руска дипломатија је тих година увјеравала турске власти да у Травничком санџаку, са нахијама у којима живи изразито хришћанско становништво (Јајце, Језеро, Гламоч и Ливно) за помоћника кајмакама постави хришћанина и на тај начин избјегне побуну хришћанске раје (Тешић 1988:120, 121). Ови подаци занимљиви су због каснијег понашања бегова Филиповића и њиховог одбијања да се придруже устаницима.

Држећи велику концентрацију војске у Грахову током устанка Срба у Босни 1875–1878. године, турска војска је по сваку цијену спријечавала даље ширење устанка према Ливну и Гламочу (Чубриловић 1996:141). Први покрет српских устаника у околини Гламоча забиљежен је крајем марта 1876. године, када су се побунила српска и

католичка села према Ливну, Купресу и Гламочу.⁴⁶ Војвода Голуб Бабић⁴⁷ одредио је војводу Перу Крецу⁴⁸ да дјелује према Гламочком пољу. На брду Врањак окупивши стотињак устаника махом сељака из осам околних села, овај је, продирао првих дана устанка све до Оцака у Гламочко поље (Чубриловић 1996:136). Петар Петрановић, православни свештеник из Плавна, биљежи прољећне устаничке акције према Петровију и Гламочу, које је 15. априла 1876. године објавио загребачки Народни лист: „...*Наше друштво ојетѝ близу Гламоча зајалишиѝ ѝетѝ ѝурскијѝх кућа...*” (Ђурић 1971:63).

44 У граду у 25 кућа живјело је 207 Срба, у Асићима у 3 дома–19 Срба, у Чукурима 6-36, Радаслијама 5-29, Ковачевцу 17-115, Бјеличићима 11-54, Тослијама 5-34, Озићима 2-9, Петровом Врелу 12-86, Ђуличанима 9-59, Ђирићима 5-22, Хасанбеговићима 10-69, Брајићима 9-55, Младенковцима 3-26, Опачићима 2-8, Исаковцима 3-27, Дубравама 9-55, Прибељима 40-305, Отковцима 27-217, Камену 20-134, Јакиру 20-161, Подградини 10-87, Рудинама 8-58, Зајаругама 24-179, Малковцима 6-37, Брду 7-44... (Шематизам 1882:38).

45 Српска спољна политика рачунала је још 1845. године на гламочке код покретања оружане побуне против османске власти. Осим Петровија, Ускопља, Сарајева и Мостара, Гламоч се 1845. године изричито помиње у вези са активношћу србијанских трговаца (агената владе у Београду) око покретања буне хришћана у Босни (Стојанчевић 2002:81).

46 Фрањевац дон Стјепан Крешинић у својим „Успоменама” из устанка биљежи да су први сукоби са гламочким муслиманима били 28. августа 1875. године. Католичка пролошко–ливањска чета фра Боне Дрежњака напала је кулу у Вагану и убила двојицу гламочких муслимана, а тројицу ранила. Име једног од погинулих је Мурат Бочило (Марковић 1970/71:422).

47 Војвода Голуб Бабић (1824-1910), родом из Трубара код Дрвара вођа српског устанка у југозападној Босни 1875-1876. године

48 Перо Крецо (1846-1907), један од вођа српског устанка у југозападној Босни, прије устанка 1875-78. године био је трговац у Варџар Вакуфу. Одржавао је пријатељске односе са Филиповићима из Оцака крај Гламоча, а са Ђерим бегом Филиповићем био је „крвни ѝобрајим” (Филиповић 1989:189).

┌ сл. 6 Војвода Пeрo Крeцo

Гeнeрaл Милeтa Дeспoтoвић ─ сл. 7 ─

У Трубару, родном мјесту устаничког вође Голуба Бабића, прикупљало се почетком јуна 1876. године људство (око 500), са циљем да удари и заузме Гламоч (Ђурић 1971:78). Спаливши Грахово почетком августа 1876. године, устаничке чете Вида Милановића, Трива Амелије, попа Ђоке Карана и попа Василија Вајана Ковачевића, завладали су и неким српским селима надомак самог Гламоча (Чубриловић 1996:142). Ово је била добра одскачна даска за даље напредовање, нарочито након доласка пуковника Милета Деспотовића⁴⁹ за „главнокомандујућег српске војске у Босни”, који се у првим данима командовања устаницима одмах одлучио за офанзиву према Гламочком Пољу.⁵⁰

Дана 23. августа 1876. године пуковник Милета Деспотовић са око 1 000 устаника ударио је на Оџак надомак Гламоча, али је био потучен и одбачен према планини Старетини. Васо Чубриловић, историчар устанка Срба у Босни, описује борбе српских устаника са турском војском око Оџака и Гламоча крајем августа 1876. године, називајући их најкрвавијим окршајима који су српски устаници уопште водили против Турака у југозападној Босни током читавог устанка. У акцији су учествовали сви српски устанички одреди од Бихаћа до Грахова (устаничке чете Стеве Маринковића, Тривуна Бундала, Триве Амелије, попа Ђоке Карана, Вида Милановића, Нике Буре, Миће Тркуље и браће Бабић). Устаничке чете су сишле у Гламочко поље, ошколиле Оџак, а затим га нашале 23. августа 1876. године. Жестоке борбе герилског карактера водиле су се по кућама и у утврђеним кулама. На другој страни, у исто вријеме, према турском Алашићу и околним муслиманским селима ударили су Нико Буро⁵¹ и Мићо Тркуља, попаливши сва околна

муслиманска села (Чубриловић 1996:189). Од 300 наоружаних Турака, устаници су убили 27, заробили једног бегача, запаливши уз то око 50 људи, жена и дјеце по оцацима и у локалној џамији. Погинула су четворица устаника, а рањено је њих 20. При повлачењу из Оџака устаници су запалили Борчилово и Младешковце, у коме је била кула Гане Аџића, најжешћег крвопије. Питање је колико је истина, како пише поп Петар Петрановић, да би устаници освојили и Гламоч да им није понестало муниције (Ђурић 1971:101, 102). Цјели Филиповића Оџак изгорио је у овим борбама, јер су устаници започели напад тако што су запалили жито и сјено, а вјетар је ватру преносио на остале куће (Филиповић 1989:197).

Повлачење устаничких формација уследило је након интервенције турске војске из Гламоча. Муслиманска одмазда била је свирена.

49 Генерал Милета Деспотовић, србијанац рођењем, био је пуковник у руској царској војсци.

50 Поп Тодор Срдић, православни свештеник из Унја и учесник устаничке офанзиве према Гламочу и Оџаку, записао је у свом дневнику да је пуковник М. Деспотовић нудио преговоре беговима Филиповићима. Наводно је од Филиповића тражено да прихвати *Прокламацију* српског кнеза Милана IV Обреновића, и да су ови то одбили. Зато се одлучио за напад (Филиповић 1989:197); Прије ове битке, према писању попа Петра Петрановића, пуковник Милета Деспотовић наводно је позивао гламочке муслимане на договор с циљем да се безусловно предају. Пошто су ови то одбили, пуковник М. Деспотовић је наредио да се нападне Оџак (Ђурић 1971:101, 102).

51 Нико Буро је због исказане храбрости и јунаштва у нападу на Оџак и Турски Халашки међомом и револвером са натписом „од црногорског књаза Николе” одликован од стране црногорског књаза Николе I Петровића, као и Међомом за храброст и Ореденом кнеза Милана IV од стране српског кнеза Милана IV Обреновића (Марковић 1970/71:456).

Аустроугарски вицеkonzул из Ливна писао је 30. августа 1876. године извјештај својој влади, у коме се згражавао над грозотама и звјерствима башибозука⁵² над локалним српским становништвом, над којим су се чак и Турци згражавали (Чубриловић 1996:189). Васо Чубриловић је, како каже, у недисциплини и на брзу руку окупљене гомиле сељака, која је оскудијевала у храни и муницији, видио стварну немоћ да се ослободе Гламоч и Гламочко поље (Чубриловић 1996:136). У описаним борбама, бранећи Оцак од устаника, погинула су те 1876. године два гламочка бега Хасан Филиповић и Хасан Башић. Трећи, Ибрахим бег, ратујући против устаника погинуо је годину дана раније (Филиповић 1989:193, 194). Крајем 1876. године устаничка територија протезала се од Предаоца и Црног Врха до пред сам Гламоч (Красић 1884:176). Ови догађаји се слажу са руским податком добијеним септембра 1876. године од дабробосанског митрополита, да је Гламоч те године горио два пута. Руси су имали информације да су српски устаници опседали Гламоч и притом успјели спалити предграђе, али и да су изгубили око 100 људи. Такође, руски конзул у Сарајеву Кудрјавцев увјеравао је руског министра спољних послова Игњатијева да се сјеверозапад Босне током устанка претворио у праву пустињу нарочито гламочки кајмакамлук (Тешић 1988:445, 446).

Од освајања Гламоча и његовог укључивања у ослобођену устаничку територију није се одустајало ни касније. У децембру 1876. године на Тичево послан је војвода Перо Крејо са задатком да стално мотри и повремено атакује на Гламоч (Екмечић 1973:246). Из устаничке кореспонденције се види да је Перо Крејо, у сарадњи са Голубом Бабићем и Стевом Маринковићем, кра-

јем маја 1877. године покушао освојити Гламоч. Осим паљења околних турских кула, чардака и села, ова акција није имала већег успјеха (Ђурић 1971:132). Јуна 1877. године гламочки Турци извршили су покољ српског становништва у Стекеровцима. Стрелили су 13 српских сељака, а остале посјекли ханџарима (Ђванс 1967:113). Устанички покрет доживио је коначни пораз почетком августа 1877. године крахом у Црним Потоцима, чему су допринијели многи гламочки Турци.

Гламоч се новој аустроугарској војсци предао 2. октобра 1878. године, готово без отпора (Мандић 1930:112). Пред сам улазак аустроугарских трупа у Гламочу је владала потпуна анархија (Мандић 1910:56). Генерал Чикош освојио је Ливно 28. септембра 1878. године, ушавши у овај град преко Пролог планине Један дио, од укупно 8 000 муслиманских устаника, успио је побјећи из Ливна према Гламочу (Мандић 1910:89). Друга горска бригада аустроугарске војске, под командом надвојводе Ивана Салватора, одлучила се 1. октобра 1878. године за напад на Гламоч. Према аустроугарским сазнањима, ово мјесто је љета 1878. године имало око 800 становника, углавном муслимана, који су становали у скромним кућама саграђеним од вапна и блата (Андрејка 1904:283).

Напад на град надвојвода Иван Салватор извео је уз помоћ 10. ловачког батаљона, који је из Ливна послао према Видимлијама, а 3. стотнију 17. пјешадијског пука према Челебићу под командом стотника Сливника. Салватор је лично

52 Башибозуци су нерегуларне, плаћеничке паравојне формације састављене углавном од Черкеза, Цигана, Татара и Албанаца.

يا فتاح
 المرحوم المغفور
 المحتاج الى رحمة
 الله تعالى عليه
 فليلى زاده شهيد
 حسن بك بن محمد
 الكرم بك جزاك
 الله خير الثواب
 تاريخ الشهيد الى
 وفات في رجب
 سنة ثلاث وستون
 ومئتان و الف
 ١٢٩٣
 = (1876)

L сл. 8 Споменик бегу Филиповићу, погинуо ратујући против устаника 1876. године

Л сл. 9 Бождар Дреник, аустроугарски официр, окупатор Гламоча 1878. године

командовао дијелом снага кроз Прилуку на село Карловац, које се налази на самом рубу Гламочког поља. Тако су Аустроугари 2. октобра 1878. године окупирали Гламоч без борби. У граду су надвојводу срдачно дочекали кајмакам, кадија и локални бегови са повицима: „*Добро дошли госпoдине, живио, живио!*”, предавши му турску заставу. Јернеј Андрејка, словеначки историчар, учесник ових збивања, присјећа се да разоружање није нигдје тако лако извршено као у Гламочу. Добровољно се предавало оружје у мјесту и околини (Андрејка 1904:286-288). Шеснаести Штајерски пјешадијски пук, који се улогорио на бријегу у Доњем граду, остао је да чува град, а надвојвода Иван Салватор смјестио се у кући бегу Филиповића. У град је 2. октобра 1878. године као појачање пристигао Први батаљон 17. пјешадијског пука 10. Ловачког батаљона, којим је командовао Јернеј Андрејка.⁵³ Ново појачање, 3. батаљон 17. пјешадијског пука, стигло је кроз мјесец дана касније. Гламоч је морао имати јаке војне посаде, јер, присјећа се Андрејка, тамо су живјели најзагриженији Турци (Андрејка 1904:289-293).

Током зиме 1878. на 1879. годину из Далмације у Гламоч вратили су се српски бјегунци (око 1 000) који су тамо пребјегли током устанка 1875-1878. године. Затекли су запуштена села, попаљене куће и необрађено земљиште (Андрејка 1904:294).

До 1843. године у Гламочу није било ни једног хана, дућана или пак кафане. Све намирнице неопходне за личну употребу и живот набављане су у Ливну. Четрдесетих година XIX вијека неколико најбогатијих породица из Гламоча (Филиповићи, Омерхоџићи и Ковачевићи) покренули су у Гламочу пазар. У то вријеме, а све уз дозволу босанског везира, у Гламочу се отварају

прве трговачке радње и досељавају први трговци. Сељаци би узимали робу од трговаца и плаћали би је у јесен. За пазарни дан одређена је субота. Пазар је био богат, а цијенио се највише по гостима из Подгоре, који су доносили жито и свјеже воће (Пиљак 1985:24). Гламочка варошица, коју је у четвртој деценији XIX вијека посјетио Иван Франо Јукић, има само 13 турских кућа⁵⁴ и једну

53 Интересантно је да су бегови Филиповићи истицајали крвно сродство са Јосипом Филиповићем, аустроугарским генералом, који (по овима) потиче од једне гране Фране Филиповића, неисламизованих и исељених у Хрватску (Андрејка 1904:288). Једна интересантна анегдота најјасније осликава бегове Филиповиће као породицу која је поштовала своје претке и традицију. На Св. Ђорђа код Јернеја Андрејке дошао је један од бегова Филиповића да му честита празник. На његово питање о каквом празнику је ријеч Филиповић рече: „*Нијели Ђурђевдан за вас хришћане празник? Ми босански мухамеданци пошћујемо Св. Ђорђа, као побожног јунака, и његов дан - данашњи дан је и за нас празник па га обилежавамо како су њо радили наши преди док су још били хришћани.*”

Андрејка се осјетио осрамоћен, да њега хришћанина Турци упозоравају на Св. Ђорђа. Похвалио је побожност муслимана, угостивши их колико је било могуће, последице чега су ови отишли поносни (Андрејка 1904:295); Марко Атлагић, историчар и хералдичар, истражујући грбове и племство хабсбуршких генерала српског поријекла који су били родом из Хрватске, Славоније и Далмације за Филиповиће (Philipovich von Philippsburg), родом из Госпића, тврди да су српска породица поријеклом из Гламочког поља, са западног подножја Црне горе и Чемернице. Он вели да су гламочки Филиповићи још прије доласка Османлија били племићи на том подручју. Најстарији од Филиповића био је Филип који се посебно бавио коњогојством. Имао је синове Филипа и Рада. Филип није имао потомства и да би сачувао породично имање прешао је на ислам, и од њега потичу муслимански Филиповићи. Син Филипа истрајао је у хришћанству и одсемио се у XVII вијеку у Лички Нови, код Госпића. Потомак личких Филиповића је госпићанин Јосиф (Филип) Филиповић, аустроугарски генерал и окупатор Босне и Херцеговине 1878. године (Атлагић 2000:107).

54 Септембра 1857. године Гламоч имао је стотинак бијелих кућица зиданих од камена (Гиљфердинг 1972:324).

Л сл. 10 Филиповића турбе, градско гробље у Гламочу

џамију, док је испод града било расуто је неколико дућана. Јукић је на тврђави затекао само три топа. Он истиче да је пазарни дан петак, а не субота. Да су гламочки коњи надалеко чувени није примјетио само Јукић (Јукић 1953:358), већ и Ибрахим Менсур ефендија, француски авантуриста, који је 1813. године био у гостима код Ибрахим бега у Ливну, када му се овај похвалио ергелом коња коју је држао у Гламочу, гдје се узгајала изврсна раса коња (Караулац 1998:196). Гламочки коњи били су нарочито познати по физичкој издржљивости (Шљиво 1988а:31). Земљорадња је била слабо развијена. Аустријски војни инжењер Вагнер примјетио је средином XIX вијека да је крај око Гламоча један од најплоднијих у цијелој Босни, али да су земљорадња и ливадарство у најгорем стању (Шљиво 1981:71).

КУЛТУРА И СПОМЕНИЧКА БАШТИНА

Из османско–турског периода на подручју гламочког краја остао је приличан број споменика. М. Мандић је још 1930. године упозорио да се из периода средњег вијека и османског периода на територији Гламоча сачувао велики број материјалних остатака и споменичке баштине (средњовјековни стећци, нововјековни османски надгробни споменици) и да би њиховом истраживању требало посветити више пажње, посебно специјалисти за ту област (Мандић 1930:112).

Осим гробаља који су до данас сачувана, а од којих неки потичу из раног османског периода, по својој важности издвајају се градска џамија и гробље Турбе, као и оцаци⁵⁵ у селима Јакиру и Оцаку. Већ је истакнуто да је Гламоч од почетка XVI вијека имао статус касабе са једном џамијом задужбином Малкоч бега⁵⁶, која је подигнута

прије 1530. године на мјесту средњовјековне тврђаве. Унутар тврђаве сачували су се зидови џамије са веома лијепо изведеним порталом и михрабом,⁵⁷ са сталактитима. Џамију Малкоч бега, зидану од камена, са минаретом од дрвета гламочки муслимани користили су у вјерске сврхе све до 1932. године, када је избио пожар и изгорио дрвени минарет. Друга џамија Бегзића или Зулумија, како је народ зове, саграђена 1884. године у центру града. И она је уништена 1941–45. године (Муџезиновић 1982:133), а обновљена 1962.

Најстарија гробља са нишанима⁵⁸ из XVI, XVII и XVIII вијека налазе се у граду Гламочу. Гробље Турбе обилује нишанима са приказима сјекира, мачева, розета и полулопти. На врху гробља које је првобитно имало дрвени кров налази се турбе од тесаног камена, за које предање тврди да припада породици Филиповић. Унутар турбета налазе се двије гробнице прекривене великим каменим плочама (Муџезиновић 1982:134–136). Стара муслиманска гробља налазе се још у: Биличићима (Никић 1989:44), Хозићима (Исти 1989:53), Халапићу (Исти 1989:182), Ћослијама (Исти 1989:189), Јакиру (четири гробља) (Исти

55 Оцак је исто што и двор, дворац, кула.

56 Малкоч бег Караосмановић први пут се спомиње 1516. године, када је имао тимар у Врацару, а потом био санџак-бег вилајета Скрадин. Непто касније намјесник је Клишког санџака. По њему се данас једно село удаљено 2 км од Гламоча назива Малкочевићи (Никић 1989:226).

57 Михраб је ниша у џамији према којој се муслимани окрећу лицем у вријеме молитве.

58 Нишан (првобитно значи знак) је муслимански надгробни споменик од камена. Стари нишани у Гламочу по форми, турбанима и другим детаљима су карактеристични и битно се разликују од нишана осталих дијелова централне Босне и Крајине.

Л сл. 11 Турско гробље у Халашћу

1989:234), Камену (Исти 1989:243), Видимлијама (Исти 1989:278), Радаслијама и Ковачевцима (Муџезиновић 1982:137, 138). У Старом и Шуљем гробљу у Хозићима мноштво је веома лијепих нишана са много украса на њима (Никић 1989:53).

На путу од Гламоча према Ливну, уз саму саобраћајницу 3 км удаљене од града, ситуиране су двије некрополе нишана, на којима су врло интересантне рељефно уклесане представе: рука која држи сокола, штит са боджом, рука пресавијена у лакту са куглом у руци. Велики број ових нишана има турбане налик печуркама. По својој монументалности издваја се нишан који мјештани називају „*Башића нишан*” или „*Машића машић*”. Висок 4,35 м са основицом 0,96 X 0,96 цм (од чега само турбан-велика печурка износи два метра), осим што се у народу овога краја рачуна за једно од троје гламочких чуда, овај нишан сматра се најзначајнијим муслиманским надгробним спомеником у читавој Босни и Херцеговини. На нишану, украшеним уклесаним пернатим буздованом налази се и натпис (несхи писмо): „*Хронограм смртии умрлоџ и ѿкојноџ Омер аџе Башића је година 1798. За његову душу нека је Фатиху*” (Муџезиновић 1982:138-140).

У близини јакирске џамије, гдје су лоциране друге двије некрополе нишана (једна уз џамију, а друга преко пута џамије), смјештен је повећи нишан са турбаном у облику печурке, налик Башићевом, али мањих димензија), са епиграфским натписом: „*Умрли Јахја сѿахија, година 1086-6 реџеб (26. септембра 1675. године)*”. У близини овог је и један млађи нишан, такође са натписом: „*Датум умрлоџ, уѿокојеноџ Алије-џеџаје 1126 (1714. године). За његову душу (ѿроучи) Фатиху*”. Некропола преко пута џамије има доста интере-

Л сл. 12 Башића нишан (маџет), 1798. година

сантних нишана, али су без епиграфике (Муџезиновић 1982:140, 141).

Од богатих Филиповића остало је велико гробље у Оџаку или харем, како су га звали стари муслимани, запремине 42 X 25 м. Џамија, која се налазила унутар овог гробља, порушена је током борби 1945. године. Гробље је било ограђено каменим зидом и унутар њега налази се око 60 надгробних споменика (Муџезиновић 1982:451; Филиповић 1989:193). Оџак су кроз историју више пута палили далматински ускоџи, сержани и фрајкори (српски и хрватски плаћениџи у млетачкој и аустријској војсци), да би га коначно порушили и запалили устаниџи 7. августа 1876. године. Спомениџи погинулим браниоџима Филиповића Оџака Хасану бегу Филиповићу и Хасану аџи Башићу налазе се у гробљу са хронограмима: „*Ја Феѿах, умрли мученик (шеџиг) Хасан беџ, син Абдул Керим беџа, Филиповић, којем је ѿѿребна Божја милосѿи. Нека џа Алах наџради својом великом доброѿиом. Датум његове мученичке смртии је 15. реџеѿа 1293-7 авџусѿа 1876.*” и „*Ја Феѿах, Хасан аџа Башић, син Бекир аџе, умро је мученичком смртии 1293-1876. Проучи за његову душу Фатиху! 1293-1876 (7 авџусѿа 1876)*”. На сјеверној страни Башићевог нишана уклесана је сабља (Муџезиновић 1982:413).

У Радаслијском гробљу у Гламочу је и најстарији епиграфски нишан-споменик Ибрахим аџи који је умро 1618. године. У Ковачевцима се налази нишан налик на Башићев маџет, висине 3,5 м, основе 50 X 40 цм, без епиграфског натписа (Муџезиновић 1982:137, 138).

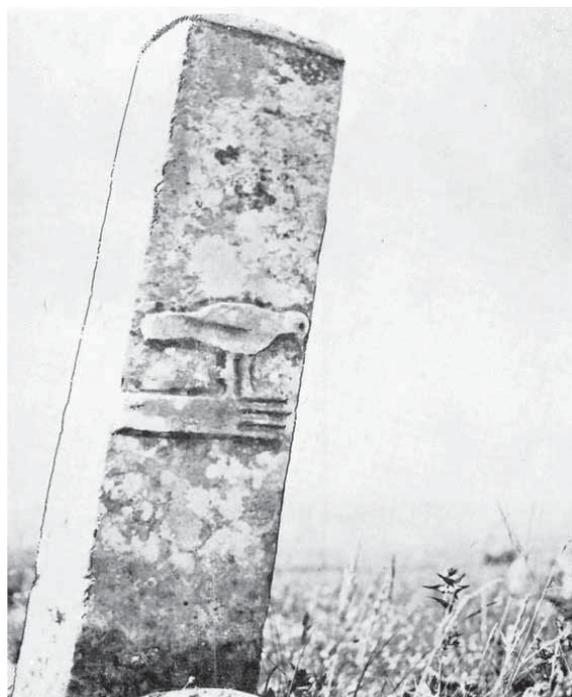
Шефик Бешлагић, истраживач османске монументалне баштине, издвојио је неколико најзначајнијих нишана из времена османске власти Гламоча и околине. У селу Камену 3 км од Гламо-

ча идентификовао је два нишана са ликовним представама. На муслиманском гробљу, у близини Камена, покрај пута према селу Јакир налази се више старих нишана раличитих облика. На једној страни нишана величине 100 X 22 X 22, који је у облику стуба са турбаном (данас одваљен), рељефни су прикази мотива руке и птице⁵⁹ На другој страни истог нишана исклесан је штит кружног облика, са мачем испод штита, док је на трећој страни приказана сабља. Други интересантан нишан на истом гробљу је у облику призме, са приказом на једној страни руке до рамена која држи неки округли предмет (Бешлагич 1978:35, 36).

Стари град Биоград, који се налазио изнад гламочке вароши, пао је у заборав напуштањем овог утврђења 1838. године, до када је био у релативно добром стању. Око 1800. године у граду је било стационарирано 15 мустахфиза (Крешевљак-ковић 1953:41). Године 1833. године османске власти извршиле су попис свих босанских градова. Мухарем Зухди, наиб⁶⁰ и Осман ага, мубашпир⁶¹ гламочке нахије, а на основу бујурулдије⁶² Мехмед Садик папе од 17 реџепа 1249. године по Хиџри⁶³ (30. 11. 1833. године) завршили су попис инвентара гламочког утврђења. Из пописа се види да је град наоружан застарјелим и готово неупотребљивим наоружањем.⁶⁴

По историјском значају издваја се и старо турско здање у центру града, које су 23. марта 1689. године подигли браћа Салих ага и Хасан диздар ага, синови Хусеин диздар аге (Муџезиновић 1982:136).

Од хришћанских споменика својим натписом истиче се споменик из XVIII вијека у Стекеровцима: „*Зде почивјејѣ раба божја Јована поѣагија поѣа Димитрија Убавића. Престѣава се ва лејо*

Споменик у Камену, сл. 13
мотив птице–сокола и руке

- 59 Приказана птица највјероватније је соко, што је симбол лова са соколом, игре распрострањене код локалног феудалног племства у средњем вијеку, коју су преузеле снахије у новом вијеку (Ђурчић 1936/37:92).
- 60 Наиб је пуномоћник кадије (судије) у његовом сједишту или дијелу његовог кадилука. Понекад наиб може означавати и кадију.
- 61 Мубашпир је емисар, чиновник који је постављан за извршење неког државног посла.
- 62 Бујурулдија (или бујрунтија) је писмено пашино или валијино наређење.
- 63 Хиџра је дословно пресељење пророка Мухамеда из Мекке у Медину, за које је везано успостављање исламског календара. Календар почиње првог дана првог мјесеца арапске године у којој се одиграла хиџра—16. јула 622. година послје Христа.
- 64 У гламочком граду, од оружја, те су године била смјештена: 4 топа од 15 педаља са старим кундацима, 1 неисправан топ од 15 педаља без кундака, 1 неисправан топ од туча од 3 педаља, 3 земберек топа од по 2 педаља без кундака, 1 топ од туча од 5 педаља са кундаком и жељезним штитником, један неисправан топ од 4 педаља без кундака, као и 760 разних танади. Остатак инвентара садржавао је: 40 комада жељеза за врата, 73 крампа, 10 ока мисирског фитиља, 52 тестета (свежањ) простог папира, 1586 1/2 ока олова, 4 сандука изломљених набоја, 3040 ока барута. У градском амбару од хране било је 633 килограма поварене проје и 48 701 оке јечма (Крешевљак-ковић 1951: 159, 160). Тридесетак година касније Гламочка тврђава имала је само 3 топа (Ковачевић 1879:39).

oīi roždēsīva Hrisīova 1783.” (Мандић 1930:116).⁶⁵ Из истог вијека је и споменик Јована Синобада на гламочком пољу, подигнут након његове погибије 1715. године у селу Ваган (Филиповић 1989:199).

У прворазредну културну баштину гламочког краја спада и манускрипт фра Грге Лозића. Ријеч је о „Adnotationes”, рукописној хроници овог гламочког жупника (почиње са 1865, а завршава са 1874. годином), а која се данас чува у фрањевачком горичком самостану крај Ливна (Мандић 1930:116).

На гламочком подручју по својој величини и значају издвајају се остаји некадашња два оцака и двије куле: Филиповића у Оцаку и Јакирлића у Јакиру. Филиповића оцак у Гламочком пољу састојао се од куле и три зграде за становање. Читав оцак био је ограђен високим зидом (4 метра висок, 1 метар дебљине), који је штитио кулу. Градња овог фортификационог објекта трајала је пуних шест година од 1574. до 1580. године (Филиповић 1989:187, 188). Оцак у Јакиру, подигнут 1778. године за вријеме Ђуб капетана, састојао се од куле на четири спрата. Саградио ју је мајстор Михајло, који је своје име уклесао на улазним вратима куле. На улазу куле писало је: „*Машелах, нека је на вас сѣас и уџоносѣ, ња униђиѣе вјечно*”. Већ је поменуто да се један тимар у жупи Гламоч звао Јакир (у вриједности 6 600 акчи), и да је његов власник спахија Ахмед био 1711. године у ордији⁶⁶ на Пруту. Кулу је од Јакирлића купио Махмут Алај бег Филиповић око 1820. године. Оцак је напуштен, по аустроугарској окупацији, 1878. године, а кула је 1931. године до темеља порушена (Крешевљаковић 1954:70; Мујезиновић 1982:141; Филиповић 1989:189).

Срби су прву православну цркву саградили 1867. године. Стара католичка црква „*Свих Свети-х*” на Борку према писању фра Грге Лозића („*Adnotationes 1865-1874*”) потицала је из времена Јустинијана, о чему свједочи натпису на црквеном камену. На истом мјесту⁶⁷ касније је саграђена православна црква. Православни хришћани из Гламоча, као и већина босанских Срба, добили су тек 1853. године право да изграде цркву. Уз помоћ попа Павла Павловића из Ливна православни гламочани саградили су 1867. године дрвену црквицу-брвнару (Мандић 1930:117; Шљиво 1990:423). У аустроугарско вријеме Срби су имали двије цркве: парохислјану цркву Рождества Богородице у граду и у Камену цркву светих апостола Петра и Павла (Шематизам 1883:51, 52; Шематизам 1886:119, 120). Католици из Гламоча све до аустроугарске окупације 1878. године нису имали ни цркву, ни капелу. У граду су 1879. године Аустроугари сазидали католичку капелицу (10Х6 м). Гвардијан фрањевачког самостана у Горици 18. 07. 1879. благословио је овај мали храм, а недељну службу и за празничне дане у капели служили су горички фрањевци (Андрејка 1904:307, 308).

У ранијим периодима османске власти, осим православног свештенства, писмених Срба готово да и није било. Малобројни писмени Срби школовали су се у Православној школи из 1700. године у сусједном Ливну и у Српској конфесионалној основној школи, која је основана у Гламочу 1860. године (Пиљак 1985:19; Шљиво 1998:530)

65 На ширем гламочком подручју стационарно је више споменика хришћанске провинцијенције из новог вијека које није регистровано и научно обрађено.

66 Ордија је османска војска на ратном походу.

67 Вјероватно је католичка црква спаљена и порушена током османске најезде, као и већина цркава на том простору.

Муслиманска дјеца добила су школу нешто раније Руждија⁶⁸, школа која је по школском програму одговарала тадашњим европским грађанским школама, основана је 1869. године и у Гламочу, а њен први учитељ 1871. године био је Хафиз ефендија Јусуф (Ћурић 1983:141). Исте године министарство из Сарајева послало је у Гламоч 50 комада уџбеника писаних на арапском, турском и персијском језику, затим уџбенике из области логики, историје, обредословља, догматике, рачуна, геометрије, географије и морала (Ћурић 1983:146). Прије руждије, у Гламочу су постојале муслиманске вјерске школе, у почетку отворене само за мушку дјецу. Од школских година 1867/68. до 1869/70. у Гламочу је било осам таквих школа, које је похађало између 138 и 181 дјечак (Ћурић 1983:173). Од школске године 1870/71. ове школе су отворене и за дјевојчице, све до 1872/73. школске године у осам гламочких муслиманских вјерских школа ишло је 157 дјечака и између 63 и 67 дјевојчица (Ћурић 1983:177). У гламочкој руждији од школске године 1873/74. до 1877. школовало се између 114 и 150 дјечака и између 109 и 110. дјевојчица (Ћурић 1983:183).

68 За разлику од сибјан мектеба или медреса у којима се стицало муслиманско вјерско образовање, руждије (од арапског *rušd*—зрелост, способност) су биле прве државне свјетовне школе у Босни, приступачне свим вјероисповјестима (црэгече нижих реалки).

Summary

With the 1503 agreement between the Hungarians and the Ottomans, Glamoč entered the Ottoman Empire in a legal and political sense and turned into a division line between the Empire and the Western world (Kamengrad - Ključ - Glamoč line), a sort of defense wall of the Ottoman Empire. This was the first peace agreement that stated the name of Glamoč. In 1537, the Ottomans carried out a fierce counterattack to conquer Klis, thus making Glamoč the central part of the Klis county (sandžak) in the new territorial organization. Historical sources mention Glamoč in the court district (kadiluk) of Skradin twice in the 16th century, in 1550 and 1574. Turkish census (defter) from the beginning of the 16th century show that the substantial part of population of the town of Glamoč accepted Islam for their new religion in the first years of Ottoman rule. The most valuable written document about Glamoč inhabitants in the 16th century is the Ottoman defter from 1550. It gives us information of Glamoč being the center of the same named county (nahija) in the middle of the 16th century, with 17 villages and one town quarter (mahala), or total of 289 houses organized in seven Muslim religious communities (džemat), with three princes and four leaders. Nahija and the town of Glamoč were separated from the kadiluk of Skradin some time before 1590 and attached to the kadiluk of Akhisar (or Prusac).

After 1624, Glamoč became the captaincy (kapetanija). The city consisted of a fortress with several towers. The oldest known captains of the Glamoč captaincy came from the Ćirić and Jakirlić families. The author Evlija Čelebija traveled through Glamoč around 1660 and wrote about the town, describing it as a small stone arched building situated on a steep

cliff. The Dalmatian Morlacs attacked Glamoč three times from 1684 and 1697, burned it, killed and looted local Muslim population but never succeeded in taking it over from the Ottomans. Bosnian pashadom (pašaluk) experienced serious territorial loses in the wars between the Venetians and the Turks during the 17th c. and after the Treaty of Karlovac, signed in 1699. Leader of haiduks Jovan Sinobad died in 1715 fighting the Ottomans in Vagan village, northwest of the Filipovića Odžak in Glamočko Polje. The Filipović family paid him their respect by giving this Serb rebel from Dalmatia Christian burial and a stone cross as his tombstone. Jovan and the Filipović family have been connected ever since the War of Candia, when Jovan was enslaved in Sinobadova glavica as a small boy. Alajbeg Jusuf Filipović took him in and brought him up with his children. When Jovan grew up, he left them and went to Venice to fight in the Venetian army. Jovan's remains have been moved to the cemetery in Sinobadova glavica, next to the small church. After the church has been reconstructed and expanded, this grave became the part of it.

The second article of the Bosnian Decree from July of 1865 restored the province of Bosnia (bosanski vilajet). Glamoč kadiluk was part of the Travnik sandžak. According to 1852 census, 4,057 people lived in Glamoč (part of Travnik county), in 692 Christian and 224 Muslim households. During the uprising of 1875 to 1878, Serb rebels attempted to take over Glamoč on several occasions. The most intensive attack was the one on Filipovića Odžak from 23 August 1876, when the building was set on fire and two Glamoč beys, Hasan Filipović and Hasan Bašić, were killed. Ibrahim-bey was killed in a battle against the rebels a year before this event. At the congress in Berlin, Bosnia and Herzegovina has been given to

Austria-Hungary and Glamoč was surrendered to Austrian-Hungarian army on 2 October 1878, almost with no resistance.

There are many monuments originating from the Ottoman period in Glamoč region. Beside the well-preserved cemeteries, some of which date from the early Ottoman period, some of the most important objects are town mosque, Turbe cemetery and houses (odžak) in Jakir and Odžak villages. Malkoč bey's stone mosque from the 16th century with a wooden minaret has been used by Glamoč Muslims until 1932, when the minaret was destroyed in a fire. The oldest Muslim cemeteries with tombstones (nišan) from the 16th to 18th century are located in the town of Glamoč. Old cemeteries can also be found in Biličići, Hozići, Halapić, Čoslije, Jakir, Kamen, Vidimlije, and Kovačevci villages. Two necropolises with tombstones (nišan) are located on the route from Glamoč to Livno, 3 km from the town. The great number of these tombstones have tops resembling mushrooms. One of the most striking examples is a tombstone called Bašića nišan or Bašića mašet, with a 2 m high mushroom top and 4,35 m height in total, considered the most significant Muslim tombstone in Bosnia and Herzegovina. One of the most significant Christian monuments is in Stekerovci, dating from 18th c. Jovan Sinobad's tombstone in Glamočko polje is also from the 18th c. Perhaps the brightest jewel of Glamoč's history is a manuscript titled Adnotationes and written by friar Grga Lozić. Some of the important remains are those of houses (odžak) and towers (kula): Filipovića kula in Odžak and Jakirlića kula in Jakir.

Prevela: Olivera Teinović

Библиографија

ИЗВОРИ:

1. Ковачевић Т. 1879. *Опис Босне и Херцеговине*, друго прегледано и допуњено издање, Београд 1879. (прво издање 1865).
2. Rački F. 1882. *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, Starine Jugoslaven-ske akademije znanosti i umjetnosti, Zageb 1882.
3. Шематизам 1882. *Шемаїизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за год. 1882*, Сарајево 1882.
4. Шематизам 1883. *Шемаїизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за год. 1883*, Сарајево 1883.
5. Batinić M. N. 1885. *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine Jugoslaven-ske akademije znanosti i mjetnosti, knj. XVII, Zagreb 1885.
6. Шематизам 1886. *Шемаїизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за год. 1884, 1885. и 1886*, Сарајево 1886.
7. Rački F. 1889. *Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXI, Zagreb 1889.
8. Kukuljević Sakcinski I. 1889. *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXI, Zagreb 1889.
9. Bodenstein G. 1908. *Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja XX, Sarajevo 1908.
10. Скарић В. 1930. *Попис босанских сѣахија из 1123. (1711.) године*, Гласник Земаљског музеја, св. за историју и етнографију, год. XIII, св. 2, Сарајево 1930.
11. Mandić D. 1934. *Acta Franciscana Hercegovinae provinciarum que finitimarum tempore dominationis Othomanae, tomus I, ab. an 1463-1699*, Mostar 1934.
12. ИКУ I 1950. *Историја коџарских ускока 1646-1684*, св. I, сабрао и објавио Бошко Десница, Српска академија наука, Београд 1950.
13. Kreševljaković H. 1951. *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi II, Prilozi Orijentalnog instituta, Sarajevo 1951.
14. Jukić I. F. 1953. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953.
15. Čelebi E. 1967. *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967.
16. Evans A. Dž. 1967. *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967.
17. Ćurić H. 1971. *Arbivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu obrovačkog odbora u ustanku u Bosni 1875–1878. god.*, Građa, knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971.
18. Marković S. 1970/71. *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875–1878*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, god. X–XI, knj. X–XI, Sarajevo 1970/71.
19. Караулаџ М. 1998. (избор, превод и предговор), *Приче француских пуџника са пуџа по Отоманској Босни*, Нови Сад 1998.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Smičiklas T. 1879. *Poviest Hrvatske, dio drugi od godine 1526–1848*, Zagreb 1879.
2. Красић В. 1882. *Успомене из Горње Крајине, њујине белешке из зог. 1880*, Нови Сад 1882.
3. Красић В. 1884. *Устанак у Босни, Нови Сад 1884*.
4. Lopašić R. 1890. *Bibać i Bibačka krajina, mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1890.
5. Bašagić S. 1900. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463. do 1850*, Sarajevo 1900.
6. Andrejka J. Pl. 1904. *Slovenski fantje v Bosni i Hercegovini 1878, ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe*, Celovec 1904.
7. Ивић А. 1909. *Сеоба Срба у Храјџку и Славонију, прилоз испраживању српске прошлости током 16 и 17 века*, Сремски Карловци 1909.
8. Prelog M. 1910. *Povijest Bosne u doba Osmanlijske vlade (1463-1739)*, I dio, Sarajevo 1910.
9. Mandić M. 1910. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910.
10. Skok P. 1917. *Studije iz ilirske onomastike*, Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1917.
11. Скарић В. 1918. *Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни*, Гласник Земалског музеја XXX, Сарајево 1918.
12. Klaić V. 1928. *Grada za topografiju i historiju blivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, sv. XV, Zagreb 1928.
13. Mandić M. 1930. *Tragovi prastare kulture oko Glamoča*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. za historiju i etnografiju, god. XLII, sv. 2, Sarajevo 1930.
14. Bašagić S. 1931. *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb 1931.
15. Divić M. 1937. *Omer paša i njegovo namjesništvo u Bosni*, Razvitak 7-8, Banja Luka 1937.
16. Ćurčić V. 1936/37. *Lov za sokolom u Bosni i Hercegovini*, Napredak, Hrvatski narodni kalendar, Sarajevo 1936. (za godinu 1937.)
17. Kreševljaković H. 1953. *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953.
18. Kreševljaković H. 1954. *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine II, Sarajevo 1954.
19. Kreševljaković H. 1957. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957.
20. Бејтић А. 1957. *Босански намјесник Мехмед њашиа Кукавица и његове зајужбине у Босни*, Прилози за оријенталну филологију VI-VII, Сарајево 1957.
21. Ефендија П. В. 1958. *Босна и Херцеговина за време мисије Цевгеј ефендије*, Сарајево 1958.
22. Stanojević. G. 1958. *Dalmacija u doba Kandijskog rata (1645–1669)*, Vesnik 5, Vojni muzej, Beograd 1958.
23. Šabanović H. 1959. *Bosanski pašaluk, Djela*, knj. XIV, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959.
24. Petrić M. 1961. *Geografski i historijski pregled livanjskog polja i Porijeklo stanovništva livanjskog polja*, posebni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1961.
25. Vasić M. 1962. *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo 1962.
26. Станојевић Г. 1969. *Млејачке и дубровачке вијести о аустријско-турским ративима у XVIII вијеку*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине 17, Сарајево 1969.

27. Сућеска А. 1969. *Селачке буне у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, год. VII, Сарајево 1969.
28. Гиљфердинг А. 1972. *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији 1858*, Сарајево 1972.
29. Екмећић М. 1973. *Устанак у Босни 1875–78*, Сарајево 1973.
30. Handžić A. 1977. *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975, Sarajevo 1977.
31. Ковачевић Којић Д. 1978. *Градска насеља средњовјековне Босанске државе*, Сарајево 1978.
32. Zlatar B. 1978. *O Malkočima*, prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću, Prilozi za orijentalnu filologiju XXVI/1976, Sarajevo 1978.
33. Бенцлагић III. 1978. *Нишани XV и XVI вијека у Босни и Херцеговини*, Дјела, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево 1978.
34. Крешевићковић Н. 1980. *Капетаније у Босни и Херцеговини*, друго издање, Сарајево 1980.
35. Екмећић М. 1981. *Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878*. u Od Prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878. u *Istorija srpskog naroda*, knj. 4, tom I, Beograd 1981.
36. Храбак Б. 1981. *Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800*, Историјски зборник 2, Бања Лука 1981.
37. Шљиво Г. 1981. *Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека*, Историјски зборник 2, Бања Лука 1981.
38. Муџезиновић М. 1982. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga III-Bosanska Krajina, zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1982.
39. Hrabak B. 1982. *Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata*, Istorijski zbornik 3, Banja Luka 1982.
40. Filipović N. 1983. *Islamizacija vlada u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi, knj. LXXVIII, odjeljenje društvenih nauka ANU BiH, Sarajevo 1983.
41. Ćurić H. 1983. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983.
42. Пиљак Н. 1985. *Гламоч урује Другоз свјејскоз раџа* у Гламоч у Народноослободилачком рату и Револуцији 1941–1945, Гламоч 1985.
43. Spaho F. 1985. *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju 34/1984, Sarajevo 1985.
44. Гавриловић С. 1986. *Ка српској револуцији у Срби у XVIII веку у Историја српског народа*, књ. 4, том I, Београд 1986.
45. Самарџић Р. 1986. *Босна и Херцеговина у XVIII веку у Срби у XVIII веку у Историји српског народа*, књ. 4, том I, Београд 1986.
46. Храбак Б. 1988. *Влашка и ускочка креџања у северној Далмацији у XVI стољећу* у Зборнику-Бенковачки крај кроз вијекове–научни скуп од 22–24. 04. 1983, Бенковац 1988.
47. Šljivo G. 1988. *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banja Luka 1988.
48. Šljivo G. 1888. *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988.
49. Тешић И. 1988. *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*, Сарајево 1988.
50. Filipović I. 1989. *Filipovića Odžak u Glamočkom polju*, Naše starine XVIII–XIX, Sarajevo 1989.
51. Nikić D. M. 1989. *Glamoč, naselja i stanovništvo*, Sarajevo 1989.

52. Šljivo G. 1990. *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banja Luka 1990.
53. Hadžibegović I. 1991. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19 i 20 stoljeća*, Sarajevo 1991.
54. Šljivo G. 1992. *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1992.
55. Самарџић Р. 1993. *Кандијски рај̄и (1645-1669)* у Срби под туђинском влашћу 1537-1699. у Историја српског народа, књ. 3, том I, Београд 1993.
56. Веселиновић Р. Л. 1993. *Срби у Великом рај̄у* у Срби под туђинском влашћу 1537-1699. у Историја српског народа, књ. 3, том I, Београд 1993.
57. Чубриловић В. 1996. *Босански усѣанак 1875-1878*, Београд 1930. год. (репринг из 1996.)
58. Храбак Б. 1996. *Срби у Далмацији и Боки Которској од почетка XVI до краја XVIII века* у Српски народ ван граница СР Југославије од краја XV века до 1914. године, Историографски домети, Београд 1996.
59. Hrabak H. 1996a. *Ratna prošlost osmanlijskog Obrovca 1527-1683*, Jugoslavenski istorijski časopis 1-2, god XXIV, Beograd 1996.
60. Šljivo G. 1998. *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998.
61. Ђоровић В. 1999. *Хисторија Босне*, (репринг издање), Бања Лука-Београд 1999.
62. Аталић М. 2000. *Срби-генерали-њихово ѿлемство и ѓрбови у Хрватској, Славонији и Далмацији у 18. и 19. вијеку* (II), Војноисторијски гласник 1-3, Београд 2000.
63. Мргић Радојчић Ј. 2002. *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
64. Стојанчевић В. 2002. *Да ли је било ѿолиѣичке акције Србије у Босни за ослобођење од ѿурске властѣи пре Гараѣиновоѣ Начертѣанија?* у Из историје Срба у Босни и Херѣговини, Београд 2002.
65. Pelidija E. 2003. *Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003.
66. Šanjta Dž. 2003. *Glamoč, od Ilira do glame i krompira*, Zenica 2003.
67. Храбак Х. 2004. *Босна и Херѣѣовина у доба Првоѣ српскоѣ усѣанка*, Бања Лука 2004.
68. Микић Ћ. 2005. *Нахија Змијање*, Бања Лука

Аустроугарски
период

Жељко Савановић

Гламоч у доба аустроугарске управе (1878-1918)

ГЛАМОЧ ОД 1878. ДО 1914.

Руско-турски рат завршен је склапањем мира 03.03.1878. године у Сан-Стефану, мјесташћу удаљеном два сата хода од Цариграда. Санстефанским уговором Русија је раскомадала Турску и створила Велику Бугарску, учврстила свој утицај на Балкану и створила позицију да у погодном тренутку крене у поход на Цариград. Енглеска, Аустроугарска, Румунија, Србија и Грчка протествовале су и тражиле ревизију уговора. Излаз је нађен у сазиву конгреса у Берлину (Поповић 1996:192-194). Чланом 25. Берлинског уговора Аустроугарска је добила сагласност да посједне трупама Босну и Херцеговину и управља њоме, а тајним споразумом између Аустроугарске и Турске договорено је да султан и даље задржи суверена права над тим покрајинама (Бојић 1879: 71).

ОКУПАЦИЈА

Велико узбуђење владало је у Босни и Херцеговини. Вијести о могућности окупације код муслиманског становништва изазивале су сталну узнемиреност. Муслимани су скупили оружје и јавно пријетили да ће окупационе трупе дочекати отпором (Екмечић 1996: 386). Аустроугарске окупационе трупе прешле су 29. 07. турско-аустроугарску границу на више мјеста. Претежан дио муслиманског, а дијелом и српског живља, устао је против окупације. Пружен је снажан отпор окупационим трупама и нанијети су им знатни губици. Највећи отпор пружило је Сарајево. Свеобухватним нападом са три стране, уз тешке уличне борбе, 19. септембра заузето је Сарајево. Крајем септембра јачи отпор могли су пружити

једино још Ливно и Цазинска Крајина (Бојић 1979: 92). У Гламочу је владало безвлашће (Мандић 1910: 56), а у Ливну и околини, према аустроугарским подацима, било је тада око 8000 бораца народне војске прикуљених из Гламоча, Дувна, Бугојна, Јајца и Ливна. Браниоци су покушали да пруже отпор на прилазима граду, али су одбачени, и поред тога што су имали артиљеријску подршку 15 топова. Другог дана битке Аустроугари су окружили браниоце и приморали их да се повуку у град, а затим, уз артиљеријску подршку 38 топова, кренули су у напад свим јединицама (Бојић 1979: 92). Покушај бранилаца да из Ливна побјегну у Гламоч није успио и њихов последњи отпор је скршен ујутро 28. септембра. Гламоч се предао без борбе 2. октобра. Предајом Кладуше 20. октобра Аустроугарска је послје скоро три мјесеца борбе окупирали Босну и Херцеговину (Љилјак 1981:18). Окупационе јединице углавном су биле смјештене у касарнама. Осим Мостара и Сарајева, највише касарни имала су мјеста на граници према Црној Гори (Билећа 26 и Требиње 23) и Србији (Зворник 19), а најмање мјеста у унутрашњости Босне и Херцеговине и у граничним мјестима према Далмацији, Хрватској и Славонији. Гламоч је имао једну касарну (Љилјак 1981: 73).

АДМИНИСТРАТИВНА УПРАВА

Окупациона власт у основи задржала је османску административно-територијалну подјелу, а средином 1879. године утврђени су називи за политичко територијалне области и називи за руководеће чиновнике. У центрима окружних области обављали су се политички послови за потребе цијелог округа, везани за финансије, шумарство, са-

нитет и грађевинарство. На челу округа био је окружни начелник. Гламоч је припадао Травничком округу. Среска (котарска) област¹ је политичка област прве инстанце, са среским начелником на челу (Ljiljak 1981: 77). У среском уреду Гламоч радило је неколико врста чиновника (срески управитељ, политички, санитарски, манипулантни, порески и шумски чиновници, цestarник, као и чиновници за евиденције), срески суд и судски чиновници (срески и перијатски судија, њихови помоћници). Чланове општинског вијећа чинили су: градоначелник, подначелник, секретар, вијећници и почасни грађани (Šanjta 2003:180-183).

САОБРАЋАЈ

Окупациона управа захтјевала је што прије и што више путева за провођење окупације и успостављање власти. Приступило се побољшању постојећих путева, а многе путеве обновила је војска. (Skakić 1922: 240). Градња и одржавање цеста вршени су на терет земаљског буџета и кулука становништва, рад војних трупа смањиван је, да би и сасвим престао 1883. године (Juzbašić 1974: 55). Тада је било актуелно питање изградње унутрашњих путева и њихово повезивање са трансверзалним правцима. Поправљен је тансверзални правац Варџар Вакуф – Гламоч. Широка акција на ширењу и побољшању путне мреже била је успјешна (Ljiljak 1981: 81-83). Ради лакше експлоатације шума, фирма Штајбајс изградила је основну мрежу главних шумских жељезничких пруга, која се од од средишње тачке и чворишта у Срнетици везала на државне жељезничке пруге, једним краком преко Санског Моста до Приједора, другим краком преко Оштреља, Дрвара и Тисковија са Книном, а

трећим краком преко Млиништа са Јајцем (Begović 1978: 65).

Сва среска мјеста у Босни и Херцеговини добила су поштанске станице, а Гламоч међу задњима, тек 15.12.1884. године. Гламочка пошта била је матична и имала своју помоћну пошту у Старом Чардаку. Ред превоза, на основу сагласности војних органа, утврђивала је Дирекција пошта и телеграфа Сарајево, а као полазна основа за његово доношење служио је ред вожње на жељезници. Тако је, на примјер, 1888. године према линији Бања Лука – Травник утврђен ред превоза на линијама Травник – Ливно и Ливно – Гламоч. Поштански саобраћај према Гламочу обављао се запрежним колима и товарним коњима. На дужим поштанским линијама постојала су

1 Гламочки срез (котар), према попису из 1879. године, био је подјељен на општине (джемате), које су у свом саставу имале два и више насељених мјеста. Општини Гламоч припадао је град Гламоч и села Асићи, Чукури и Радаслије; општини Црни Врх села: Балај, Чулум, Мотике, Роре и Срдић; општини Филиповићи (Одјак) села: Дебељак, Филиповићи и Пријани; општини Халашки село: Брањепци, Главиче, Халашки, Медна Сехишта и Радић; општини Хасанбеговићи села: Браићи, Хасанбеговићи, Младенковићи и Опачић; општини Исаковићи села: Дубраве, Исаковићи и Прибеља; општини Јакир села: Ђирићи, Јакир, Камен, Подградина, Рудине и Зајаруга; општини Ковачевићи села: Биличић, Послије, Хозићи и Ковачевићи; општини Љесковац села Љесковац и Прекаја; општини Малковчевићи села: Брдо, Дјуличан, Малковчевићи и Петрово Врело; општини Подградина села: Хотковићи, Маслена Страна, Подградина, Пердухово Село и Стекеровићи; општини Поповићи села: Поповићи, Шумњаци и Вагањ; општини Преодај села Преодај и Тичево Велико; општини Штрбци Мали села: Пољије, Жулија Мала и Жулија Велика; општини Штрбци Велики села: Брда, Подић, Шајновац и Тичево Мало; општини Видово Село села: Мокроноге, Мрђе, Видово Село и Заграда. Општина Видимлие имала је највише села: Долац, Драганић, Карловац, Кошић, Ранкова Главича, Скујани, Старо Село, Видимлие и Заглавица.

Водовод из аустроугарског периода сл. 1

поштанска стајалишта за краћи одмор и замјену коња. Стајалишта су међусобно била удаљена око 30 километара, док су одмор и замјена коња трајали пола сата. Пошта се користила услугама ханова на путевима без поштанског стајалишта за одмор и замјену коња. На путу од Ливна до Гламоча 1917. године поштанско стајалиште био је Царевац. Саонице и курири употребљавани су на неким линијама, гдје се током зиме није могао обављати транспорт запрежним колима. Дужи прекид саобраћаја на линији Бугојно – Ливно – Гламоч причињавала су Купрешка врата. У случајевима када радници нису успјевали да прокрче заметене друмове, пошта из Ливна и Гламоч упућивана је на Силит, користећи везу преко мора. До већег поремећаја у поштанском саобраћају дошло је за вријеме ратног стања (1914-1918). Пошта се јавља као први организатор превоза путника, који је обављан и на линији Ливно – Гламоч. Гламочка поштанска станица била је спојена са телеграфском станицом, а посао је обављао службеник са помоћником. Утицај интереса разних фактора на размјештај јавне телефонске мреже огледа се и у чињеници да су читава подручја срезова и њихови центри, у које је спадао и Гламоч, остали изван телефонског саобраћаја (Ljiljak 1981: 92-228).

МЕЛИОРАЦИОНИ РАДОВИ

На источној страни Гламочког поља налази се већина извора, чија вода тече у поноре који се налазе на западној страни. Понори не могу да приме вишак воде када наступе јесење кише, па вода плави јужни дио поља, стварајући језеро дубине 7-8 метара, које се током зиме замрзава, али вода и даље одлази у поноре (Rihter 1906:390).

Топљењем снијега у прољеће наступа нова, јача поплава. Вода се одржи до почетка јуна, чак и дуже, док земљиште у доњем дијелу остаје мјестимице блатњаво и у другој половини јула (Џвијић 1989: 81). Сличне поплаве захватале су и друге дијелове Босне и Херцеговине, па влада 1905. године оснива посебан мелиорациони уред у пољопривредном дијелу владе са задатаком да прави студије за извођење мелиорационих радова. У јужном дијелу Гламочког поља, на површини од 20 000 дулума, успјешно су изведени радови на чишћењу понора 1908. и 1909. године, за које је влада утрошила 13 600 круна. Ове радове је помогао и народ својим радом.²

ЗДРАВСТВО

Људи у Босни и Херцеговини слабо су водили рачуна о хигијени, што је био узрок честим епидемијама заразних болести. Крајем 1899. године масовно се појавило заразно обољење богиња. У срезу Гламоч током у маја 1901. боравила је службена љекарка Теодора Крајевска, која је радила на сузбијању ове заразне болести (Нечас 1988:103).

УРБАНИЗАМ

Села, углавном смјештена по ободу Гламочког поља, имају гостољубиво становништво (Sergejevski 1943:114-115). За градњу кућа у селима и граду кориштен је камен (Sergejevski 1943:114-115). Већи дио гламочке тврђаве пору-

² Стенографски извјештаји босанско-херцеговачког сабора год. 1910., И засједане, Свезак I, Сарајево 1910: 695.

шен је 1882. године, а камен је продаван становништву за градњу кућа (Sergejevski 1943:157). Изнад данашњег Гламоча стајао је стари дио насеља са чаршијом и махалом све до 1892. године (Mujezinović 1982:133), када чаршија напушта Горњу и силази у Доњу махалу. Ово је раздобље јачег урбаног развитака Гламоча (Nikić 1989:24). Нове зграде за срез, суд, финансије, жандарме и пошту почеле су да се граде 1907. године (Ljiljak 1981: 213). Уочи првог пописа у босанскохерцеговачким градовима нумерисане су куће и одређени називи улица. До избијања Првог свјетског рата, осим у Гламочу, модерни водоводи изграђени су још у 25 босанскохерцеговачких градова (Hadžibegović 2004: 69). За довођење воде у старим водоводима кориштене су дрвене цијеви, подложне труљењу, па је довођење воде често прекидано (Hadžibegović 2004:70). Нови водовод (сл 1) користио је жељезне цијеви (Grof 1922:131).

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА

Значајнији догађаји у Босни и Херцеговини (окупација, херцеговачки устанак, борба за вјерско-просвјетну аутономију, анексија, балкански ратови и први свјетски рат) разлоси су за веће исељавање муслиманског становништва у Турску и српског у Србију и Црну Гору. Често су узроци исељавања и економске природе. Селили су у сусједне земље, западну Европу, Сјеверну и Јужну Америку и Аустралију. Највише су се исељавали из срезова у крашким и планинским крајевима, у које је спадао и Гламоч (Љиљак 1981: 57). У исто вријеме држава смишљено води политику усељавања странаца у Босну и Херцеговину, углавном римокатоличке вјере (Екмечић 1983: 562). Један број исељеника вратио се у старо

мјесто боравка, док је други добио од власти нову замљу у новим селима, што је наилазило на отпор сељана. Поред земље, повратницима је даван бескаматни зајам, просјечне висине око 700 круна, са обавезом враћања по истеку пет година.

Како је зајам додјељиван показује примјер Гламоча, гдје се вратило 12 породица. За сваку породицу предвиђено је 450 круна за набавку два вола и једне краве, 140 круна за изградњу куће и 100 круна за набавку пољопривредног алата. О сврсисходном утрошку зајма бринули су срески уред и локални одбор за потпомагање повратника (Краљачић 1990:160-161).

ПОПИСИ

Аустоугарска је извршила први попис становништва Босне и Херцеговине 1879. године. Срез Гламоч имао је укупно 10196 становника.³

мухамеданци	гр. источњаци	римо - католици
1886	8114	196

Према другом попису, извршеном 1885. године, било је укупно у срезу Гламоч 11320 становника.

мухамеданци	источно - православни	римо-католици	припадају иним вјерама
2575	8473	269	3

³ Називи за конфесионалну припадност преузети су из оригиналних пописа.

Осим домаћег становништва, било је у срезу и странаца.

аустроугарски држављани	припадници страних држава
42	1

Подаци трећег пописа из 1895. године кажу да је укупно у срезу било 15137 становника, уз још 30 активних војника.

мухамедовци	источно-православни	римо-католички	евангелички
2892	11598	613	4

Број аустроугарских држављана у срезу се повећао за 309, 5%, а страних држављана за 200%.

припадници земаља царевинског вијећа	припадници земаља угарске круне	припадници страних држава
137	35	3

Задњи попис Аустроугарска је обавила 1910. године, када је у срезу Гламоч било укупно 20445 становника, уз још 25 активнативна војника.

српско православни	муслимани	римо-католици	грко-католици ⁴	јевреји	евангелици
15795	3348	1135	159	5	3

Са пописом становништва извршен је попис кућа и станова.

година пописа	број кућа	број станова
1879	1492	1545
1885	1711	1717
1895	2090	2100
1910	3205	2836

Од укупног броја кућа 1895. године ненастањених је 55. За 1910. годину од укупног броја кућа пописано је ненастањених 509 кућа, 458 планинских колиба и 79 шумских радничких барака из села Потоци.

У попису из 1885 наведено је да у срезу има 13 вјерских објеката:

цркве источно-православне	цркве римо-католичке	џамије
3	1	9

⁴ Пописано становништво су шумски радници. Они живе у селу Потоци и сви су мушкарци

Број становника у Босни и Херцеговини по попису из 1879. године био је 1159015. Пописом становништва из 1910. године број се повећао на 1931802 становника, што у процентима износи 66,67%. Густина насељености 1910. године била је 37,7 становника по километру квадратном (Маријанац 2000: 99). Из аустроугарских пописа види се да је у срезу Гламоч број становника у сталном порасту и он се од првог до четвртог пописа повећао за 100,5%. У Гламочи је густина насељености 1910. године 13 становника по километру квадратном, што је у Босни и Херцеговини најслабије насељени срез (Хауптман 1987: 114).

Попис из 1985. године даје и социјалну структуру становништва котара:

Свептеници	25
Чиновници државни	6
Чиновници општински	1
Учитељи	2
Властелини	29
Слободни сељаци	650
Кметови	2505
Посједници кућа и ренте	4
Творничари, трговци и обртничари	37
Помоћни радници, надничари и слуге	405
Други мушкарци преко 16 година	29
Друге жене и дјеца	7626

Аграрног становништва 1895. године у срезу је било 14264 а број оних који се нису бавили пољопривредом износио је 873.

власници (властелини)

домаћини	чланови домаћинства
42	300

слободни земљорадници

домаћини	чланови домаћинства
499	2672

кметови

домаћини	чланови домаћинства
1224	7583

слободни земљорадници који су и кметови

домаћини	чланови домаћинства
147	1354

остале особе које се баве пољопривредом

домаћини	чланови домаћинства
194	249

За разлику од трећег пописа, у четвртог попису пољопривредно становништво има више категорија и наведена је његова професионална припадност.

Земљопосједници са кметовима:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	15	63
муслимани	96	363
римо-католици	7	32

Земљопосједници без кметова:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	29	102
муслимани	57	202
римо-католици	8	31

Слободни сељаци:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	432	2416
муслимани	491	1916
римо-католици	88	399

Кметови:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	1284	7737
муслимани	1	5
римо-католици	31	146

Слободни сељаци, уједно и кметови - пре-тежно слободни сељаци:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	144	968
муслимани	1	9
грко-католици	10	42

Слободни сељаци уједно и кметови - пре-тежно кметови:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	203	1437
грко-католици	19	32

Остало у пољопривреди запослено станов-ништво:

	домаћини	чл. домаћинства
српско-православни	123	98
муслимани	43	26
римо-католици	38	35

Укупан број људи (домаћина и чланова до-маћинства) котара који се баве пољопривредом је 19179, док је непољопривредног становништва 871 домаћин и 395 чланова домаћинства.

Задњи попис даје број особа са одређеним манама:

слијепци	глувониједи	умоболни
33	16	12

У попису су наведени матерњи језици ста-новништва и научени језици.

Матерњи језик:

српскохрватски	20217	русински	161
њемачки	36	словеначки	6
чешки	19	словачки	3
пољски	3		

Научени језици:

српско-хрватски	4	турски	9
њемачки	19	руски	2
италијански	3	остали језици	4
француски	1		

Град је по првом аустроугарском попису имао 699 становника.

мухамеданци	гр. источњаџи	римо-католици
411	250	38

По другом попису број становника се повећао на 731. У граду се налази и 21 аустроугарски држављанин.

мухамеданци	источно-православни	римо-католици	припадају иним вјерама
373	283	73	2

По трећем попису у граду је било 853 становника и 13 активних војника.

мухамедовци	источно-православни	римо-католички	евангелички
404	356	89	4

Број аустроугарских држављана повећао се за 104,7%, што је укупно 43. У граду бораве и 3 припадника страних држава.

припадници земаља царевинског вијећа	припадници земаља угарске круне	припадници страних држава
31	12	3

Становништво града у четвртном попису, у односу на претходни попис, повећало се за 112,5% и износи 1813 становника. Број активних војника смањен је и износи 7.

српско-православни	муслимани	римо-католици	евангелици
524	1053	234	2

Од првог до четвртог пописа Гламоч је имао изузетно висок природни прираштај, који је био 160%. Јевреја у Гламочу нема, мада су присутни у већини градских општина Босне и Херцеговине.

У граду се од првог до четвртог пописа број кућа повећао за 146%, а број станова за 121%.

година пописа	број кућа	број станова
1879	143	160
1885	139	140
1895	169	165
1910	352	354

Од укупног броја 1895. године ненастањених је 11 кућа, а 31 кућа. 1910. године

Социјална структура становништва града 1885. године изгледала је овако:

свештеници	5
државни чиновници	5
општински или други чиновници	1
учитељи	2
тежаџи	68
кметови	1
творничари трговци и обртници	30
помоћни радници надничари и слуге	107
остали мушкарџи који имају више од 16 година	8
друге жене и дијеца	504

Укупан број особа у граду које се баве пољопривредом 1895. године је 183. Слободних земљорадника је 25, а чланова њиховог домаћинства 135. Кмет је један и он живи сам. Осталих који се баве пољопривредом је 4 и њихових 18 чланова домаћинства. Становника који се не баве пољопривредом је 670.

Пољопривредно становништво за петнаест година повећало се за 695.6% и његов број је 1456. Број непољопривредног становништва је смањен и износи 357.

	домаћин	чл. домаћинства
Земљопосједници са кметовима	67	253
Земљопосједници без кметова	93	321
Слободни сељаци	113	440
Кметови	10	25
Претежно слободни сељаци	4	19
Претежно кметови	2	18
Остало пољопривредно становништво	51	40

БОРБА ЗА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ

Послије 1878. године црквено-школска општина постала је основна установа националног покрета Срба, а уз њу су добијале значај и друге установе са којима је била повезана, као што су цјевачка друштва и читаонице. Борба ширег размјера за независност цркве и школе развила се кад је Земаљска влада у Сарајеву 25. 05. 1892 године издала наредбу о школама иprimaњу учитеља. Овом наредбом учитељи нису примани у службу без одобрења власти. Четрнаест представника разних општина сложили су се да се цару упути посебан меморандум у Беч. У њему су биле наведене све невоље које су сналазиле општину и народ у доба окупације. На првом мјесту био је захтјев да се језик назива српским и да се слободно употребљава ћирилица.

Општине су тражиле да слободно бирају свештенике и учитеље, да се слободно отварају читаонице и оснивају фондови, прослављају народни празници и да општине учествују у избору митрополита. Појава првог царског меморандума забринула је окупационе власти, па су журно почеле да прогањају Сарајевску и Мостарску општину. Ово насиље изазвало је коменање у Ливну, Гламочу, Бугојну, Доњем Вакуфу и Варџару. Започела је широка акција да се бојкотују свештеници које нису изабрале општине, дјеца су остављана некрштена, а цркве остајале празне (Екмечић 1983: 616-620).

Три мјесеца по предаји првог, у марту 1897. године, предат је у Бечу и “дуги царски меморандум”, са жалбама на најновија насиља и захтјеви да влада образује непристрасну комисију, која би испитала оправданост ових жалби. Меморандум су потписали: Глигорије Јефтановић, бивши предсједник распуштене Српске православне ЦШО у Сарајеву, Војислав Шола, бивши предсједник распуштене Српске православне ЦШО Мостар и чланови Ристо Зеџ, Петар Шантић и Владимир Радовић, затим Коста Кујунџић, предсједник ЦШО Ливно, Митар Попадић предсједник ЦШО Бугојно и Јово Наерловић (сл. 2), предсједник ЦШО Гламоч. Потписници меморандума отпутовали су у Беч. Након дугог чекања од скоро два мјесеца цар је одлучио да прими у аудијенцију, приватно сваког за себе, Јефтановића и Шола. Сматрало се великим успјехом што је вођи српске депутације дозвољено да представку уручи лично цару Фрањи Јосипу.

Српски “трећи царски меморандум” настао је последице погрешног потеза аутономног покрета да савезника потражи у цариградској Васељенској патријаршији. Аустријска дипломатија

Л сл. 2 Јово Наерловић, трећи ред (Маџар Божо, 1982)

обилато је подмитила цариградски Свети синод, који је осудио српски аутономни покрет и позвао народ да се повинује властима. Тако је предаја “трећег царског меморандума” цару у Бечу 30. маја 1901. услиједила у горим условима него раније. Фрањо Јосип је Јефтановићеву бесједу једва саслушао са извјесним знацима нестрпљења (Екмечић 1983: 621). Овај меморандум био је опширнији од претходна три. Као главни кривац за све невоље означена је Земаљска влада, која није ништа учинила да се бар нешто предузме у вези са бројним жалбама и захтјевима народа. Наведено је шта је све чинила политичка власт, мјешајући се у црквено-школске ствари и не дајући народу да оствари своја права. Влада је оптужена за мијешање и онемогућавање ЦШО да управљају општинском имовином, за навођење на скупе радове на уређењу цркава, при чему су неке општине, као што су Гламоч, Купрес и Чајниче, биле толико задужене да нису могле издржавати школе. На крају меморандума тражи се од цара да нареди Земаљској влади да не кажњава потписнике меморандума, као што је то раније чинила, јер им је то једини начин да изнесу своје жалбе (Маџар 1982:317-325). Вође покрета предале су у јуну 1902. године и “четврти царски меморандум”. Калајевим силаском са политичке сцене (1903) наступи заокрет у аустроугарској политици према српском народу. Влада је, у име стварног стања, признала српски назив за народ и језик (Екмечић 1983:622).

ПОЉОПРИВРЕДА

Главна занимање становника Гламочког среза била је пољопривреда, прије свега сточарство, а у мањој мјери замљорадња. Пољодјелством, живинарством и врларством, по попису из 1910. године,

бави се 5921 становник и они издржавају још 12858 чланова домаћинстава, што заједно чини 18779 становника који живе од пољопривреде. За 83 становника то је допунско занимање. Гламочко поље је по саставу земљишта доста погодно. Клима је жестока, са честим и jakim промјенама, са jakim вјетровима и обилним падавинама. Велике површине поља страдају од поплава или суше (Сергејевски 1943:114). На сјевероисточној страни ограђено је грбењом, у коме су планине Цинџар, Словин и Чардак. Круг-планина, јужна подгорина Цинџара, питома је и обрасла травом. Огранком Круга (Благодија) заграђен је јужни дио Гламочког поља. Са сјеверозападне стране ограђено је Шатор планином, од кога се према југоистоку пружају и заграђују поље планине: Старетина, Чатрња и Голија (Џвијић 1989: 80-81). Подручје је богато шумом. Нека стабла шуме око Млиништа стара су и по неколико стотина година и чине утисак паршуме (Сергејевски 1943: 114-115). На сјевероистоку Гламочког поља горје покривају огромне дивље шуме, а околина је богата ливадама (Рихтер 1905: 391).

Услови за узгој сточе веома су повољни. Стока је напасана на пашњацима, а по завршеној косидби ливада је такође кориштена за испашу, што је случај и са ораницама, пошто се поберу усјеви. Шума је за гајење сточе имала вишеструку намену. Кориштена је за испашу, сјечу лисњака за зимску исхрану. У гламочком срезу, по попису сточе из 1895. године, било је: 4949 коња, 17269 говеда, 17702 коза, 117698 оваца, 1056 свиња и 2856 кошница пчела (Пиљак 1985: 29-30). Сељак је морао да на пољопривредне производе плаћа аги трећину, чиме није стимулисан да унапређује производњу, па је то надокнађивао узгојом сточе која није зависила од аге. То је разлог што је број сточе под аустроугарском управом задивљујуће растао. Вла-

да је уредила и ветеринарску службу, чиме је омогућила бољи развитак сточарства и већи извоз стоке (Перин 1929: 280-29-839). Говеђа куга уништена је 1883. године, а касније и заразно запаљење плућа говеда (Перин 1929: 280-283). У Гламочу је 1910. године радио ветеринарски асистент (Бахтијаревић 1975: 558). Подизана су појила за говеда, пропагирано је сијање дјетелине, а укрштањем домћих грла са увозним вршено је оплемењивање стоке (Екмечић 1983: 595).

Наш домаћи свијет увјек је волио и високо цијенио своју стоку. Укућани су се поносили добрим волем, добром кравом, а највише снажним и племенитим коњем. Земаљска влада редовно је организовала такмичења за најбоља грла стоке. Такмичење у Гламочком срезу приређено је у јесен 1905. године. Пред оцјењивачку комисију изведена су разна грла стоке, а за власнике најбоље оцјењених грла влада је подијелила награде у злату и сребру (Јарак 1956:102-104).

Земаљска влада оснива фондове за набавку бикова да би оплеменила говеда. Бикови су раздјељивани познатијим сточарима на издржавање, под условом да осталим сточарима дају бикове на бесплатно трогодишње прикупљање. Послије три године бикови би постали њихово власништво. Гламоч је 1905. године био међу девет срезова који су имали фондове за набавку бикова (Јарак 1956:80-81).

У срезовима, гдје је сточарство било развијеније, Земаљска влада формирала је средња повјеренства (комисије) за унапређење сточарства. Као стручни орган повјеренству био је додјељен средњи ветеринар, а за обављање административних послова један службеник средњег уреда. Задатак повјеренства био је давање приједлога и мишљења владиним органима о унапређењу сточарства, и у

том погледу помагање рада владе, настојање да се подижу узорне стаје и ђубришта, пропагирање сијања сточне хране, посредовање при додјели приплодне стоке и судјеловање при одлучивању о награђивању најбољих грла, сарађивање при оснивању узорних мљекара, шириње стручне пољопривредне штампе, итд. Међу срезовима, који су имали повјеренство 1906. године био је и Гламоч (Јарак 1956: 87-88). Као свој успјех на подизњу сточарства влада сматра и оснивање приватне мљекаре у селу, Хасићи, срез Гламоч 1908. године. Ова мљекара и “Мљекарска удруга” у Поточанима, срез Ливно, имале су 1908. године укупно 1500 оваца, које су те године дале 30400 литара млијека, прерађеног у 3440 кг. масног сира (Јарак 1956: 90). Осим феудалних односа, на слаб развој земљорадње утиче и поднебље (надморска висина од преко 880 метара и клима), тежина посла. Основне пољопривредне културе гајене у Гламочком срезу биле су јечам, зоб, кромпир и купус. Пшеница, кукуруз и поврће гајени су на сасвим малим површинама земљишта (Пиљак 1985: 33).

Подручје среза веома је погодно за пчеларство. На 100 становника пољопривредног сталежа у Босни и Херцеговини 1899. године долазило је 8,8 кошница. Гламоч је уз Билећу, Гајко и Њевесиње припадао срезовима који су имали 15-20 кошница (Ђурчић 1938: 24). Иницијативом владе 1898. године основано је Средишње пчеларско друштво за Босну и Херцеговину. Влада је 1900. године иницијирала покретање часописа под именом Вртларско-пчеларски лист, који мијења име 1902. године у Босанско-херцеговачки тежак и проширује свој дјелокруг на све гране пољопривреде. Лист је сваке године добијао од владе новчану субвенцију. Котар Гламоч 1911. године имао је 36 преplatника на Босанско-херцеговачки тежак (Јарак 1956:13-15).

Воћарски производни план постављен је за Босну и Херцеговину да би се добили родни воћарски крајеви. Овим планом подјељене су обе земље на 4 воћарска производна појаса (зоне) и једну сузону. Ради високог положаја и незгодне климе Гламоч је припадао “предјелу четири”, гдје је предвиђено гајење привредног воћа (Упута 1909: 101-102).

Зачеци индустрије

Привреда градова Босне и Херцеговине тада је била ограничена на занатску производњу и трговину средствима за непосредну потрошњу (Круљ 1919: 306-307). Велики број послова из области занатске дјелатности обављали су сами мјештани за потребе свога домаћинства на селу. Жене су се бавиле ткањем, плетењем и везом, а мупкарци су правили алатке за свакодневну употребу (виле, косишта, грабуље, сепете, јармове ит.д.). Индустријске и занатске производе сељаци су куповали у трговачким и занатским радњама новцем добијеним продајом углавном ратарских и сточарских производа (Пиљак 1985: 24-29).

Велике количина млијека прерађивана је у сир. Било је неколико узорних сирница, које су производиле сир на швајцарски начин у котарима Ливно, Гламоч и Травник.⁵ Ткаоница ћилима из Сарајева отворила је своју филијалу у Гламочу почетком друге деценије двадесетог вијека, а ткаоница бега и везионица 1913 године. Ова два истурена одјељења запошљавала су женску радну снагу (Хаџибеговић 1980:141). У срезу је, по попису из 1885. године, било 49 млинова за жито и један каменолом. Парна пилана, у комбинацији са парним млином, подигнута је у Радаслијама 1909 године⁶ (Беговић 1985:3-45). Њемачки индустријалац Ото

Штајнбајс подигао је у Дрвару пиланско постројење са парном машином, а касније и фабрику за производњу целулозе. Осим шумског подручја према ријеци Сани, фирма Штајнбајс вршила је сјечу у Гламочком срезу, у областима према ријеци Унац, укључујући шуме Вијенца и планине Шатор (Беговић 1978:64-67). Штрајк радника фирме Штајнбајс избио је 14. јуна 1911. године, због бољег плаћања страних стручних радника. Око 300 штрајкача са црвеним заставама пошло је у Потоке да протјерају стране раднике, што изазвало увођење жандармеријске страже. Страни радници напустили су посао на овом подручју и штрајк је завршен 19. јуна. Жандармеријска заштита и даље је остала на жандармеријским станицама Општрљ, Потоци, Млиниште и Герзово (Хронологија радничког покрета Босне и Херцеговине до 1941. године 1971: 174). Године 1914. у Гламочу је радио хотел са пет соба за спавање (Шапта 2003:188). Од пописа из 1895. до пописа из 1910. године неколико градова у Босни и Херцеговини изгубило је своју аграрну већину и повећало број становника који се не баве пољопривредом. Гламоч је спадао у градове у којима се одвијао обрнут процес (Хауптман 1987:193). Значајнији постотак од 5,3% 1910. године је оних који су запослени у дјелатности “кућна послуга и рад за плату”. Гламочки срез са 4,7% налазио се на 13 мјесту у Босни и Херцеговини по броју запослених изван пољопривреде (Ђаковић 1985:39-40). Број становника у срезу који привређују, заједно са онима који се баве пољопр-

5 Стенографски извјештаји босанско-херцеговачког сабора год. 1910., I засједање, Свезак I, Сарајево 1910: 807.

6 Власници парне пилане и млина били су Јово Крстановић и Лука Аврам. Након завршетка Првог свјетског рата пилана је постала власништво наследица Јове Крстановића. Пилана је била у погону све до априлског рата.

привредом, био је 6906. Овај број издржавао је 13539 чланова домаћинства. Уз главно, допунским занимањем бавило се 115 становника. Изван пољопривреде било је запослено 985 становника среза, који су издржавали 681 становника. Додатним послом у некој од грана привреде радило је 32 радника.

Привредна грана	број запослених	додатно занимање
Шумарство	16	1
Индустрија ковина	15	6
Индустрија камена и земље	3	0
Грађевински обрт	1	1
Индустрија коже	1	0
Индустрија дрва и резбарених ствари	10	1
Пиће и ужитак, уконочење и окрепа	11	1
Индустрија хране	23	3
Индустрија одјевања	18	1
Фабрикација стројева, оруђа и прављење инструмената	1	0
Средишњи заводи за расвјету за преношење силе и за водове	1	0
Трговина робом	57	11
Превозни обрт	18	3
Кућна послуга и разни посао за плату	697	2
Јавна служба	76	2
Слободна звања	11	0
Остали	26	0

ПРОСВЈЕТА И КУЛТУРА

Прије окупације цјелокупно школство у Босни и Херцеговини носило је професионални печат. У Гламочу је било осам мектеба и двије хришћанске школе, према извјештају руских конзула за 1874. годину (Тешић 1988: 519-522), а постојала је и једна руждија (Ђурић 1983:141). За разлику од мектеба и медреса у којима је добијано исламско вјерско образовање, руждије су биле прве државне свјетовне школе у Босни и Херцеговини, приступачне припадницима свих вјероисповјести. Наставни језик био је турски, па су их хришћани ријетко похађали. Ученици су у њима оспособљавани за нижа чиновничка звања (Ђурић 1983:135-136). Аустроугарска власт настојала је да поправи стање у школству и да отвори што већи број основних школа. Отварање школа у почетку је ишло споро. Није било погодних просторија за школе, довољног броја учитеља и неопходних финансијских средстава. Земаљска влада обратила се војној команди, тражећи да јој се на располагање стави један број школованих подофицира, који би обављали учитељску службу. Тако је ублажена криза у наставном кадру. Просторије за смјештај школа углавном су биле у општинским зградама, или у изнајмљеним кућама од стране општине (Длустуш 1894: 53).

У попису из 1885. године наведено је да у срезу има 1 државна, 1 источно-православна и 9 мухамеданских школа. Основна школа у Гламочу отворена је 1880. године, док су у Потоцима и Прекаји школе почеле са радом 1902. године. Старо Село добило је школу 1906., Мокроноге 1908. и Врба 1910. године (Папић 1972: 42-48). По попису из 1910. године, у срезу је било 1157

становника који су знали читати и писати, а 19 је знало само читати. Мушкарца који су знали читати и писати било је 951.

српско-православни	муслимани	грко-католици	остали
653	142	139	17

Мушкарца који су знали само читати регистровано је 16.

српско-православни	муслимани	римо-католици
12	1	3

Женског становништва које је знало читати и писати наведено је 206.

српско-православни	римо-католици	остали
122	82	2

Забљежено је 3 жене које су знале само читати, римо-католичке конфесионалне припадности.

Развој друштвено-културно живота у Босни и Херцеговини започет је веома касно. Државна власт и режим свим сретствима ометао је економско и културно-просвјетно подизање народа. Дозвола за оснивање друштава добијана је врло тешко, а понекад се на њу чекало и по неколико година. Када се после дугога чекања, одуговлачења и ометања најпослије добила дозвола, власт је могла да нађе било какав изговор за затварање друштва. Домаћа друштва била су вјерска или вјерско-национална, што је био вјероватно случај и са међународним друштвима (Пејановић 1930: 4-8).

Интернационална друштва основана су потицајем власти или елемената оданих власти. Чланови су били већином досељеници и чинов-

ници, а у мањој мјери домаће становништво. Чиновничка читаоница, прво друштво у Гламочу, основана је 1898. године, сталешког карактера са културном тенденцијом, чије се чланство меусобно помагало. Пчеларско добротворно друштво основано је 1909. године, са циљем да унапреди пчеларство. Православно становништво Гламоча основало је 1906. године Српску читаоницу, ради ширења духовности, толеранције и писмености (Пејановић 1930: 9-100). У српским читаоницама, уз штампу или књигу, често се расправљало о политици, традицији, националној историји (Хаџиосмановић 1980: 159). Просвета је основана 1909. године у Гламочу и Прекаји. Ово је шире организовано друштво, чији је првенствени циљ био стварање националне интелигенције, да би касније проширило свој дјелокруг и на остала поља културно-просвјетног и националног рада, поставши сталан извор новим покретима и идејама, помажући их материјално и морално.

Српски соко основан је 1913. године, са националном идејом као главном водилом, идејом организовања народних снага и јачања отпора против непријатељски расположеног режима, стварања здравог, снажног и борбеног народа. Од муслиманских друштава, која су радила на културно-просвјетном подизању народа у Гламочу, требало би поменути Исламску читаоницу и Муслимански дом, који су основани 1907., односно 1914. године (Пејановић 1930: 100). У њима су често читали новине, пили кафу и расправљали о дневној политици (Пејановић 1930: 31). Културно-просвјетно друштво Гајрет имало је у Гламочу своје чланове. Рад друштва је усмјерен на стварање савремене интелигенције европског профила. Друштво је потпомагало студенте и средњошколце давањем стипендије. У Гламочу је 1908/9.

имало два, а 1912/13. године три стипендисте (Кемура 1986:101-119). Оснивање друштава код домаћег католичког становништва углавном је било националног карактера. Хрватска читаоница основана је 1909. године (Пејановић 1930: 9-100), а Хрватско културно друштво Напредак имало је у Гламочу од 1912 до 1914. године (Ишџк 2002: 223) своје повјереништво са повјереником.⁷ Читаоница, заједно са Напретком, чија је основна тежња било стварање домаће интелегенције, карактерише културно-просвјетно-национални рад Хрвата (Пејановић 1930: 26).

АГРАРНИ ОДНОСИ

Бечки двор чекао је прилику како би привремену окупацију Босне и Херцеговине претворило у анексију, коју је Аустроугарска прогласила 1908. године, увукавши ове двије земље и у међународно-правном погледу у свој склоп. Признавањем анексије од стране Турске и формално је нестало султанова суверенитета и прекинута је веза Босне и Херцеговине са Османлијским Царством. Босна и Херцеговина добила је октроисани устав, који је проглашен 1910. године. Устав није донио значајнијих промјена у управи Босне и Херцеговине. Врховну власт имали су и даље Заједничко министарство финансија у Бечу и Земаљска влада у Сарајеву. Босанскохерцеговачки сабор није имао законску власт, која је остала у надлежности цара, односно, владе у Бечу и Будимпешти и заједничког министра финансија. За све законе била је потребана сагласност обију држава прије него што их сабор донесе, а закон су потписивали цар и заједнички министар финансија. У духу спровођења војног курса и припрема за рат, земаљски поглавар Поћорек затра-

жио је реорганизацију управе да би ојачао функцију земаљског поглавара. Тако је 1912. године земаљском поглавару повјерена цјелокупна управа. Он је председавао сједницама владе, именовао чиновнике, командовао жандармеријом, полицијом и XV и XVI војним корпусом (Љиљак 1981: 69-70).

Централно политичко, економско и друштвено питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе представљали су аграрни односи. Наслијеђени из времена турске владавине, последице окупације, постајали су све компликованији. Окупациони режим прихватио је турско аграрно законодавство и, у том смислу, издавана су наређења да се потписују аграрни уговори између кметова (закушника читлука) и феудалаца (власника)⁸. Ово је био тежак и компликован задатак, па је његовом спровођењу пружан снажан отпор, пасиван или у виду отвореног непризнавања аграрних односа. У западној Босни и једном дијелу Херцеговине дошло је до читавог покрета незадовољних сељака. Властима су масовно предаване петиције, нарочито у Ливну, Гламочу, Дувну, Купресу, Трвнику и Љубушком. Тражено је да се кметовима предају у власништво крчевине и испаше, да се сјеме одобри сељацима прије давања трећине, која би се давала у виду петине (Кацићић 1973 : 93-97). Током 1910. године већи број кметова присилно је удаљено са земље због неплаћања пореза држави и трећине велепосједницима. До отвореног сукоба сељака са влашћу дошло је у Босанској крајини. Из Беча је стигло

7 Напредак, Хрватски народну календар за просту годину 1913., Сарајево 1912: 406.

8 У Гламочком срезу највеће земљишне посједе (земљиште са кметским правом и беглук) имала је беговска породица Филиповић (Камберовић 2005:335-336).

наређење да се сељачки покрет мора зауставити и да војне власти могу употребити сва расположива средства, што је и учињено. Немири су се смирили тек на јесен и кметови су кажњени.

Цар Фрањо Јосиф издао је царску повељу, прогласивши принцип добровољног ослобађања кметова, који су добијали слободу плаћањем одговарајуће одштете велепосједницима. Тај пројект одвијао се веома споро. Потпуна ликвидација кметства у Босни и Херцеговини, према пројекцијом једног бечког професора, остварила би се по овом систему тек 2025. године (Дедијер 1973:362-363). Рјешавање аграрног питања, укидање свих чисто кметских односа и већег дијела великих земљишних посједа у Босни и Херцеговини, извршено је тек у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца и Карљевини Југославији (Ерић 1958: 484).

ГЛАМОЧ ОД 1914. ДО 1918. ГОДИНЕ

Гаврило Принцип, уз помоћ својих једномишљеника, извршио је на Видовдан, 28. јуна 1914. године, атентат на надвојводу Франца Фердинанда, приликом његове посјете Сарајеву, после завршених великих маневара аустроугарске војске у Босни (Дедијер 374:1973) Сарајевски атентат био је повод Аустроугарској да се војнички обрачуна са Србијом. Аустроугарска влада оптужила је за атентат Србију, извршила хитне војне припреме и наговјестила рат. Велике силе покушавале су да нађу мирно рјешење, а аустроугарски представник је 23. јула у Београду предао ноту у облику ултиматума (Војводић 1970: 4). Српска влада је по сваку цијену жељела да избјегне рат. Разматрајући ултиматум, она је била спремна да прихвати све услове, осим оних који нису

одговарали положају једне суверене државе. Незадовољна одговором српске владе, Аустроугарска је објавила рат Србији (Војводић 1970:12).

Послије атентата, уз помоћ власти, дошло је до организованих антисрпских демонстрација у многим градовима Босне и Херцеговине. Гомила олоша упадала је у српске куће, пљачкала и уништавала српску имовину, злостављајући српски народ (Слијепчевић 1929: 221). Само у Сарајеву муслимани су разорили око 200 српских дућана, кафана и занатлијских радионица (Камбировић 2005:16). Многим Србима из Херцеговине и Босне у раздобљу од атентата до одласка на ратиште било је боље у војсци, него у сопственом дому, гдје би били хапшени и затварани у тамнице (Храбак 1985: 78). Аустроугарска је формирала помоћну војску “шугоре, да би са што мање одговорности уништавала непоћудни српски елемент. Банде шугора, углавном муслимана, извршиле су многобројна насиља и злочине над српским народом (Слијепчевић 1929: 228). Многе људе власт је послала у логоре, од којих је највећи био Арад. Из среза Гламоч у Арад интернирано је 24 особе, а једна је умрла (Слијепчевић 1929:222-223).

Током јесени 1914. и прољећа 1915. године у Крајини је трајала активност “Народне одбране“ на дизању народне буне против аустроугарске војске. Највише се рачунало на помоћ Италије, која је почетком 1915. године била спремна за рат на страни савезника Атланте. У градовима и селима постојао већи број “повјерљивих и исправних лица“, на које би се могло рачунати у евентуалној акцији, као што су у Гламочком срезу били поп Тркуљић из Вагана и Мара (попа Михаила) Антонијевић из Гламоча. Србија је препоручила да се устанак не диже већ да се војници на фронтима предају у што већем броју, чи-

ме би највише користити општој ствари. Тако је и учињено (Микић 1995: 400-402).

На бројним судским процесима, одржаним од 1915. до 1916. године у Босни и Херцеговини, под маском ратног опортунитета требало је збрисати све српске организације и истакнуте представнике српског националног покрета (Банцковић 1987:179). Циљ је био да се оптуже и осуде све институције на којима је покрет почивао: политичке, културне, просвјетне, вјерске и спортске (Екмечић 1987: 23). Од 17 велеиздајничких процеса, колико их је одржано у раздобљу Првог свјетског рата, за носиоце српског грађанског националног покрета везано је више појединачних и неколико групних процеса, при чему је највећи био у Бањалуци (Микић 1987: 56). Оптужено је 156 особа, међу којима и двије жене. На смрт је осуђено 16 особа, а 46 на дуже и краће временске казне, док су остали ослобођени оптужбе (Чаушевић 1987: 374-380). Међу ослобођенима био је и Павле Убавић из Гламоча, који је службовао као свештеник у Герзову и Варџар Вакуфу (Мићевић 1998:173). Осуђени на смрт, залагањем шпанског краља Алфонса XIII, помиловани су 1917. године, а по престанку аустроугарске власти у Босни и Херцеговини велеиздајници су пуштени на слободу (Чаушевић 1987: 383-385).

Крајем 1917. године, последице италијанског пораза код Кабариде, поступак према заробљеницима, дезертерима и Србима и даље се погоршавао. Дезертери из Босне и Херцеговине узалуд су писали молбе да буду упућени у српску војску. Многи од њих, када су им молбе биле одбијене, тражили су да буду уврштени у редове италијанске вијске, као што је случај са Гламочацима Лазом Миљевићем и Тодором Ђукићем, али су одбијени (Храбак 1980: 54).

Већ првих ратних година занатан бoroј становника Босне и Херцеговине, нарочито у градовима, захватила је оскудица у храни. Велики постотак мушкараца био је мобилисан у помоћне ратне службе или на фронту, што је довело до помањкања мушке радне снаге у пољопривреди и опадању приноса. Било је све више глади на селу, чему су допринијели велика сушна 1917. године и сувише велике реквизиције стоке и жита. Глад је захватила западну Босну око Гламоча, Ливна и Кључа и дијелове источне Херцеговине. Број умрлих био је већи од броја рођених, што је директна последица глади и неухрањености. Најугроженија су била дјеца. Ради помоћи гладној дјечи група интелектуалаца словенофила покренула је широку акцију слања дјеце на прехрану у крајеве сјеверно од Дунава и Саве. Највише дјеце смјештено је у сеоским породицама, док је мањи број смјештен у градске породице и интернат. Укупно је евакуисано из Босне и Херцеговине 12406 гладне дјеце. Из Гламочког среза 1917-1918. године отпремљена су дјеца на прехрану у Хрватску, Бачку, Барању и Срем. Од укупно 535 вратило се њих 397, док је 138 дјеце остало. Враћање дјеце у Босну и Херцеговину настављено је последице рата, а било случајева да су нека дјеца остала трајно код својих хранитеља (Колар-Димитријевић 1987: 399-411).

За вријеме рата 1917. и 1918. године почело је сељење појединих породица из Гламочког среза у Војводину, а сеоба је настављена и последице рата. У Србобран су дошле из Видова села 2 куће (породица Вапелић и породица Гвозденовић), из Мрђа породица Максић, из Мокронога породица Лазић, из Прекаје 7 кућа породице Лукић и из Тичева породица Јовић (Јеремић 1926: 217-218). Населили су се у Стари Сивац (срез

Сомбор): 7 душа породице Петковић из Камена, 9 душа породице Јандрић из Главица, 5 душа породице Пантар из Ћослија и 5 душа породице Пејић из Гламоча (Јеремић 1926: 469).

Рат се за становнике Босне и Херцеговине завршио. У појединим мјестима сељаци се буне, нападају имања ага и бегова, пљачкају амбаре и пале чардаке (Шехић 1991: 16). Уреди и магацини за снабдјевање до 9. новембра били су опљачкани у Травнику, Варџар Вакуфу, Гламочу и Јадру (Храбак 1990: 285). Главни одбор Народног вијећа за Босну и Херцеговину, да би одржао ред и мир, у неким мјестима уводи пријеке судове. Такво стање је потрајало до изградње апарата власти: полиције, жандармерије и војске (Шехић 1991:16-33).

Мобилизација, која је у Босни и Херцеговини била већа него у Аустрији и Мађарској, погађала је припаднике свих народа (Хаџибеговић 1987: 65). Из гламочког среза ангажовано је у аустроугарске војне јединице 3424 лица, док је у радне јединице ангажовано 294 лица. У рату је смртно страдало 435 лица. Ратних војних инвалида је било 167, од којих су 122 били православци, 27 муслимани, 15 католици и 3 су чинили остали (Шехић 2007: 291-298).

Први свјетски рат представљао је највеће демографско искушење за све народе Босне и Херцеговине. Нарочито је страдао српски народ, који је након сарајевског атентата стављен изван закона, изложен геноциду и политичком насиљу широких размјера (Хаџибеговић 1987: 65). Од мобилисаних босанскохерцеговачких војних обвезника у аустроугарску војску смртно је страдало око 38000 особа (Шехић 2007: 262). Велики број број добровољаца, углавном Срба, погинуо је у српској војсци и на страни савезника. У рату

је много страдало цивилно становништво. Осим жртва ратног терора, многи цивили су умрли од глади и шпанске грознице. Мада још увијек није тачно утврђен број жртва у Босни и Херцеговини за вријеме Првог свјетског рата, претпоставља се да је губитак износио око 200000 особа (Хаџибеговић 1987: 65).

Summary

With the occupation of Bosnia-Herzegovina, new Austrian-Hungarian authorities kept the Ottoman administrative and territorial arrangement. Glamoč was an administrative district (srez) of the Travnik County. New roads have been built and the old ones reconstructed. A post office has been opened in the town and the postal authorities have established the first passenger transportation routes. The town has started building new county, court, financial, police and post buildings, as well as the new water supply. New authorities, as well as several important events have caused the people to emigrate, while the demographic and economic politics started to bring people to the County of Glamoč from the various parts of the Monarchy. The authorities have taken a census that show today how the population had been growing, with growth rate of 100,5% in the period from the first to the fourth census taken. The population in the town center was mostly Muslim, while the Orthodox made the majority in the county with over 77%. Population density in 1910 was 13 people per one square kilometer, making the County of Glamoč the least populated county in Bosnia and Herzegovina. The main occupation of Glamoč people was agriculture, mostly cattle breeding. Land cultivation was not very developed. In order to prevent floods, authorities have undertaken the activities on clearing the riverbeds. A great attention has been paid to prevention of diseases of people and animals. Economy consisted mostly of crafts and trade of various consumer goods. The first industries have also been established. Textile factories from Sarajevo, manufacturing rugs and

embroideries, opened their branch factories in Glamoč, following by a steam sawmill and mill. Six elementary schools worked in the county, as well as national societies and reading rooms. The World War I caused new migrations of people. The drought of 1917 and large scale requisitioning of cattle and wheat caused a big famine. The Serbs have been outlawed, exposed to genocide and widely spread political violence. County people served the Austrian-Hungarian, Serbian or the army of one of the allies. Many of those soldiers have been killed and great number of them has been left disabled. Civilians have also been the victims of war terrors and many of them died of famine and Spanish fever.

Prevela: Olivera Teinović

Библиографија

ЛИТЕРАТУРА

Bandžović Safet, “Narodna odbrana” i njena organizacija na banjalučkom veleizdajničkom procesu, u Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987.

Bahijarević F., Veterinari u Bosni i Hercegovini 1910 i 1935. godine, Veterinaria XXIV svezak 3-4, Sarajevo 1975.

Begović Branislav, Razvojni put šumske privrede u Bosni i hercegovini i periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, Sarajevo 1978

Begović Branislav, Šumska privreda Bosne i hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, Sarajevo 1985.

Bojić Mehmedalija, Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine, u Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Posebna izdanja knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka Knj. 8, Sarajevo 1979.

Војводић Михаило, Живојиновић Драгољуб, Велико рат Србије 1914-1918, Београд 1970.

Gavranović Berislav, Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine, Grđa knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 14, Sarajevo 1973.

Grof Oskar, Snabdevanje vodom za piće, u Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1922.

Dedijer Vladimir, Južni Sloveni pod Hasburgovcima (1903-1914), u Istorija Jugoslavije, Beograd 1973.

Dedijer Vladimir, Sarajevski atentat i izbojanje Prvog svjetskog rata, u Istorija Jugoslavije, Beograd 1973.

Длустуш Љубоје, Школске прилике у Босни и Херцеговини од окупације до данас, у Школски вјесник, Сарајево 1894.

Đaković Luka, Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Zagreb 1985.

Ћмечић Милорад, Национални покрет у Босни и Херцеговини, у Историја српског народа VI 1, Београд 1983.

Ћмечић Милорад, “Жалосна баштина из године 1914.”, у Велеиздajнички процес у Бањалуци, Бањалука 1987.

Ћмечић Милорад, Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, у Историја српског народа VI 1, Београд 1983.

Ћмечић Милорад, Устанак у Босни 1875-1878., Београд 1996.

Erić Milivoje, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941 god., Sarajevo 1958.

Išek Tomislav, Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.), Sarajevo 2002.

Jarak Nikola, Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo, Građa knj. I, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka Knj. 1, Sarajevo 1956.

Јерemiћ Ристо, Подаци о новим насеобинама у Војводини, ЛМС књ. 310, свеска 1, Нови Сад 1926.

Јерemiћ Ристо, Подаци о новим насеобинама у Војводини, ЛМС књ. 310, свеска 2-3, Нови Сад 1926.

Juzbašić Dževad, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svijetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere, Sarajevo 1974.

Kamberović Husnija, Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine, Sarajevo 2005.

Kamberović Husnija, Ubojstvo Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. –devedeset godina poslije, Prilozi br. 34, Sarajevo 2005.

Кapidžić Hamdija, Agrano pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), Radovi knj. XLIX, Odjeljenje društvenih nauka knj. 16, Sarajevo 1973.

Kemura Ibrahim, Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), Sarajevo 1986.

Kolar-Dimitijević Mira, Evakuacija bosanskohercegovačke djece u Hrvatsku krajem prvog svjetskog rata, u Veleizdajnički proces u Banjaluci, Banjaluka 1987.

Kraljačić Tomislav, Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog svjetskog rata, u Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1990.

Liljak Milan, Pošta telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini II, Sarajevo 1981.

Маџар Божо, Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу, Сарајево 1982.

Mandić Mihovil, Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878), Zagreb 1910.

Маријанац Д. Здравко, Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године, Бања Лука 2000.

Микић Ђорђе, Велеиздајнички процес у аустроугарској политици, у Велеиздајнички процес у Бањалуци, Бањалука 1987.

Микић Ђорђе, Бања Лука на Крајини хвала, Бања Лука 1995.

Мићевић Славко Мика, Српски добровољци у ратовима 1912-1918., Бања Лука 1998.

Mujezinović Mehmed, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1982.

Nikić Dušan Milanov, Glamoč naljeqa i stanovništvo, Sarajevo 1989.

Пејановић Ђорђе, Културно-просвјетна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини

за вријеме аустријске владавине, Сарајево 1930.

Перин Ђ., Економски развитак села од 1878. до 1928. год., у Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929.

Пиљак Никола, Гламоч прије дугог свјетског рата, у Гламоч у народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945, Гламоч 1985.

Поповић Васиљ, Источно питање, Београд 1996.

Richter Eduvard, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM XVII, Sarajevo 1905.

Sergejevski Dimitrije, Putne bilješke iz Glamoča, GHZM, Sarajevo 1943.

Skakić Miloš, Komunikacije, u Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1922.

Slijepčević Pero, Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu, u Napori Bosne i hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929.

Ћurčić Veisil, Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1938.

Hauptman Ferdo, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), Prilozi za istoriju Bosne i hercegovine II, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka knj. 18, Sarajevo 1987.

Hadžibegović Iljas, Bosanskohercegovački gradovi na razmrđu 19. i 20. stoljeća, Sarajevo 2004.

Hadžibegović Iljas, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980.

Hadžibegović Iljas, Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (skica za istraživanje), Prilozi br. 23, Sarajevo 1987.

Hadžiosmanović Lamija, Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo 1980.

Hrabak Bogumil, Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915-1918, Novi Sad 1980.

Hrabak Bogumil, Predavanje Bosanaca iz austrougarske vojske na istočnom ratištu 1914-1917. godine, Istorijski zbornik broj 6, Banjaluka 1985.

Hrabak Bogumil, Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918, Novi Sad 1990.

Џвијић Јован, Географија краса, Сабрана дела књ. 7, Београд 1989.

Џтибор Нечас, Делатност службених лекарки у Босни и Херцеговини (1892-1918), Историјски зборник број 9, Бањалука 1988.

Čaušević Dženana, "Veleizdajnici na sudskom procesu i u zatvorima", u Veleizdajnički proces u Banjaluci, Bawaluka 1987.

Чубриловић Васа, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1982.

Šanjta Dževad, Glamoč, od Ilira do Glame i krompira, Zenica 2003.

Šehić Nusret, Bosna i Hercegovina 1918-1925, privredni i politički razvoj, Sarajevo 1991.

Šehić Zijad, U smrt za cara i domovinu!, Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878-1918, Sarajevo 2007.

ИЗВОРИ

Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895., са подацима о територијалном раздјељењу, јавним заводима и рудним врелима, Сарајево 1896.

Napredak, Hrvatski narodnu kalendar za prostu godinu 1913., Sarajevo 1912.

Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910., Сарајево 1912.

Стенографски извјештаји босанско-херцеговачког сабора год. 1910., I засједање, Свезак I, Сарајево 1910.

Упута, Службени додатак Школског вијесника, Сарајево 1909.

Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Sarajevo 1971.

Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885., Сарајево 1886.

Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880.

Kreis — Okružje	Name — Ime		Name — Ime	Bezeichnung Oznaka	Nach der Volkszählung v. 16. Juni 1879 Anzahl der Polag popisa od 16. lipnja 1879. broj					Nach der Religion theilt sich die Bevölkerung in Polag vjere dijele se sta- novnici na					
	d. politischen Expositur	der Gemeinde			des Ortes — mjesta	Häuser — kućah	Wohnungen stanovah	Bevölkerung pučanstva			Mahomedaner muhamedance	griech.-oriental. gr.-iztočnjake	röm.-katholische rimo-katolike	Israeliten izraličane	and. Glaubensb. and.dr.vjorolzp.
								männlichen muškoga	weiblichen ženskoga	Gesamt- ukupnoga					
K I N V A M O Č G L A M O Č T R A M O Č G L A M O Č K I N V A M O Č T R A M O Č	Crni vrh	Balac	Dori selo	4	4	21	20	41	—	41	—	—	—		
		čulum	"	4	4	23	18	41	—	41	—	—	—		
		Motike	"	6	6	35	22	57	—	57	—	—	—		
		Rore	"	19	19	113	91	204	—	204	—	—	—		
	Srdić	"	6	6	48	56	104	—	104	—	—	—			
	Filipovići (Odžak)	Debeljak	"	10	10	22	16	38	—	38	—	—	—		
		Filipovići	"	6	6	16	12	28	12	16	—	—	—		
		Prijani	"	30	30	110	76	186	—	186	—	—	—		
	Glamoč	Asići	"	14	14	53	48	101	63	38	—	—	—		
		čukuri	"	38	39	144	151	295	241	54	—	—	—		
		Glamoč	Stadt grad	143	160	346	253	699	411	250	38	—	—		
	Halapić	Radaslije	D. — s.	14	14	56	54	110	70	40	—	—	—		
		Branješci	"	3	3	12	10	22	—	22	—	—	—		
		Glavice	"	18	18	88	62	150	—	150	—	—	—		
		Halapić	"	32	32	108	96	204	8	196	—	—	—		
	Hasan- begovci	Medena selišta	"	3	3	14	15	29	—	29	—	—	—		
		Rudić	"	15	15	66	50	116	—	116	—	—	—		
		Braići	"	8	8	24	22	46	—	46	—	—	—		
		Hasanbegovci	"	9	9	41	32	73	—	73	—	—	—		
	Isakovci	Mladeškovci	"	15	15	68	37	105	105	—	—	—	—		
		Opacić	"	4	4	23	14	37	37	—	—	—	—		
		Dubrave	"	9	9	40	30	70	—	70	—	—	—		
		Isakovci	"	23	26	92	65	157	134	23	—	—	—		
	Jakir	Pribelja	"	38	39	162	154	316	—	316	—	—	—		
		Čirić	"	11	11	33	22	55	—	55	—	—	—		
		Jakir	"	44	44	125	112	237	—	237	—	—	—		
		Kamen	"	30	30	70	64	134	—	134	—	—	—		
		Podgradina	"	9	9	24	13	37	—	37	—	—	—		
	Kovačevci	Rudine	"	9	9	37	24	61	—	61	—	—	—		
		Zajaruga	"	26	26	73	50	123	—	123	—	—	—		
		Biličić	"	38	38	124	104	228	164	64	—	—	—		
	Kovačevci	Čoslije	"	18	18	72	48	120	86	34	—	—	—		
		Hozići	Dori selo	13	13	49	47	96	73	23	—	—	—		
	Ljeskovac	Kovačevci	"	56	51	188	166	354	119	235	—	—	—		
		Ljeskovac	"	22	22	80	58	138	—	138	—	—	—		
	Malkočevci	Prekaja	"	43	43	184	151	335	—	335	—	—	—		
		Brdo	"	8	9	35	23	58	—	58	—	—	—		
		Djulićan	"	22	23	68	64	132	78	54	—	—	—		
		Malkočevci	"	40	47	149	118	267	—	229	38	—	—		
	Podgradina	Petrovovrelo	"	18	18	65	51	116	—	116	—	—	—		
		Hotkovci	"	27	27	114	87	201	—	201	—	—	—		
		Maslenastrana	"	6	6	23	14	37	—	37	—	—	—		
Podgradina		"	15	15	57	49	106	—	106	—	—	—			
Perduhovoselo		"	19	19	54	53	107	—	107	—	—	—			
Popovići	Stekerovci	"	38	38	121	111	232	—	232	—	—	—			
	Popovići	"	23	23	88	72	160	—	160	—	—	—			
	Šumnjaci	"	28	28	117	102	219	—	219	—	—	—			
Preodac	Vaganj	"	25	25	121	102	223	—	223	—	—	—			
	Preodac	"	38	38	160	133	293	—	293	—	—	—			
Štrbci mali	Tičevo veliko	"	14	14	71	56	127	—	127	—	—	—			
	Poljice	"	21	21	96	83	179	—	179	—	—	—			
	Župica mala	"	10	10	46	53	99	—	99	—	—	—			
Štrbci veliki	„ velika	"	5	5	17	10	27	—	27	—	—	—			
	Brda	"	13	13	31	34	65	—	65	—	—	—			
	Podić	"	12	12	64	53	117	—	117	—	—	—			
	Šajnovac	"	7	7	24	31	55	—	55	—	—	—			
Vidimlie	Tičevo malo	"	12	12	61	61	122	—	122	—	—	—			
	Dolac	"	24	24	104	76	180	23	157	—	—	—			
	Draganić	"	26	28	87	77	164	84	16	64	—	—			
	Karlovac	"	8	8	32	31	63	—	63	—	—	—			
	Kopić	"	15	17	48	46	94	34	50	10	—	—			
	Raškova glavica	"	4	4	21	19	40	—	40	—	—	—			
	Skucani	"	12	12	53	55	108	—	108	—	—	—			
	Staroselo	"	12	12	31	44	75	—	75	—	—	—			
Vidovoselo	Vidimlie	"	40	43	153	128	281	144	91	46	—	—			
	Zaglavica	"	6	6	25	23	48	—	48	—	—	—			
	Mokronoge	"	51	54	185	189	374	—	374	—	—	—			
	Mrdje	"	50	67	143	166	309	—	309	—	—	—			
Vidovoselo	Vidovoselo	"	49	49	173	176	349	—	349	—	—	—			
	Zagreda	"	4	4	9	13	22	—	22	—	—	—			

Gehört zu — Spada k — Спада к			Namen der Städte, Märkte oder Dörfer	Imena gradova, trgovišta ili sela	Imena градова, трговишта или села	Gehört zur Katastral-Gemeinde	Spada katastralnoj općini	Спада катастралној опћини			
Kreis — okružju — окружју	Bezirk — kotaru — котару	Expositur — ispostavi — постојани									
T R A V N I K — Т Р А В Н И К G L A M O Č — Г Л А М О Ч			Vidimlje Видимље	Baškova glavica Rашкова главица Skučani Скучани Staro selo Старо село Vidimlje Видимље Zaglavica Заглавица Mokronoge Мокроноге	Vidimlje Видимље	Vidovoselo Видовосело	Vidovoselo Видовосело	Vidovoselo Видовосело			
			Vidovoselo Видовосело	Mrđje Мрђе Vidovoselo Видовосело Zagreda Заграда					Vidovoselo Видовосело		
T R A V N I K — Т Р А В Н И К G L A M O Č — Г Л А М О Ч			Hasanbegovci Хасанбеговци	Braći Браћи Hasanbegovci Хасанбеговци Mladeškovci Младешковци Opačić Опачић	Hasanbegovci Хасанбеговци	Strbci mali Стрбци мали	Strbci mali Стрбци мали	Strbci mali Стрбци мали			
			Isakovci Исаковци	Dubrave Дубраве Isakovci Исаковци Pribelje Прибелје Čirići Чирјић	Isakovci Исаковци						
			Jakir Јакир	Jakir Јакир Kamen Камени Podgradina Подградина Rudine Рудине Zajaruga Заяруга	Jakir Јакир						
			Kovačevci Ковачевци	Biličić Биличић Čošlić Чошлић Hosići Хосићи	Kovačevci Ковачевци						
			Ljeskovac Љесковац	Kovačevci Ковачевци Ljeskovac Љесковац Prekaja Прекаја Brdo Брдо	Ljeskovac Љесковац						
			Malkočevci Малкочевци	Gjuličan Гјуличан Malkočevci Малкочевци Petrovoselo Петровосело Hotkovci Хотковци	Malkočevci Малкочевци						
			Podgradina Подградина	Maslena strana Маслена страна Perduhovoselo Пердуховосело Podgradina Подградина Stekarovci Стекаровци	Podgradina Подградина						
			Popovići Поповићи	Popovići Поповићи Šumjaci Шумјаци Vaganj Ваган	Popovići Поповићи						
			Preodac Преодац	Preodac Преодац Tičevo veliko Тичево велико Bunčevac Вунчевац	Preodac Преодац						
			Strbci mali Стрбци мали	Poljice Пољице Župa mala Жупа мала Župa velika Жупа велика Brda Брда Podić Подић	Strbci mali Стрбци мали						
			Strbci veliki Стрбци велики	Šajnovac Шајновац Tičevo malo Тичево мало	Strbci veliki Стрбци велики Strbci veliki, Prädium Шајновац Стрбци велики и предииум Шајновац Tičevo malo Тичево мало						
			Vidimlje Видимље	Dolac Долац Draganić Драганић Karlovac Карловац Korić Корић	Vidimlje Видимље						
			T R A V N I K — Т Р А В Н И К G L A M O Č — Г Л А М О Ч						Črnivrh Црнврх	Balač Балач Čuluncić Чулумић Motike Мотике Kere Кере Srdići Срдићи	Črnivrh Црнврх
									Filipovići (Odžak) Филиповићи (Одак)	Debeljak Дебелјак Krašinac Крашинац Odžak Одак Podgrada Подграда Prižani Пријани Asići Асићи	Filipovići Филиповићи
Stadtgemeinde Glamoc Gradska općina Glamoc Градска опћина Гламоц	Čukuri Чукури Glamoc Гламоц Radašlie Радашлие Branješci Бранјешци Glavice Главице	Glamoc Гламоц									
Halapić Халалић	Halapić Халалић Medina selišta Медина селишта Rudići Рудићи	Halapić Халалић									

Bežirak: **Глагољ — Глагољ.**
 Kotar: **Глагољ — Глагољ.**
 Kotar:

Politische Gemeinden, Dzemate, Ortschaften, Ortsbestandtheile, Öffentliche Anstalten Političke općine, džemati, mјesta, sastavni dijelovi mјesta, javni zavodi Политичке опћине, џемати, мјеста, саставни дијелови мјеста, јавни заводи	Häuser Kuće — Куће			Wohnpartien — Stanari — Станари	Gesamtszahl der ortsanwesenden Bevölkerung Укупни број присутног лицелства	Active Militär Активно војниство Активно одмрениство	Orts- nach dem Geschlechte по полу — по полу			Muhammedaner
	bewohnt — настањене	unbewohnt — ненастањене	zusammen укупно				männlich мушко	weiblich женско	zusammen укупно	
Mladeškovec — Младешковица, ○ Σ, msk.	21	5	26	21	185	—	107	78	185	
Oradići — Опарићи, ○ Oradići, Subašići — Опарићи, Субашећи, Σ, msk.	24	—	24	24	166	—	96	70	166	
Isakovec — Исаковци, dz.										
Dobrave — Дубрава, ○	11	—	11	11	71	—	37	34	71	
Isakovec — Исаковци, ○, msk.	31	2	33	31	228	—	134	94	228	
Pribelje — Прибелје, ○ Pribelje, Bore — Прибелје, Буре.	45	1	46	45	406	—	227	179	406	
Jakir — Јакир, dz.										
Čirići — Чираћи, ○ Bruznice, Čirići — Брузнице, Чираћи.	10	—	10	11	68	—	41	27	68	
Jakir — Јакир, ○ Jakir, Poška — Јакир, Пошкај. Σ, msk.	51	6	57	58	341	—	188	153	341	
Kamen — Камен, ○, ist. pr. r. n.	33	—	33	33	253	—	138	115	253	
Podgradina — Подградина, ○	15	—	15	16	115	—	61	54	115	
Rudine — Рудине, ○ Cerkvite, Rudine, Vrba — Церквите, Рудине, Врба. Σ, n. n. dz.	13	2	15	13	109	—	57	52	109	
Zajaruga — Зајаруга, ○ Malo Selo, Zajaruga — Мало Село, Зајаруга.	29	—	29	29	274	—	146	128	274	
Kovačević — Ковачевић, dz.										
Bišić — Бишић, ○ Σ, msk.	33	4	37	34	313	—	109	104	313	
Čošlje — Чошље, ○ Čošlje, Ergovići, Tošak — Чошље, Ерговићи, Тошак. msk.	31	1	32	34	328	—	127	101	228	
Hošić — Хошић, ○ Hošić, Škrlje — Хошић, Шкрље.	12	—	12	13	74	—	38	36	74	
Kovačević — Ковачевић, ○ Σ, msk.	60	1	61	60	425	—	223	202	425	
Ljaskovica — Љасковица, dz.										
Ljaskovica — Љасковица, ○	32	1	33	32	269	—	141	128	269	
Prekaša — Прекаша, ○ Cerkvite, Druznov Brijeg, Ketišas, Kralji, Marčeta, Vucelje, Prkosari, Druznov Brijeg, Kozlani, Kralji, Marčeta, Vucelje. ist. pr. r. n. Σ.	62	—	62	62	519	—	266	253	519	
Malčević — Малчевић, dz.										
Brdo — Брдо, ○	9	—	9	9	57	—	32	25	57	
Gjulišan — Ђулишан, ○ Buzarić, Gjulišan, Poška — Бузарић, Ђулишан, Пошкај.	18	3	21	20	132	—	79	53	132	
Malčević — Малчевић, ○ Σ, msk.	42	4	46	49	259	—	149	110	259	
Petrovo vrela — Петрово врело, ○ Hamar, Petrovo vrela — Хамар, Петрово врело.	22	1	23	22	184	—	100	84	184	

Bezirk:
 Kotar: **Glamoč — Glamoč.**
 Kotar:

anwesende Civilbevölkerung — Prisutno civilno stanovništvo — Присутно цивилно животноство

nach der Confession — по вјери — по вјери					nach dem Hauptberufe, und zwar po glavnom zanimanju, i to — по главној занимању, и то													Angehörige Припадници				
					an der Landwirtschaft bethheiligte Bevölkerung osoba, koje se bave poljodjelstvom — osoba, koje se bave poljodjelstvom																	
					Gutebesitzer Vlasnici Власници		Freibauern Slobodni zemljodjelci Слободни земљодјелци		Kmeten Kmetovi Кметови		Freibauern, welche zugleich Kmeten sind Slobodni zemljodjelci, koji su i kmetovi Слободни земљодјелци, који су и кметови			Sonstige bei der Landwirtschaft thätige Personen Ostale osobe, koje se bave poljodjelstvom Остале особе, koje се баве пољо- дјелством		Summe der bei der Land- wirtschaft bethheiligten Personen Укупни број osoba, koje се баве пољо- дјелством		Sonstige Civilbevölkerung Ostalo civilno stanovništvo		der Reichthümer sowald zurechnung vjere, sowald nachrangiger sache der Ländler der ungarischen Krone sowald ungarische sache sowald ungarische sache		
Christen Крићани — Хришћани					Familienhäupter Glavari obitelji Главари објетела		Familienhäupter Glavari obitelji Главари објетела		Familienhäupter Glavari obitelji Главари објетела		Familienhäupter Glavari obitelji Главари објетела			Familienhäupter Glavari obitelji Главари објетела		Summe der bei der Land- wirtschaft bethheiligten Personen Укупни број osoba, koje се баве пољо- дјелством		Sonstige Civilbevölkerung Ostalo civilno stanovništvo		der Reichthümer sowald zurechnung vjere, sowald nachrangiger sache der Ländler der ungarischen Krone sowald ungarische sache sowald ungarische sache		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	
117	18	50	—	—	—	—	17	22	15	124	3	8	—	—	8	2	184	1	36	—	—	
109	57	—	—	—	—	—	—	—	21	130	3	11	—	—	1	—	166	—	—	—	—	
—	71	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	45	2	15	1	—	71	—	—	—	—	
173	55	—	—	—	—	—	1	18	21	140	3	18	1	6	8	10	226	2	—	—	—	
—	406	—	—	—	—	—	—	—	4	26	29	188	8	133	5	11	404	2	—	—	—	
41	13	14	—	—	—	—	1	6	4	18	4	21	2	11	1	—	68	—	—	—	—	
102	132	47	—	—	—	—	2	13	28	125	20	98	5	29	5	13	338	3	—	—	—	
40	213	—	—	—	—	—	—	—	15	90	15	73	7	46	3	4	253	—	—	—	—	
—	116	—	—	—	—	—	—	—	5	30	8	37	3	29	2	—	114	1	—	—	—	
—	109	—	—	—	—	—	—	—	1	21	8	54	2	12	6	—	104	5	—	5	—	
12	262	—	—	—	—	—	—	—	7	74	12	62	13	98	2	6	274	—	—	—	—	
149	46	18	—	—	—	—	—	—	27	103	15	55	—	—	2	4	206	7	—	—	—	
117	54	57	—	—	—	—	—	—	40	134	8	39	—	—	3	—	224	4	11	—	—	
56	18	—	—	—	—	—	—	—	12	56	1	5	—	—	—	—	74	—	—	—	—	
261	137	27	—	—	—	—	4	48	29	160	27	115	3	13	5	10	414	11	3	—	—	
—	269	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	223	—	—	4	13	269	—	—	—	—	
—	519	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	441	—	—	2	18	519	—	—	—	—	
—	57	—	—	—	—	—	—	—	1	8	6	23	2	17	—	—	57	—	—	—	—	
77	55	—	—	—	—	—	—	—	13	63	9	45	—	—	1	—	131	1	—	—	—	
225	34	—	—	—	—	—	8	47	34	143	4	22	—	—	1	—	259	—	—	—	—	
0	173	8	—	—	—	—	3	49	4	24	12	59	3	29	1	—	184	—	—	—	—	

Bezirk:
Kotar: Glamoč — Гламоч.
Kotар:

Politische Gemeinden, Džemate, Ortschaften, Ortsbestandtheile, Öffentliche Anstalten Političke općine, džemati, mјesta, sastavni dijelovi mјesta, javni zavodi Политичке опћине, џемати, мјеста, саставни дијелови мјеста, јавни заводи	Häuser Kuće — Куће			Wohnparteien — Stanari Станари	Gesamt- zahl der orts- anwesenden Be- völkerung Укупни број присутног жителјства	Actives Militär Активно војништво Активно војништво	Orts- nach dem Geschlechte по полу — по полу		
	bewohnt — настањене	unbewohnt — ненастањене	zu- sam- men укупно укупно				inänn- lich мушко	weib- lich женско	zusammen укупно
Podgradina — Подградина, dž.									
Hotkovci — Хотковци, ○ Katun, Krčinari, Lovrići, Skrblići, Vujačkovići. Катун, Крчмари, Ловрићи, Скрблћи, Вујаковићи.	39	—	39	39	285	—	155	130	285
Maslina Strana — Маслина Страна, ○	9	—	9	9	64	—	39	25	64
Perduhovo selo — Пердухово село, ○ Perduhovo selo, Runje — Пердухово село, Рунје.	21	—	21	21	127	—	66	61	127
Podgradina — Подградина, ○ Podgradina, Suhare, Vučen — Подградина, Сухаре, Вучен.	19	—	19	19	150	—	82	68	150
Stekercovci — Стекеровци, ○ Barišići, Bojnovići, Bošnjaci, Čegari, Koranji, Malići, Remići, Travari, Ubovića-dolina. Баришићи, Бојновићи, Бошњаци, Чегари, Коранџе, Малићи, Ремајићи, Травари, Убовића-долина.	58	—	58	58	521	—	296	225	521
Porovići — Поповићи, dž.									
Porovići — Поповићи, ○ Bijekići, Lovre, Nikovčići — Бијекићи, Ловре, Никовчићи.	42	—	42	43	273	—	141	132	273
Sumnjaci — Сумњаџи, ○ Kovač, Sumnjaci — Ковач, Сумњаџи.	42	—	42	42	343	—	190	153	343
Vagan — Ваган, ○ Kula, Malešević, Vagan mali, Vagan veliki. Кула, Малешевџи, Ваган мали, Ваган велики. ist. pr. p. u.	38	—	38	38	312	—	164	148	312
Preodac — Преодац, dž.									
Preodac — Преодац, ○ Budišina draga, Crnac, Čosići-Tice, Hajdari, Pijaševići, Jelmovići, Kasarna, Klacine, Štanišići, Tičina draga, Trtičić, Varoš. Будишина драга, Црнац, Чосићи-Тиче, Хајдари, Илијашевићи, Јелимовићи, Касарна, Клачине, Штанишићи, Тичина драга, Трчићи, Варош. ost. p., ist. pr. p. u.	58	1	59	58	490	9	245	236	481
Tičevo veliko — Тичево велико, ○	19	—	19	19	216	—	98	118	216
Štrpci mali — Штрпци мали, dž.									
Bunčevac — Бунчевац, ○	7	—	7	7	52	—	25	27	52
Poljice — Пољице, ○ Agići, Glijaković, Jelići, Kajtazi, Maticić, Podbrdo, Perovac. Агићи, Глијаковићи, Јелићи, Кајтази, Матићи, Подбрдо, Перовац.	39	—	39	39	262	—	140	122	262
Župa mala — Жупа мала, ○ Brdo-Špirići, Gaј-Špirići, Gaјići, Podgaј-Žutići, Žurica. Брдо-Шпирџићи, Гај-Шпирџићи, Гајџићи, Подгај-Жутићи, Журџица.	24	—	24	24	151	—	78	73	151
Štrpci veliki — Штрпци велики, dž.									
Brda — Брда, ○ Brda, Rečkovac — Брда, Речковач.	7	—	7	7	45	—	24	21	45
Motike — Мотике, ○ Josipovići, Motike — Јосиповићи, Мотике.	10	—	10	10	63	—	32	31	63
Podići — Подићи, ○ Poјilo, Raduni, Štrpci, Vještice — Појило, Радуни, Штрпци, Вјештице.	17	—	17	17	158	—	95	63	158
Šajnovac — Шајновац, ○ Nikolaševići, Podšajnovac, Vještice — Николашевићи, Подшајновац, Вјештице.	8	—	8	8	58	—	32	26	58

Bezirk: **Glamoč — Гламоч.**
 Kotar: **Glamoč — Гламоч.**
 Kotar:

anwesende Civilbevölkerung — Prisutno civilno žiteljstvo — Присутно цивилно жительство

nach der Confession — по вјери — по вјери					nach dem Hauptberufe, und zwar по главном занимању, и то													Angehörige Припадници Припадници												
					an der Landwirtschaft betheiligte Bevölkerung osobe, koje se bave poljodjelstvom — osobe, koje se bave poljodjelstvom																									
					Gutsbesitzer Vlasnici Власници		Freibauern Slobodni zemljodjelci Слободни земљодјелци		Kmeten Kmetovi Кметови		Freibauern, welche zugleich Kmeten sind Slobodni zemljodjelci, koji su i kmetovi Слободни земљодјелци, који су и кметови		Sonstige bei der Landwirtschaft thätige Personen Ostale osobe, koje se bave poljodjelstvom Остале особе, које се баве пољодјелством		Summe der bei der Land- wirtschaft betheiligten Personen Укупни број особа, које се баве пољодјелством		Sonstige Civilbevölkerung Ostalo civilno žiteljstvo Остало цивилно жительство													
orientalisch-orthodoxe istočno-pravoslavni источно-православни					Christen Кршћани — Хришћани					Israeliten — Јевреји — Јевреји		Sonstige — Ostali — Остали		Familienhäupter Glavari obitelji Главари обитељи		Angehörige Srodnici Сродници		Familienhäupter Glavari obitelji Главари обитељи		Angehörige Srodnici Сродници		Familienhäupter Glavari obitelji Главари обитељи		Angehörige Srodnici Сродници		Ukupni broj osoba, koje se bave poljodjelstvom		Ukupni broj osoba, koje se bave poljodjelstvom		
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32									
1	283	1	—	—	—	—	—	—	—	—	39	241	—	—	4	—	284	1	—	—	—									
—	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	55	—	—	—	—	64	—	—	—	—									
—	127	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	74	6	31	1	—	127	—	—	—	—									
—	150	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	127	—	—	4	—	150	—	—	—	—									
—	521	—	—	—	—	—	—	—	—	—	58	461	—	—	2	—	521	—	—	—	—									
—	273	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	214	2	15	2	—	273	—	—	—	—									
—	343	—	—	—	—	—	—	1	7	32	201	10	88	3	1	—	343	—	—	—	—									
—	312	—	—	—	—	—	—	1	23	26	151	11	91	3	—	—	306	6	—	—	—									
—	473	8	—	—	—	—	—	—	—	—	57	408	—	—	6	—	471	10	11	—	—									
—	216	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	189	—	—	8	—	216	—	—	—	—									
—	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	45	—	—	—	—	52	—	—	—	—									
—	262	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	214	—	—	2	—	256	6	4	—	—									
—	151	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	124	—	—	2	1	151	—	2	—	—									
—	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	37	—	—	—	—	45	—	—	—	—									
—	63	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	47	—	—	3	—	60	3	2	—	—									
—	158	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	131	—	—	5	6	158	—	—	1	—									
—	58	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	50	—	—	—	—	58	—	—	—	—									

Bezirk:
Kotar: Glamoč — Гламоџ.
Kotarp:

Politische Gemeinden, Džemate, Ortschaften, Ortsbestandtheile, Öffentliche Anstalten Političke općine, džemati, mјesta, sastavni dijelovi mјesta, javni zavodi Политичке опћине, џемати, мјеста, саставни дијелови мјеста, јавни заводи	Häuser Kuće — Куће			Wohnparteien — Stanari — Станари Wohnparteien — Станари	Gesamtzahl der ortsanwesenden Bevölkerung Укупни број присутног жителјства	Actives Militär Aktivno vojništvo Активно војништво	Orts- nach dem Geschlechte po spolu — по spolu		
	bewohnt — nastanjene	unbewohnt — nenastanjene	zu- sam- men укупно				männ- lich мушко	weib- lich женско	zusammen укупно
Tičevo malo — Тичево мало, ○ . . . . . Jovići, Ljubina poljana, Mlinište, Tičevo malo. Јовићи, Љубина пољана, Млиниште, Тичево мадо. огуљ. р.	20	—	20	20	210	8	106	96	202
Župa velika — Жупа велика, ○	7	—	7	7	48	—	28	20	48
Vidimlije — Видимлије, дџ.									
Dolac — Долац, ○	23	—	23	35	200	—	102	98	200
Dragnić — Драгнић, ○ . . . . . Dragnić, Podstrmac — Драгнић, Подстрмац. mekl.	28	2	30	29	167	—	88	79	167
Karlovas — Карловац, ○ . . . . . Karlovas, Podgrada — Карловац, Подгрета.	14	—	14	14	110	—	55	55	110
Korić — Корић, ○	20	—	20	20	146	—	76	70	146
Raškova glavica — Рашкова главица, ○ . . . . . Carevac, Raškova glavica — Царевац, Рашкова главица.	6	1	7	6	47	—	24	23	47
Skučani — Скучани, ○	12	1	13	12	148	—	74	74	148
Staro Selo — Старо Село, ○	15	—	15	15	84	—	45	39	84
Vidimlije — Видимлије, ○ . . . . . Нап Саџап (Кутлеша), Карајзовац, Корићна, Видимлије. Хан Ђаџап (Кутлеша), Карајзовац, Корићна, Видимлије. џ, mekl.	55	1	56	56	397	—	202	195	397
Zaglavica — Заглавица, ○	9	1	10	9	83	—	43	40	83
Vidovo selo — Видово село, дџ.									
Mokronoge — Мокроноге, ○	60	—	60	62	498	—	267	231	498
Mrgje — Мрђе, ○ . . . . . Cićići, Maksića-dolina, Mrgje — Циџићи, Максића-долина, Мрђе.	69	—	69	69	392	—	204	188	392
Podgrada — Подгрета, ○	4	—	4	4	22	—	12	10	22
Vidovo selo — Видово село, ○ . . . . . Musići, Vidovo selo — Мусићи, Видово село.	60	—	60	60	405	—	206	199	405
Summe des Bezirkes	2035	55	2090	2100	15167	30	8116	7021	15137
Cijeli kotar									
Цијели котар									

Bezirk:
Kotar: Jaјce — Јајце.
Kotarp:

Babići — Бабићи,² дџ.									
Babići — Бабићи, ○ . . . . . Dobnja Mahala, Džajići, Mrgjanovci, Raskršće, Šterkovac. Доња Махала, Џајићи, Мрђановци, Раскршће, Штерковац.	60	6	66	60	558	—	299	259	558
Babin Dô — Бабин Дô, ○ . . . . . Babin Dô, Vatovići (Crepulje), Borje, Glogovac, Krčilovo brdo. Бабин Дô, Ватовићи (Црепуље), Борје, Глоговац, Крчилово брдо. огуљ. р., ist. pr. p. и., џ.	54	5	59	54	453	7	248	198	446

¹ helv. konf. — ² In diesem Bezirke ist die Bezeichnung „općina“ üblicher als „džemat“. — U ovom kotaru običniji je naziv „općina“ nego li „džemat“. — У овом котару обичнији је назив „опћина“ него ли „џемат“.

Kotar: Glamoč — Гламоч.
Kotar: Glamoč — Гламоч.

Crni Vrh, s. opć. — Црни Врх.

Balaći — Балаћи	9	6	15 ^a	9	80	41	39	80	41	39	80
Čulumi — Чулуми	9	4	13 ^b	9	71	42	29	71	42	29	71
Motike — Мотике	19	—	19	19	191	85	106	191	85	106	191
Rore — Роре	54	7	61 ^c	54	469	254	215	469	254	215	469
Srdići — Срдићи	27	11	38 ^d	27	236	129	107	236	129	107	236

Fillipovića Odžak, s. opć. — Филиповића Оџак.

Debeljak — Дебелјак	14	8	22 ^e	14	82	41	37	78	36	31	67
Krasinae — Красинац	6	—	6	6	60	30	30	60	30	30	60
Odžak — Оџак	21	3	24	21	130	73	57	130	32	25	65
Podgrada — Подграда	18	2	20	18	152	79	73	152	79	73	152
Prijani — Пријани	32	11	43 ^f	32	359	195	164	359	195	164	359

^a Od ovih 10 planinskih koliba. — Од ових 10 планинских колиба.
^b Od ovih 15 planinskih koliba. — Од ових 15 планинских колиба.
^c Od ovih 21 planinske kolibe. — Од ових 21 планинске колибе.
^d Od ovih 20 planinskih koliba. — Од ових 20 планинских колиба.
^e Od ovih 117 planinskih koliba. — Од ових 117 планинских колиба.
^f Od ovih 267 planinskih koliba. — Од ових 267 планинских колиба.

^g Osim toga 1 stan u kolima. — Осим тога 1 стан у колима.
^h Od ovih 6 planinskih koliba. — Од ових 6 планинских колиба.
ⁱ Od ovih 4 planinske kolibe. — Од ових 4 планинске колибе.
^j Od ovih 7 planinskih koliba. — Од ових 7 планинских колиба.
^k Od ovih 11 planinskih koliba. — Од ових 11 планинских колиба.
^l Od ovih 5 planinskih koliba. — Од ових 5 планинских колиба.

Kotar: Glamoč — Гламоч.
Kotar: Glamoč — Гламоч.

Politička općina Mjesto Политичка опћина Мјесто	Kuće — Куће			Sta- narske stranke Ста- нарске странке	Prisutno žiteljstvo sa voj- ništvom Присутно жitelj- ство са војни- штвом	Prisutno civilno žiteljstvo						
	nastanjene настанјене	nenastanjene ненастанјене	ukupno укупно			muško — muško	žensko — žensko	ukupno укупно	Srpsko-pravoslavni Српско-православни			
									muško мушко	žensko женско	ukupno укупно	
Glamoč, gr. opć. — Гламоч.												
Glamoč — Гламоч	321	31	352	354	1820	933	880	1813	265	259	524	
Halarić, s. opć. — Халарић.												
Branješi — Брањешци	15	1	16	15	145	70	75	145	70	75	145	
Glavice — Главнице	43	3	46	43	363	196	167	363	196	167	363	
Halarić — Халарић	74	2	76	74	475	242	233	475	186	162	348	
Medena Selišta — Медена Селишта	13	—	13	13	77	37	40	77	37	40	77	
Rudići — Рудићи	27	—	27	27	207	107	100	207	104	96	200	
Staretina — Старетина	3	22	25 ^g	3	5	5	—	5	5	—	5	
Hasanbegovci, s. opć. — Хасанбеговци.												
Brajići — Брајићи	15	—	15	15	127	57	70	127	57	70	127	
Čardak — Чардак	13	12	25 ^h	13	33	32	1	33	32	1	33	
Hasanbegovci — Хасанбеговци	23	13	36 ⁱ	23	141	69	72	141	69	72	141	
Mladeškovci — Младешковци	36	10	46 ^j	36	282	159	123	282	9	7	16	
Opačići — Опачићи	34	—	34	34	225	117	108	225	49	42	91	
Isakovci, s. opć. — Исаковци.												
Dubrave — Дубраве	20	4	24 ^k	20	113	53	60	113	53	60	113	
Isakovci — Исаковци	42	20	62	50	256	147	109	256	32	21	53	
Pribelja — Прибелја	62	19	81 ^l	62	552	302	250	552	299	248	547	
Jakir, s. opć. — Јакир.												
Čirići — Чирјићи	15	—	15	15	110	52	58	110	8	5	13	
Hrbljina — Хрбљина	7	8	15 ^m	7	10	10	—	10	6	—	6	
Jakir — Јакир	59	1	60	62	347	187	160	347	79	71	150	
Kamen — Камен	42	1	43	42	274	148	126	274	121	107	228	
Podgradina — Подградина	17	—	17	17	144	71	73	144	71	73	144	
Rudine — Рудине	18	—	18	18	189	98	91	189	98	91	189	
Zajaruga — Зајаруга	37	13	50 ⁿ	38	338	176	162	338	176	162	338	
Kovačevci, s. opć. — Ковачевци.												
Biličić — Биличић	40	—	40	41	254	125	129	254	21	26	47	
Čoslije — Чослије	43	6	49	47	307	168	139	307	55	38	93	
Hoziji — Хозији	18	1	19	18	111	63	48	111	17	14	31	
Kovačevci — Ковачевци	64	5	69	71	435	234	201	435	85	68	153	
Ljeskovica, s. opć. — Љесковица.												
Ljeskovica — Љесковица	42	3	45 ^o	42	352	183	169	352	183	169	352	
Potoci — Поточи	21	8	29 ^p	100	739	696	37	733	445	8	453	
Prekaја — Прекаја	82	10	92 ^q	82	818	438	376	814	437	373	811	

Mali Štrpci, s. opć. — Мали Штрци.											
Bunčevac — Бунчевец	10	2	12 ³	10	82	48	34	82	48	34	82
Mala Župa — Мала Жупа	27	—	27	27	206	97	109	206	97	109	206
Poljice — Пољице	43	5	48 ¹¹	43	293	147	146	293	147	146	293
Malkočevci, s. opć. — Малкочевци.											
Brdo — Брдо	10	5	15 ¹³	10	69	36	33	69	36	33	69
Gjuličani — Ђуличани	27	2	29	28	197	107	90	197	44	36	88
Hrbljina — Хрбљина	32	25	57 ¹²	32	53	53	—	53	28	—	28
Malkočevci — Малкочевци	50	4	54	51	274	143	131	274	14	11	22
Petrovo Vrelo — Петрово Врело	25	1	26	26	229	131	98	229	131	98	229
Podgradina, s. opć. — Подградина.											
Hotkovci — Хотковци	45	17	62 ¹³	45	360	184	176	360	183	176	359
Maslina Strana — Маслина Страна	10	—	10	10	81	43	38	81	43	38	81
Perduhovo Selo — Пердухово Село	24	5	29 ¹¹	24	164	80	84	164	80	84	168
Podgradina — Подградина	22	—	22	22	173	93	80	173	93	80	173
Stekercovci — Стекеровци	75	25	100 ¹	75	690	338	352	690	338	352	690

¹ Od ovih 24 planinske kolibe. — Од ових 24 планинских колибе.
² Od ovih 25 planinskih koliba. — Од ових 25 планинских колиба.
³ Od ovih 15 planinskih koliba. — Од ових 15 планинских колиба.
⁴ Od ovih 10 planinskih koliba. — Од ових 10 планинских колиба.
⁵ Od ovih 22 planinske kolibe. — Од ових 22 планинских колибе.
⁶ Od ovih 19 planinskih koliba. — Од ових 19 планинских колиба.
⁷ Od ovih 11 planinskih koliba. — Од ових 11 планинских колиба.

⁸ Od ovih 2 planinske kolibe. — Од ових 2 планинских колибе.
⁹ Od ovih 8 planinskih koliba. — Од ових 8 планинских колиба.
¹⁰ Osim toga 79 žumskih radničkih baraka. — Осим тога 79 шумских радничких барака.
¹¹ Od ovih 5 planinskih koliba. — Од ових 5 планинских колиба.
¹² Od ovih 4 planinske kolibe. — Од ових 4 планинских колибе.
¹³ Od ovih 16 planinskih koliba. — Од ових 16 планинских колиба.

Kotar: Glamoč — Гламоч.

Котар:

Politička općina Mjesto Политичка опћина Мјесто	Kuće — Куће			Sta- narske stranke Ста- нарске странке	Prisutno žiteljstvo sa voj- ništvom Присутно жител- ство са војни- штвом	Prisutno civilno žiteljstvo															
	nastanjene настањене	nonastanjene ненастањене	ukupno укупно			muško — muško	žensko — žensko	ukupno укупно	Srpsko-pravoslavni Српско-православни												
									muško мушко	žensko женско	ukupno укупно										
Popovići, s. opć. — Поповићи.																					
Popovići — Поповићи	50	10	60 ¹	51	378	183	195	378	183	195	378										
Šumnjaci — Шумњаци	51	16	67 ²	51	432	220	212	432	220	212	432										
Vagan — Ваган	45	1	46	45	372	186	186	372	186	186	372										
Preodac, s. opć. — Преодац.																					
Preodac — Преодац	72	20	92 ³	72	674	346	324	670	346	324	670										
Veliko Tičevo — Велико Тичево	24	16	40 ²	24	260	132	128	260	132	128	260										
Veliki Štrpci, s. opć. — Велики Штрци.																					
Brda — Брда	9	—	9	9	73	39	34	73	39	34	73										
Malo Tičevo — Мало Тичево	20	6	26 ⁴	20	250	140	110	250	138	109	247										
Motike — Мотике	12	1	13	12	100	46	54	100	46	54	100										
Podići — Подићи	31	—	31	31	229	121	108	229	121	108	229										
Šajnovac — Шајновац	11	—	11	11	84	47	37	84	47	37	84										
Velika Župa — Велика Жупа	8	1	9 ⁵	8	70	36	34	70	36	34	70										
Vidinlije, s. opć. — Видинлије.																					
Dolac — Долац	34	5	39 ⁶	34	248	131	117	248	118	108	222										
Dragnić — Драгнић	34	6	40 ⁷	34	200	110	90	200	25	13	38										
Hrbljina — Хрбљина	30	20	50 ⁸	30	86	83	3	86	29	1	30										
Karlovac — Карловац	19	—	19	19	139	69	70	139	69	70	139										
Korići — Корићи	19	13	32 ⁹	19	184	96	88	184	29	31	60										
Raškova Glavica — Раškова Главца	9	—	9	9	76	37	39	76	37	39	76										
Skucani — Скуцани	17	1	18	17	183	102	81	183	102	81	183										
Staro Selo — Старо Село	15	1	16	15	110	50	60	110	50	60	110										
Vidinlije — Видинлије	77	10	87 ¹⁰	77	458	259	199	458	55	38	93										
Zaglavica — Заглавица	10	—	10	10	90	45	45	90	45	45	90										
Vidovo Selo, s. opć. — Видово Село.																					
Mokronoge — Мокроногe	86	—	86	86	727	374	353	727	374	353	727										
Mrgje — Мргје	82	13	95 ¹¹	82	524	277	247	524	277	247	524										
Podgrada — Подграда	4	—	4	4	21	7	14	21	7	14	21										
Vidovo Selo — Видово Село	72	33	105 ¹²	72	552	299	253	552	299	253	552										
Cijeli kotar) Цијели котар)											2696	509	3205 ¹³	2836	20470	11079	9366	20445	8480	7315	1579

¹ Od ovih 9 planinskih koliba. — Од ових 9 планинских колиба.
² Od ovih 16 planinskih koliba. — Од ових 16 планинских колиба.
³ Od ovih 20 planinskih koliba. — Од ових 20 планинских колиба.
⁴ Od ovih 6 planinskih koliba. — Од ових 6 планинских колиба.
⁵ Od ovih 1 planinska koliba. — Од ових 1 планинска колиба.
⁶ Od ovih 4 planinske kolibe. — Од ових 4 планинских колибе.
⁷ Od ovih 5 planinskih koliba. — Од ових 5 планинских колиба.
⁸ Od ovih 50 planinskih koliba. — Од ових 50 планинских колиба.

⁹ Od ovih 10 planinskih koliba. — Од ових 10 планинских колиба.
¹⁰ Od ovih 8 planinskih koliba. — Од ових 8 планинских колиба.
¹¹ Od ovih 14 planinskih koliba. — Од ових 14 планинских колиба.
¹² Od ovih 33 planinske kolibe. — Од ових 33 планинских колибе.
¹³ Od ovih 458 planinskih koliba. — Од ових 458 планинских колиба.
¹⁴ Osim toga 79 žumskih radničkih baraka. — Осим тога 79 шумских радничких барака.

2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	59	47	106	4	7	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	129	120	249	25	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹ *helv. konf.*
² *augsb. konf.*

Kotar: Glamoč — Гламоч.

(Присутно цивилно житељство)

Година	Muslimani Муслимани			Katolici — Католици						Jevreji — Јевреји						Evangelici Евангелици			Ostali — Остали
	muško мушко	žensko женско	укупно	rimo-katolici римо-католици			grko-katolici грко-католици			sefardički (Španj.) сефардички (Шпан.)			drugi — други			muško мушко	žensko женско	укупно	
				muško мушко	žensko женско	укупно	muško мушко	žensko женско	укупно	muško мушко	žensko женско	укупно	muško мушко	žensko женско	укупно				
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	13	9	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	54	42	96	31	35	66	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	—	—	—	54	2	56	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	30	23	53	37	34	71	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0	150	116	266	54	45	99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	1803	1545	3348	632	503	1135	159	—	159	—	—	—	4	1	5	1	2	3 ¹	—

¹ 1 *augsb. konf.*, 2 *helv. konf.*

AE

VOIV

EDIT